

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Наташа Ј. Иветић

**ЛИЧНОСТ И ДЕЛО СТЕВЕ ЧУТУРИЛА:
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ И
БИБЛИОЛОШКИ АСПЕКТИ**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Nataša J. Ivetić

**PERSONALITY AND WORK OF STEVO
ČUTURILO:
PERTAINING TO THE HISTORY OF
CULTURE AND
BIBLIOLOGICAL ASPECTS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор

проф. др Гордана Стокић Симончић, редовни професор

Филолошки факултет

Универзитета у Београду

Чланови комисије

проф. др Вељко Брборић, ванредни професор

Филолошки факултет

Универзитета у Београду

др Бојан Ђорђевић, доцент

Филолошки факултет

Универзитета у Београду

др Борјанка Трајковић, ванредни професор

Педагошки факултет, Сомбор

Универзитета у Новом Саду

Датум одбране _____

Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти

Сажетак

Докторски рад под називом „Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти” покушај је потпунијег разумевања личности и свеколиког рада овог културног посленика и заузимање одговарајућег става о његовом значају будући да је реч о једном од изузетно значајних интелектуалаца у српској културној историји. Личност и дело Стеве Чутурила (1846-1939) су анализирани, систематизовани и приказани са културно-историјског и библиолошког аспекта. Он је јединствен као писац уџбеника, буквара, читанки и правописа који су се користили више од четири деценије, као писац научних и стручних студија из методике, педагогије, психологије, етике и филозофије, као преводилац са немачког језика и на немачки језик, као новинар и дописник више новинских листова и часописа, као учитељ, школски надзорник, организатор школског система и, учешћем у различитим грађанским друштвеним институцијама и удружењима, ангажовани интелектуалац свога времена и активни учесник важних друштвених збивања. Стево Чутурило представља знамениту личност културне историје, нарочито историје васпитања, школства и образовања, и његов разнородан опус заслужује систематично прикупљање рукописне и штампане грађе, анализу свих области којима се бавио, ново вредновање и давање одговарајућег значаја његовом делу. Кроз деловање Стеве Чутурила може се пратити културни развој српског народа: развој књиге, писмености, школства, издаваштва, публицистике, преводилачког рада као и владајући научни ставови Чутуриловог времена везани за области васпитања, етике и образовања. Посебан осврт на писање и објављивање уџбеника доприноси одређивању библиолошког значаја и историјског развоја књиге. Уџбеници, као део књижне културе, чине и део историје образовања, а та историја није детаљно уобличена. Укупно познавање делатности појединаца, генезе идеја, покрета и институција, предуслови су за писање културне историје, али и за боље разумевање савремених процеса у култури.

Постављени циљ да се истраживањем, систематизовањем и критичком анализом прикаже целовито и многострано радна личност Стеве Чутурила и одреди заслужено место у контексту културне историје и библиологије и да се извуку одговарајући закључци и оцене његовог рада, осветле континуитети књиге и писмености,

преломљене кроз његову личност, као и континуитет развоја уџбеника остварен је: анализом Чутуриловог стручног учитељског и надзорничког рада, прегледом и анализом буквара, букварских упутстава и читанки који су се користили у српском културном простору од осме деценије 19. до треће деценије 20. века, одређивањем улоге, вредности и значаја уџбеника, осветљавањем његовог доприноса уџбеничкој литератури, уврштавањем Чутуриловог рада у контекст развоја уџбеника, прегледом и анализом дела из области педагогије, филозофије, етике, психологије и методике, прегледом превода и прерада, анализом публицистичког рада, ангажованим учешћем у друштвеним дешавањима доба, са посебним освртом на грађанска цивилна удружења, компаративним сагледавањем Чутуриловог дела у односу на владајуће научне ставове времена.

У току истраживања начињена је периодизација према подручјима Чутуриловог деловања, али је током израде примењиван и проблемски приступ. У складу са културним и историјским приступом теми докторског рада примењиван је историјски, компаративни и аналитичко-синтетички метод, а по потреби су активирани социолошки и метод филолошке анализе текста. У историјској равни разматрана је архивска, рукописна и штампана грађа. Компаративним методом сагледано је место и значај Стеве Чутурила у односу на друге прегаоце тога времена и културни простор у Србији и ван ње. Општи аналитичко-синтетички метод користио се за прикупљање грађе, њено систематизовање и презентовање стручној и научној јавности. Социолошки метод је активиран за потребе уочавања појава и процеса у друштву који су утицали на Чутурилово ангажовање и деловање у одређеним сегментима. Филолошка анализа је примењивана на Чутуриловим текстовима. Прикупљена рукописна, архивска и штампана грађа је критички сагледана. Чутурило је посматран у односу на историјски тренутак, актуелна догађања и савремене делатнике на културном пољу. Посматрајући активност ангажованог интелектуалца у вртлогу историјских збивања трудили смо се и да расветлимо његове мотиве и доживљаје који су узроковали одређене активности и тако доприносили стварању опште културолошке слике.

Следећи географски простор кретања Стеве Чутурила истраживања су обављена у фондовима Педагошког музеја и Архива Србије у Београду, Државног Архива и Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић” на Цетињу, Матице српске у Новом Саду, изворима Хрватског школског музеја из Загреба, објављеним и необјављеним Чутуриловим делима, мемоарској грађи и рукописној заоставштини, написима о њему. Рукописна и архивска грађа о Стеви Чутурилу је много обимнија и комплетнија него

што се то до сада сматрало. Управо њеним прикупљањем омогућен је комплетан приказ Чутуриловог живота и дела са сагледавањем појединачних и општих постигнућа и објашњењем узрока који су допринели управо таквом кретању. Приказан је културно-историјски значај Чутуриловог рада и сагледан је његов значај у односу на стручне и научне ставове тог времена. Истакнуте су све културне иновативности његовог дела и стављене у одговарајући контекст.

Стево Чутурило је за културу значајан због тога што је у контексту тада актуелних школских реформи, нематерњег образовног система, успевао да на сваком наставном нивоу буде међу најбољима и препоручен за даље школовање; што је, преузевши најбоље особине тог система, школовање на нематерњем језику искористио за напредовање у струци и шире; зато што је својим делом у области букварске наставе јединствена културно-историјска појава у историји српске књиге; што је организовао целокупан просветни систем једне земље отварањем школа, писањем уџбеника и закона и управљањем тим системом; што се неосетно прилагођавао различитим срединама, приликама и обичајима и уз то напредовао; адаптирајући се свакој средини освајао ју је грађанским иницијативама и радом у приватним удружењима, активно делујући у сваком понаособ; зато што је писао уџбенике за основну и средњу школу, стручне студије из више области, просветне и школске законе, угледне надзорничке извештаје, пригодне беседе, дневничке и мемоарске записе о важним догађајима свога доба, песме; преводио са немачког и на немачки језик; писао и уређивао значајне новинске листове; пратио савремену педагошку и научну мисао свога времена не дозвољавајући да му недостатак високог формалног образовања буде било каква препрека; дружио се са значајним именима јавног друштвеног и научног живота. При том је остао скроман, једноставан, принципијелан и надамне радан, дисциплинован и интелектуално активан до краја живота.

Кључне речи: Стево Чутурило, Војна граница, Главни школски надзорник, Глас Црногорца, Цетињска читаоница, буквари, Весник крагујевачке општине, Крагујевачко читалиште, Друштво Светог Саве, грађанске иницијативе.

Научна област: Библиотекарство

Ужа научна област: Културна историја, Методика наставе књижевности и српског језика

УДК број: _____

Personality and Work of Stevo Čaturilo: Pertaining to the History of Culture and Bibliological Aspects

Abstract

Doctoral dissertation entitled "Personality and work of Stevo Čaturilo: Cultural, historical and bibliological aspects" is an attempt to more fully understand the personality and the overall work of this cultural worker and taking the appropriate attitude about his importance since he is one of the very important intellectuals of the Serbian cultural history. Life and work of Stevo Čaturilo (1846-1939) are analyzed, systematized and presented with aspects pertaining to the history of culture and bibliological aspects. He is unique as an author of textbooks, elementary reading books, reading books and orthographies that were used for more than four decades, as a writer of scientific and professional studies in methodology, pedagogy, psychology, ethics and philosophy, as an interpreter from German language and at the German language, as a reporter and correspondent for several newspapers and magazines, as a teacher, school superintendent, the organizer of the school system and, by participating in various civil social institutions and associations, as an engaged intellectual of his time and an active participant in important social events. Stevo Čaturilo is a famous person in Serbian cultural history, especially the history of upbringing, education and schooling, and his diversified oeuvre deserves systematic collecting of manuscripts and printed material, analyzing all areas he had dealt with, a new appreciation and giving adequate importance to his work. The cultural development of the Serbian people can be followed through the action of Stevo Čaturilo: development of books, literacy, education, publishing, journalism, translation, just as the reigning scientific attitudes of Čaturilov's time related to the fields of upbringing, ethics and education. Special reference to the writing and publishing of textbooks contributes to determining bibliological importance and to the history of development of the books. Textbooks, as part of the literary culture, are making a part of the history of education, and that the history was not shaped in detail. Overall knowledge about work of individuals, the genesis of ideas, movements and institutions are prerequisites for writing a cultural history of the Serbs, but also for better understanding of the cultural processes through which Serbian society is passing now.

The appointed goal to through the research, by systematization and critical analysis show comprehensive and versatile industrious personality of Stevo Čaturilo and to determine the rightful place in the context of the cultural history and bibliography and to draw appropriate

conclusions and assessments of his work, highlight the continuities of the books and literacy, refracted through his personality, as well as the continuity of the development of textbooks, has been made: by analysing Čuturilo's professional teacher's and supervisor's work, by reviewing and analysing the primers, primer manuals and textbooks that were used in Serbian cultural area from the eighth decade of the 19th to the third decade of the 20th century, by defining the role, value and importance of the textbooks, highlighting his contribution to the textbook literature, including Čuturilo's work in the context of the textbooks development, by reviewing and analysing of work in the fields of pedagogy, philosophy, ethics, psychology and methodology, reviewing the publishing work, engaged activity in social events of the time, with special reference to civic association, by comparative overviewing Čuturilo's work in regard to the regnant scientific attitudes of the time.

During the research, there was made a periodization according to Čuturilo's action, but the problem solving approach was being applied during the drafting. In accordance with the cultural and historical approach to the topic of the dissertation, the historical, comparative and analytic-synthetic methods were used, and sociological and philological methods of text analysis, were activated if necessary. Archival, manuscript and printed materials were considered through the historic plane. Comparative method is seen The place and importance of Stevo Čuturilo was perceived with the use of comparative method with regard to other pioneers of that time and cultural space in Serbia and abroad. General analytical-synthetic method was used to collect the material, its systematization and presentation to the professional and scientific public. Sociological method was activated in order to detect phenomena and processes in society that had affected Čuturilo's engagement and action in certain segments. Philological analysis was applied to Čuturilo's texts. Collected manuscript, archival and printed materials were critically reviewed. Čuturilo was observed in relation to the historical moment, current events and contemporary-employed in the cultural field. By observing activity of the engaged intellectual in the vortex of historical events, we also tried to lighten his motives and experiences that had caused certain activities and thus contributed to the creation of a general cultural image.

Following the geographic area of Stevo Čuturilo's movement, the research was conducted in the funds of Pedagogical Museum and Archives of Serbia in Belgrade, the National Archives and the National Library "Đurđe Crnojević" in Cetinje, Matica srpska in Novi Sad, the sources of Croatian School Museum in Zagreb, Čuturilo's published and unpublished works, memoirs and manuscript material legacy and articles about him. Manuscript and archival material about Stevo Čuturilo is much more extensive and complete

than what was previously thought. It is collecting the material that enabled a complete view of Čuturilo's life and work with reviewing individual and general achievements and explaining the causes that contributed to just such a movement in the Serbian speaking cultural area. The importance of Čuturilo's work pertaining to the history of culture was shown, and his importance in relation to the technical and scientific views of the time was observed. All the cultural innovations of his work were featured and put in the proper context.

Stevo Čuturilo is important for culture because he managed, in the context of the then current school reforms, non-mother educational system, to be among the best and recommended for further education at every educational level; because he, by taking the best characteristics of the system, used schooling in non native language for the advancement of the profession and beyond; because he is, with his work in the field of teaching primers, a unique cultural and historical phenomenon in the history of Serbian books; because he organized the entire educational system of one country by opening schools, writing books and laws and maginig the system; because he was insensibly adapting to different environments, situations and customs, and with it progressed; adapting to any environment he was conquering her with civic initiatives and work in the private associations, in both of which he was acting actively; because he wrote textbooks for elementary and high school, professional studies in several areas, educational and school laws, prominent supervisory reports, appropriate sermons, diary and memoir records of significant events of his time, the songs; he translated from German and on the German language; he was writing and editing important news sheets; he followed the modern pedagogical and scientific thought of his time, not allowing the lack of higher formal education to be an obstacle for him; he was associating with important names of public social and academic life. At the same time he remained humble, simple, principled and very hard-working, disciplined and intellectually active until his death.

Key words: Stevo Čuturilo, Military Frontier, The school superintendent, The Voice of a Montenegrin, Reading room of Cetinje, primers, Newspaper municipalities of Kragujevac, Reading room of Kragujevac, The Society of Saint Sava, civic initiatives.

Academic Expertise: Librarianship

Field of Academic Expertise: History of Culture, Methods of Teaching Literature and Serbian Languages

UDC No.: _____

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1. ЕКОНОМСКЕ, ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ, ЦРНОЈ ГОРИ И СРБИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА	6
1.1. Школовање у Војној граници.....	9
1.2. Култура и образовање у Кнежевини Црној Гори у другој половини 19. века	15
1.3. Политичке, културне и образовне прилике у Србији на прелазу 19. и 20. века	24
2. ЖИВОТНИ ПУТ СТЕВЕ ЧУТУРИЛА	36
2.1. Школовање за учитељски позив	36
2.2. Учитељевање у Војној граници	43
2.3. Нове могућности: Стево Чутурило као учитељ у Херцег Новом.....	52
2.4. Стево Чутурило - Главни школски надзорник на Цетињу.....	57
2.5. Долазак у Србију и наставак наставничке каријере.....	80
2.5.1. Стево Чутурило - надзорник школа у Србији	103
3. ДЕЛО СТЕВЕ ЧУТУРИЛА	115
3.1. Уџбеници за основне школе.....	115
3.2. Уџбеници за средње и више школе	153
3.3. Преводи	167
3.4. Мемоарски, путописни и други записи.....	171
3.5. Беседе	180
3.6. Преписка	185
3.7. Публицистичка делатност	194
3.8. Културна и друштвена делатност	206
4. СПЕЦИФИЧНОСТИ ДОПРИНОСА СТЕВЕ ЧУТУРИЛА.....	233
ЗАКЉУЧАК.....	241
ИНДЕКС ИМЕНА	248
ИЗВОРИ	255
ЛИТЕРАТУРА.....	261
ПРИЛОЗИ	274
Белешка о аутору.....	295

УВОД

Није редак случај, у културно-историјским научним проучавањима, да се живот и рад одређене личности, деценијама након њене смрти, не истраже у довољној мери, да не буду целовито сагледани или да се престога оцене. Узрок недовољне истражености понекад лежи у активном и свестраном деловању појединца у јавном и друштвеном животу заједнице те тешкоћама у сагледавању његовог целокупног ангажмана и значаја. Докторски рад под називом „Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти” покушај је да се потпуније разумеју личност и свеколики рад овог културног посленика и да се о његовом значају заузме одговарајући став. Личност и дело Стеве Чутурила (1846-1939) су анализирани, систематизовани и приказани свеобухватно са културно-историјског и библиолошког аспекта. То значи да је у раду размотрен простор по коме се Чутурило кретао имајући у виду специфичности са којима се сусретао, да је одређено место његовим делима у историји развоја књиге и допринос напретку и развоју просвете и културе. Истражена је, анализирана и систематски проучена многострано радна личност Стеве Чутурила у свим областима којима се бавио са нарочитим освртом на писање и објављивање уџбеника и одређен је одговарајући библиолошки значај његовом делу. Целовито истражен опус Стеве Чутурила ће допринети проучавању историјског развоја књиге, како оне из области културе, тако и оне из области образовања.

Стево Чутурило је културни делатник из последње четвртине 19. и прве четвртине 20. века, један од неправедно запостављених ангажованих интелектуалаца у српској култури. Упркос чињеници да је деловао више од пола века и да библиографија његових радова броји неколико десетина библиографских јединица, о Чутурилу до сада у научној јавности не постоји свеобухватна научна монографија. Као један од најактивнијих учесника културних процеса свога времена Стево Чутурило је значајан као писац школских уџбеника, буквара, читанки и правописа, који су се користили више од четири деценије, као писац научних и стручних студија из методике, педагогије, психологије, етике и филозофије, као преводилац на немачки и са немачког језика, као уредник и дописник више значајних новинских листова и часописа.

Радећи као учитељ, управитељ и школски надзорник био је и ангажовани интелектуалац свога времена и активни учесник друштвених збивања оснивањем и активностима у приватним грађанским удружењима.

У докторском раду „Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти” пошло се од претпоставке да Стево Чутурило представља знамениту личност културне историје, нарочито историје васпитања, школства и образовања, те да његов разнородан опус заслужује систематично прикупљање рукописне и штампане грађе, анализу и ново вредновање. У дугом распону од готово пет деценија, кроз Чутурилово деловање може се пратити културни развој: књиге, писмености, школства, издаваштва, публицистике, преводилаштва. Једнако тако, могу се пратити и владајући научни ставови Чутуриловог времена везани за области васпитања, етике и образовања. Познавање делатности појединаца, генезе идеја, покрета и институција, предуслови су за писање културне историје, али и за боље разумевање савремених процеса у култури. Будући да: Стево Чутурило нема заслужено место у историји културе и да његово дело није свеобухватно истражено и представљено научној јавности; да постоји довољно грађе, до сада непознате, која омогућава превредновање досадашњих сазнања и давање одговарајућег значаја његовом делу; да делатност знаменитих појединаца гради историју културе једног народа, а да је биографија Стеве Чутурила репрезентативан и карактеристичан пример таквог доприноса културној историји и утицају на друштво; да је Стево Чутурило активно настављао своју културолошку мисију (писања уџбеника и научних и стручних дела из различитих области, непосредног рада у настави, учешћа у организацији наставног процеса, публицистичког рада, учешћа у јавним друштвеним организацијама) у свим просторима у којима је живео и стварао; да је реч о историјски бурном и значајном периоду омеђеном с једне стране пуним замахом развоја јавног институционалног и културног живота, а с друге стране претњом новог рата светских размера који ће донети прераспodelу свих вредности и сегмената јавног живота и обојити их једном идеологијом, у раду смо пошли од циља да истражимо, систематизујемо и прикажемо целовито и свеобухватно личност Стеве Чутурила као истакнутог и ангажованог интелектуалца и културног делатника.

Следећи географски простор кретања Стеве Чутурила истраживања су обављена у фондовима Педагошког музеја и Архива Србије у Београду, Државног Архива и Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић” на Цетињу, Матице српске у Новом Саду, изворима Хрватског школског музеја из Загреба, објављеним и необјављеним Чутуриловим делима, рукописној и мемоарској грађи, написима о њему. Намеће се закључак да је рукописна и архивска грађа везана за рад Стеве Чутурила много обимнија и комплетнија него што се то до сада сматрало. Њеним изучавањем добијена је целовита слика о делатности једног неоправдано запостављеног интелектуалца.

Дуготрајна делатност Стеве Чутурила са различитих географских места личним избором је била усмерена ка средишту матице српског народа. Управо деловање са различитих и међусобно удаљенијих места је препознатљив појединачни допринос укупној култури. Различит простор кретања и бурна историјска дешавања чији је сведок и учесник био значајни су удео културолошког деловања и у том контексту је препозната и истакнута његова делатност. Вишеструке активности Стеве Чутурила представљају културолошко ангажовање знаменитог и истакнутог појединца који је кретањем по широком културном простору рушио географске и успостављао културолошке границе и ангажовано настављао своју мисију у свим просторима у којима је боравио. Веома је значајан библиолошки аспект Чутуриловог дела који заузима важан део у развоју књиге. Прожимајући однос књиге и појединца који се њоме бави доприноси историјском проучавању и осветљава значај књиге у служби општег напретка друштва. Културно-историјски заснована тема докторског рада није допуштала једнострано бављење појединачним аспектима рада Стеве Чутурила, већ је обухватила његов целокупан опус. Тежило се да докторски рад на тај начин допринесе науци о књизи, историји српске књиге, историји школства и просвете, методици језика и књижевности, педагогији, историји преводаштва, историји новинарства.

С обзиром да је Стево Чутурило живео дуго и у изузетно бурном периоду, у овом докторском раду осветљен је наведени период са погледом на тадашњу ситуацију, време и прилике на територијама где је живео. Тај период је веома значајан и историјски преломан будући да је уоквирен са једне стране општим

развојем јавног институционалног и културног живота, а са друге ратом светских размера који ће условити прерасподелу вредности свих елемената јавног живота и идеолошки их уједначити. Стево Чутурило се кретао по заиста великом простору који је обухватао Војну границу, Херцеговину, Кнежевину Црну Гору, Краљевину Србију, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевину Југославију. Културне, економске и политичке прилике су послужиле за постављање оквира за Чутурилово деловање.

Преглед прилика уопште допринео је постављању Чутурила на одговарајуће место у историји српске културе и пружању целовите слике културолошког деловања појединца ван матичне земље српског народа. Објашњен је пресудан утицај специфичног начина школовања и узроци који су Чутурила покренули на континуирано интелектуално деловање.

Постављени циљ да се истраживањем, систематизовањем и критичком анализом прикаже целовито и многострано радна личност Стеве Чутурила, да му се одреди одговарајуће и заслужено место и извуку одговарајући закључци и оцене о његовом раду, да се осветле континуитети српске књиге и писмености, преломљене кроз његову личност, као и континуитет развоја уџбеника на српском културном простору остварен је: анализом Чутуриловог стручног учитељског и надзорничког рада, прегледом и анализом буквара, букварских упутстава и читанки који су се користили у српском културном простору од осме деценије 19. века до треће деценије 20. века, одређивањем улоге, вредности и значаја уџбеника „васпитне књижевности“, осветљавањем његовог доприноса уџбеничкој литератури, уврштавањем Чутуриловог рада у контекст развоја српских уџбеника, прегледом и анализом дела из области педагогије, филозофије, етике, психологије и методике, прегледом превода и прерада, анализом публицистичког рада, ангажованим учешћем у друштвеним дешавањима свога доба и компаративним сагледавањем Чутуриловог дела у односу на владајуће научне ставове тога времена.

У току истраживања начињена је периодизација према подручјима Чутуриловог деловања, али је током израде примењиван и проблемски приступ. У складу са културним и историјским приступом теми докторског рада примењиван је историјски, биографски и компаративни, социолошки као и метод

филолошке анализе текста. У историјској равни разматрана је архивска, рукописна и штампана грађа. Компаративним методом сагледано је место и значај Стеве Чутурила у односу на друге прегаоце тога времена и културни простор у матици Србији и ван ње. Општи аналитичко-синтетички метод користио се за прикупљање грађе, њено систематизовање и презентовање стручној и научној јавности. Социолошки метод је активиран за потребе уочавања појава и процеса у друштву који су утицали на Чутурилово ангажовање и деловање у одређеним сегментима. Филолошка анализа је примењивана на Чутуриловим текстовима. Прикупљена рукописна, архивска и штампана грађа је критички сагледана. Чутурило је посматран у односу на историјски тренутак, актуелна догађања и савремене делатнике на културном пољу. Посматрајући активност ангажованог интелектуалца у вртлогу историјских збивања тежило се и расветљавању његових мотива и доживљаја који су упливисали одређене активности и тако доприносили стварању опште културолошке слике.

1. ЕКОНОМСКЕ, ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ, ЦРНОЈ ГОРИ И СРБИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

Српско говорно подручје по којем се Стево Чутурило кретао у другој половини 19. и у првој половини 20. века обухватало је тадашње територије Војне границе¹, Кнежевине Црне Горе, Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије. Ширина простора по којем се Чутурило кретао и оставио траг својим културноисторијским ангажовањем потиче отуда што је он релативно често (за један људски век) мењао место свога боравка вођен образовним, националним, просветним, публицистичким интересима и што су та кретања увек била узрочно-последично повезана. Родно место Стеве Чутурила, Дабар,² одредило је припадност Војној граници (Militärgrenze) у којој је више пута мењао место боравка ради запослења. Испољавање националне припадности и сукоби проистекли из борбе за национална права сународника проузроковали су напуштање просветне службе и одлазак у херцеговачки ратни вихор. Болест и

¹ Војна граница је била посебна територијална, војна и административна организација која је насељавана у етапама почев од 15. и 16. и егзистирала све до осме деценије 19. века. Налазила се у склопу Хабзбуршке монархије од 15. века, Аустријског царства од 1804. и Аустроугарске од 1867. године. Била је независна од круновина земаља на чијим је територијама постепено настајала, а истовремено зависна директно и непосредно од бечког двора. Наведена двострукост је у животворној пракси изазивала многе недоумице и противречности пошто су Срби граничари двојачко третирани, зависно од тренутних непосредних ратних околности. Променом спољнополитичких околности престала је потреба за постојањем Војне границе и она је развојачена 1871-1873. - О овоме више у: Радован Самарџић, „Срби у ратовима Турске до 1683.” у *Историја српског народа*, књига III, 1. том, ур. Славко Гавриловић (Београд: Српска књижевна задруга, 1986), 427-487; Радован Самарџић и др., „Од Карловачког до пожаревачког мира (1699-1718)”; „Од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)” у *Историја српског народа*, ур. Славко Гавриловић (Београд: Српска књижевна задруга, 1986) књига IV, 1. том, 1-191, 233-305.

² Назив места Дабра потиче од старословенске речи која означава шумске дубоке удолине и осликава управо шумовито планинско подручје. Место Дабар у Лици припада општини Оточац и данас се налази у Републици Хрватској. У време рођења Стеве Чутурила Дабар је био у саставу Војне границе. Срби су се у Дабру насељавали спорадично у осмој деценији 17, а организовано у 18. веку. Средином 19. века у Дабру је живело близу две хиљаде становника, већином Срба, а данас тамо живи свега стотинак житеља.

лечење у Херцег Новом условили су одлазак у Црну Гору. Заснивање брачне заједнице утицало је на прелазак у Србију у којој ће такође често, услед политичких прилика, заснивати радни однос у другом месту.

Политички, економски и културни живот становника Војне границе био је одређен посебностима саме границе, њене територијалне и административне организације и улоге намењене граничарима. Војна граница је јединствен феномен у европској историји. Територијалном организацијом била је подељена на регименте, војне комунитете, компаније и месне општине³. Дабар је припадао оточкој регименти (пуку) чије је седиште са војном и управном влашћу било у Оточцу. Основна улога граничара била је војна и одбрамбена. Економски и финансијски је становништво Војне границе директно зависило од бечке Дворске коморе која је надзирала и управљала све финансијске трансакције у царству. Иако је становништво пружало отпор променама услед континуираних тежњи бечког двора ка германизацији, повољни помаци су чињени на развоју привреде, организовању здравства, судства и школства.⁴

Привредне и економске прилике Кнежевине Црне Горе биле су недовољно развијене и неадекватне стварним потребама што се одражавало и на њен културни развој. Црна Гора је била претежно рурална земља, али без развијене пољопривреде и земљорадње и неискориштених постојећих потенцијала. Привреда је била на ниском степену развоја, а занатство неразвијено чак и за основне потребе. Земља је додатно осиромашена и исцрпена честим ратним збивањима⁵ која су отежавала и привредни и културни развој земље. Средином 19. века европске прилике су утицале на промене у Црној Гори у погледу јачања световне власти што је довело до проглашења Кнежевине Црне Горе 1852. године. Кнез Данило Петровић (1826-1860) је учврстио централну власт у кнежевини.

³ Организација Војне границе је мењана више пута. Овде се мисли на *Основни граничарски закон* (Grenzgrundgesetz) из 1850. године којим је Војна граница била директно подређена бечком Министарству рата. - Маша Кулаузов, „Постанак, развитак и развојачење Војне границе Аустријске монархије”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 2008, бр. 125 (2008): 144.

⁴ „Од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)” у *Историја српског народа*, ур. Славко Гавриловић (Београд: Српска књижевна задруга, 1986), књига IV, 1. том, 1-191, 200.

⁵ Црногорско-турски рат 1852-53; Битка на Грахову 1858; Црногорско-турски рат 1862; Херцеговачки устанак 1875. и Црногорско-турски рат 1876-78. године.

Владавина кнеза Николе Петровића (1841-1921) обележена је међународним признањем Црне Горе 1878. године одредбама Санстефанског мира. Јачи привредни и економски напредак осетио се након Берлинског конгреса 1878. године проширењем територије већим бројем градова који су имали развијено занатство и трговину. Тада је дошло до измене власничке структуре земље и миграције становништва у градове.⁶ Новонастале економске промене условиле су и преуређење државне управе установљавањем Државног савета, министарстава и суда. У том периоду осетиће се знатан напредак и у свим културним областима.

На прелазу из 19. у 20. век територија и назив Србије су се мењали у складу са политичким и друштвеним приликама. Кнежевина Србија се развила у Краљевину, а затим у заједничку државу народа Срба, Хрвата и Словенаца, касније названу по јужној географској припадности ових народа Југославијом. Политичке прилике су утицале на промене друштвеног живота и културни развој. Друга половина 19. века обележена је преображајем друштва оријенталног типа, утемељеног историјским околностима, у жељено грађанско друштво европског облика. Почетак двадесетог века је донео убрзанији развој у свим сегментима друштвеног живота. Период на прелазу векова такође је обележен сменама владара и владарских кућа Обреновића и Карађорђевића, државним ударима, сменама влада и устава. Најтрагичније последице на општи развој друштва остављали су ратни сукоби који су се у наведеном периоду смењивали један за другим.⁷

Нова заједничка држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, настала је превесходно на политичкој идеји и није имала истоветене привредне, материјалне нити културне полазне основе. У заједничку државу ступили су народи различитог наслеђа, обичаја, искустава.⁸ Неједнаке економске основе утицале су на културни развој. Улагања у просветни систем била су више декларативна него

⁶ Новица Ракочевић, „Лична власт књаза и уставне слободе” у *Историја српског народа* књига VI, 1. том, ур. Андреј Митровић (Београд: Српска књижевна задруга, 1983), 208-212.

⁷ Рат Србије и Црне Горе против Турске 1876-78, рат Србије против Бугарске 1885, Балкански ратови 1912. и 1913, Први Светски рат 1914-18. следили су један за другим са свим пратећим страхотама, грађанским узлазно са све јачим разарањима и бројнијим људским жртвама.

⁸ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941. Део 1: Друштво и држава* (Београд: Стубови Културе, 1997), 80.

реална. Наведене неједнаке почетне основе нису временом довеле до уједначавања постојећих и затечених разлика, већ су продубљивале постојеће неравномерности.

1.1. Школовање у Војној граници

Начин школовања у Војној граници био је одређен специфичностима и припадношћу систему школовања Аустријског царства и усмерен у правцу образовања становника спремних и способних да испуне дужности потчињеним интересима. Младићи су првенствено припремани и обучавани за војну (официрску и подофицирску) и чиновничку службу. Државно школство Војне границе мора се посматрати у склопу општих школских реформи започетих у Хабзбуршкој монархији крајем 18. века⁹ иако се однос владара према граничарима мењао зависно од датог историјског тренутка и потреба саме царевине за одбрамбеном и/или школованом војном снагом. Тадашњом организацијом школства постављени су темељи општем световном образовању и утврђен је јединствен образовно-васпитни систем на немачком наставном језику. Поред увођења школске обавезе, повећања броја школске деце, прописане стручности учитеља, организованог надзора школа и штампања уџбеника, најважнијим достигнућем сматра се изузимање школе из надлежности цркве.

Пошто је подређени и зависни статус Војне Границе условљавао повиновање хабзбуршким школским реформама, уз одређене специфичности, реорганизације и надопуњавања постојећих школских прописа вршене су у више

⁹ Реформе је започела царица Марија Терезија (1717-1780) под чијим је патронатом учени теолог и реформатор школства Јохан Игнац Фелбигер (Johann Ignaz Felbiger, 1724-1788) начинио *Opiumu школску уредбу за немачке нормалне, главне и тривијалне школе* (Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern) 1774. - Мита Нешковић, *Историја српских школа у Аустро-угарској монархији*. (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1897) 69; Никола Гавриловић, „Школе у Војној граници“ у *Историја школа и образовања код Срба*, Едиб Хасанагић, ур. (Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974), 156; Војин С. Дабић, „Српско школство у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку”, у *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Радослав Петковић и др. (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, 2003), 31-38.

наврата различитим наредбама. У том смислу за наше истраживање биле су значајне оне етапе које су утицале на школовање Стеве Чутурила омогућивши му у различитим периодима наставак образовања у новооснованим вишим нивоима школског система и напредовање у професионалној каријери.

У време почетног школовања Стеве Чутурила, средином 19. века, у Војној Граници су на основу државног устројства¹⁰ постојале народне општинске школе на матерњем и, далеко бројније, тривијалне и главне школе на немачком наставном језику. Разликовали су их систем рада, наставно особље и државни интерес. У недостатку квалификованог наставног кадра у појединим главним школама одвијали су се курсеви за обучавање учитеља. Упоредо са развојем школства отворане су школе вишег образовног степена: реалне гимназије, учитељске и грађанске школе.

Дворазредне Народне школе (Nationalschulen) са наставом на матерњем језику осниване су решењем Дворске војне комисије из 1829. године а финансирале су их општине.¹¹ Биле су веома слабе у погледу материјалних могућности и наставног кадра. Државна просветна политика их није подржавала зато што нису биле у складу са основним циљем описмењавања граничара на

¹⁰ Осим државних школа на територији Војне границе постојале су и конфесионалне школе настале залагањем представника црквених власти. Пошто Бечки двор није имао интереса за оснивањем ових школа, црквени великодостојници су ту потребу оправдавали неопходним образовањем ученика за свештенички позив што је подразумевало учење основа читања и писања из црквених књига и што се није могло научити у државним школама. Опстанак конфесионалних школа зависио је првенствено од ентузијазма, енергичности и предузимљивости свештенства. Тако је митрополит Мојсије Путник (1728-1790) тражио 1782. и 1789. од цара Јосифа II (1741-1790) одобрење за оснивање ових школа што је Бечки двор одобрио уз услов да се финансирање не може приписати граничарима већ искључиво цркви. Стога су у црквама организоване тзв. школске кутије и фондови помоћу којих су прикупљана средства за издржавање ових школа. Финансирање су помагали имућнији грађани. У оточком пуку је конфесионална школа постојала у месту Залужници. – Никола Гавриловић, „Школе у Војној граници” у *Историја школа и образовања код Срба*, Едиб Хасанагић, ур. (Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974), 148, 211.

¹¹ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva, svezak II* (Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem vlade, Odjela za bogošt. i nastavu, 1910), 490. - Највише ових школа основано је између 1830. и 1840. У току 1848. и 1849. многе су се угасиле оставши без учитеља услед револуције која је захватила више европских држава.

немачком језику. Дозвољавано је да учитељски посао обављају ислужени официри, без стручног образовања и педагошких квалификација, лоше плаћени и немотивисани за рад. Општи опсег образовања био је ужи у односу на школе са немачким наставним језиком те су најбољи ученици одабирани за наставак школовања у троразредним школама.

Троразредне школе са наставом на немачком језику (Deutsche Gemeindeschulen) осниване су у богатијим општинама и биле су у погледу наставног циља, метода рада и могућности даљег школовања изједначене са чувеним Тривијалним школама (Trivialschulen).¹² Наставни предмети су били ширег опсега него у двогодишњим школама, наставни кадар квалификованији, користили су се уџбеници из Беча и Будима. Троразредне школе су сматране најбољим почетним школама. Резултати које су оне постизале за три школске године били су виши и опсежнији од резултата које су много година касније постизале основне (пучке) школе.¹³ Ученици крајишких тривијалки били су веома познати по свом формалном образовању. Целокупна настава се заснивала на немачком наставном језику чије познавање је отварало даља напредовања у вишим школама и могућности запослења. Ученици без икаквог предзнања успевали су одлично да науче читање, писање и говор, да савладају калиграфију, док су немачки правопис знали боље од ученика у другим покрајинама аустријског царства. При том су коректно користили књижевни језик, граматичка и ортографска правила.¹⁴ Свакодневно је одржавано такмичење међу ученицима тако што су најбољи заузимали предња места у променљивој категорији распореда седења.¹⁵ Нису имали могућности за предах нити стагнирање него су

¹² Исто, VI (Исто, 1911), 148. - Једина разлика између троразредних и тривијалних школа била је у оснивачу и финансијеру. Троразредне школе су издржавале општине, а тривијалне школе војна управа (војни ерар).

¹³ Исто, III, 228. - Двојни школски систем троразредних немачких и дворазредних елементарних школа укинут је 1871. увођењем обавезне четворогодишње основне (пучке) школе. То је важило до 1881. када је Војна граница прикључена Хрватској чиме су створени услови за јединствен школски систем.

¹⁴ Исто, III, 228.

¹⁵ Занимљиво сведочанство о истоветном наставном систему и утицају који је тиме извршен на његово напредовање у настави у, такође, школи на немачком наставном језику, оставио је

континуирано усмеравани ка напредовању. Велики део наставних часова користио се за понављање којим се научено одржавало и знања бивала дубоко усађена. Темељитост и стварање поседа трајног знања били су императиви у поучавању. Најбољи ученици су сваке школске године упућивани у Главну (Hauptschule), односно Вишу школу (Oberschule) ради даљег напредовања наставком школовања.¹⁶ Иако је свака школа нижег нивоа имала прописану законску обавезу да изабере и пошаље три најбоља ученика у школу вишег нивоа, у Главну/Вишу школу могло се отићи једино из државне школе са немачким наставним језиком.

Дворазредне и троразредне школе су у Војној граници 1856. године преуређене и преименоване у троразредне односно главне.¹⁷

Главне школе¹⁸ су отворане у пуковским местима као угледне служећи својим начином рада као пример свим осталим мањим школама. Имале су шири наставни програм од тривијалних те су осим обуке у основним предметима читања, писања, немачког језика, рачунства (математике) и веронауке, имале опсежнију наставу и у геометрији и у природопису. Одликовале су се и већим бројем наставног особља од три до четири учитеља и једног надучитеља (Oberlehrer) који су били униформисани државни службеници стручно педагошки веома оспособљени за обављање свог посла. Све предмете, изузев матерњег језика и веронауке, предавали су на завршној години на немачком наставном језику. Ученици су оспособљавани за будуће подофицире, питомце војних школа, помоћне чиновнике у војној управи а могли су и наставити школовање. Пети разред ове школе није био обавезан, али је Главну школу квалификовао у Вишу. У завршни разред су по устаљеној пракси примани само најбољи и најталентованији ученици и управо њиховим одабиром ове школе су могле заиста бити угледне и служити за пример школама нижег ранга. За оточку област је Главна школа оформљена у Оточцу.

црногорски кнез Никола Петровић у својим мемоарима. - Никола I Петровић Његош, *Мемоари I* (Цетиње: Светигора, Подгорица: Октоих, 2009), 10.

¹⁶ Antun Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, svezak III (Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem vlade, Odjela za bogošt. i nastavu, 1910), 493; Исто, IV, 315; Исто, VI (Исто, 1911), 148.

¹⁷ Antun Cuvaj, Исто, IV, 315.

¹⁸ Исто.

При појединим главним школама¹⁹ организовани су тромесечни Педагошки курсеви (Volksschullehrer) који су давали више педагошко образовање за учитеље. Временом су оснивани и шестомесечни, једногодишњи и двогодишњи курсеви. Они су били алтернатива учитељској школи са циљем да надоместе недостатак одговарајућег наставног кадра. Та пракса је постојала од 1854. до 1863. године.

Средином седме деценије 19. века интензивно се радило на даљем унапређењу школства. Следећи корак у унапређењу и развијању школске мреже и оспособљавању граничарских ученика за обављање јавних послова биле су двогодишње, ниже, реалне гимназије. У њима су даље образовање могли наставити ученици који су раније завршили главне школе. Нижа реалка (Unter-Realschule) у Петрињи отворена је 1860. године.²⁰ Првих година је уз школу радио и двогодишњи учитељски курс.

Најкрупније промене у школству Војне границе одиграле су се склопу реформи 1871. године.²¹ Тада су Главне школе повећањем броја разреда прерасле у Грађанске, док су Учитељске подигнуте у троразредне. Ове промене су захтевале потпуније образоване наставнике за рад у новоотвореним школама, као и окружне владине школске надзорнике. Императив о напредовању у струци додатним усавршавањем омогућен је организованим полагањем Испита за учитеље у грађанским школама на основу којих се могло запослити у новоотвореним школама. Учитељи са искуством и завршеном учитељском школом били су ванредни кандидати. Настојало се да они што пре положе испите захтеване новим законским актима и започну рад у школама. Прописи о

¹⁹ Antun Cuvaj, Исто, IV, 337, 346.

²⁰ Царска краљевска мала реалка у Петрињи је отворена 6. 2. 1860. решењем Њ. ц. и кр. апостол. Величанства, Фрање Јосипа (1830-1916). Од 26. 4. 1862. наредбом ц. к. војног заповедништва уз њу је отворен учитељски двогодишњи курс који је 1868. осамостаљен. - Исто, V, 410.

²¹ Реформе су званично објављене 1871. У периоду пре извршених реформи неколико година су обављане припреме, анализирано стање и давани предлози измена за *Основе школског закона* које су затим послате у Беч на разматрање и евентуално давање примедби, предлога и измена. Велики део посла обавили су школски саветници Стјепан Сабљак и Валтазар Богишић. - Antun Cuvaj, Исто, V, 426; Исто, VI (Исто, 1911), 125.

образовању учитеља донети су почетком 1872,²² а први кандидати су полагали јавне испите у Петрињи већ августа исте године тако да су на почетку наредне школске године могли држати наставу. На основу положених испита могли су радити у грађанским школама на српском или немачком наставном језику и предавати одређену групу предмета.

Кандидати који су завршили двогодишњу Учитељску школу, положили испите за учитеље грађанских школа и, након тога, наставили да похађају трећи разред Учитељске школе у Петрињи²³, могли су да полажу Испите учитељске зрелости. Тиме су били оспособљени да предају у учитељским школама. Омогућавање полагања запосленим учитељима као ванредним кандидатима омогућено је посебним дозволама у појединачним случајевима од 1871/72. до 1875/76. школске године и није постало пракса.²⁴

Одређени број кандидата је добијао стипендије за школовање у Бечу²⁵ док је онима који су остали без стипендије омогућено полагање испита по сличним

²² Царско Краљевско војно заповедништво је оформило комисију и организовало полагање испита издавањем прописа 16. 2. 1872. године. На испит су излазили и учитељи из провинцијалног дела Хрватске и Славоније пошто у тим крајевима све до 1876. године није постојала слична комисија нити организовано полагање испита. - Antun Cuvaj, Исто, VI (Исто, 1911), 147.

²³ Петрињска трогодишња учитељска школа организована је према наставној основи бечке учитељске школе, вероватно сажимањем градива. За већину предмета користили су се средњошколски уџбеници. Реч је о Академији Свете Ане у Бечу у којој је радила и Учитељска школа спојена са Главном и у коју је Војна граничарска управа сваке године слала неколико младих учитеља ради додатног образовања. - Исто, 196.

²⁴ Организовани су писмени и усмени испити по програму четворогодишње аустријске учитељске школе, са прецизно назначеним ауторима уџбеника и планом рада. Писмени испити су подразумевали четворосатно писање темата из Хрватског језика, Немачког језика, Педагогике (Педагогије), Географије и Хисторије (Историје), Математике и Геометрије, као и Природописа (Природне историје), Физике и Господарства (Економије). На усменом испиту оцењивано је и знање из Религије и Специјалне методике, по потреби и из предмета вештина. - Исто, 200.

²⁵ У Бечу је 1868. године основан чувени Педагогијум ради додатне обуке наставника и подизања стандарда образовања. Први директор, знаменити немачки педагог Фридрих Дитес (Friedrich Dittes, 1829-1896), залагао се за рад школе ослобођење спољашњих утицаја других институција. Он је начинио и нови наставни програм трудећи се да циљ образовања усмери ка природном развоју ученикове личности и наставом са акцентом на слободном избору метода.

програмима²⁶. Увидевши да стипендистима треба више времена да заврше студије и врате се на посао влада је омогућила самофинансирајуће полагање преосталим кандидатима да би што пре добила одговарајуће квалификоване учитеље. Полагање је било веома добро организовано, темељно и исцрпно. Сечена стручна спрема је према школском закону Аустроугарске омогућавала да кандидат може радити као наставник учитељске школе, окружни и земаљски (државни) школски надзорник (Staats Schulinspektoren), а у Немачкој и као наставник у народним средњим школама (Volksmittel schulen).²⁷

У Војној граници се осећала перманентна потреба за образованим учитељима и тадашње нове законске одредбе захтевале су ефикасно решавање (тога) проблема и профилисање учитеља одговарајућег степена образовања. У том контексту су испити и организовани, брзо и ефикасно, и омогућени и оним кандидатима који нису имали материјалних могућности за школовање на страни, где су постојале одговарајуће образовне установе. Учитељи су одмах запошљавани. Систем је омогућио кандидатима напредовање у образовању и запослењу полагањем испита по програмима Учитељске школе и Педагогијума без похађања наставе због недостатка образованих учитеља и немогућности њиховог одласка на школовање у иностранство.

Осим школског система о неким другим културним делатностима или институцијама српског народа у Војној граници тешко се може говорити будући да у њој није постојао јавни живот у другачијим облицима. Постојала је само делимична и ограничена школска аутономија и непотпуна аутономија цркве.

1.2. Култура и образовање у Кнежевини Црној Гори у другој половини 19. века

У последњим деценијама 19. века уочена је појачана и планска тежња црногорског двора да привуче што већи број интелектуалаца који би, у

²⁶ Испити по програму бечког Педагогијума подразумевали су полагање на основу оригиналних уџбеника, пре свега Дитесових дела, Дреслерових и других. - Рукописна грађа. Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 117.

²⁷ Рукописна грађа. Исто, 118.

недостатку школованог и обученог домаћег образовног и научног кадра, допринели успостављању институција за њихово образовање и помогли развоју културе и науке. Многе значајне личности, називане *извањцима*,²⁸ долазиле су из Лике, Далмације, Босне, Србије и Војводине, живеле и радиле у Црној Гори најинтензивније крајем 19. века и оставиле својим деловањем неизбрисив траг у њеном културном препороду. Они су обележили Црну Гору на пољу књижевности, новинарства, просвете, здравства и других области културе и науке умним радом, ангажовањем и несебичним залагањем. Захваљујући прегалаштву образованих *извањаца* Црна Гора је себи прокрчила пут у развијенији свет начинивши управо у том периоду појачан напор и успевши у настојању да се прикључи породици европских народа који су неговали просвету и културу. Маленој држави, исцрпљеној честим борбама и сиромашној у основним животним потребама, није недостајало снаге у успостављању институција културе и образовања. Иако су напори на пољу штампарства, образовања, школства, новинарства и културе чињени и раније, у чему су се истицали сви црногорски владари, кнез Никола (1841-1921) је први плански окупио до тада највећи број интелектуалаца ван своје Кнежевине у намери да помогну институционалном и духовном развоју земље. Управо у другој половини 19. века организован је просветни систем, осниване су водеће установе културе и развијано је новинарство. Црна Гора је *извањце* спремно дочекивала, сваком пружала одговарајуће место и одужила им се негујући успомену на њих и спомињући их у многобројним студијама.

У другој половини 19. века у Црној Гори није постојала дуга традиција школства, а велику улогу у васпитању младих нараштаја имала је народна усмена традиција афирмишући јунаштво и слободу. Све до почетка четрдесетих година 19. века није било школа у којима би се ученици редовно могли образовати и васпитати. Школе су организоване у православним манастирима на Цетињу и Острогу где су одлазили ученици који су желели да постану свештеници, а

²⁸ Опширније се о *извањцима* може обавестити у књизи Ивана Кустудије *Извањци у Црној Гори и она у њима* (Цетиње: Обод, 1995). Такође се *извањци* спомињу појединачно и у књигама *Портрета I-X Душана Мартиновића од којих смо користили томове II, III, IV и VI*, (Цетиње: ЦНБ РЦГ „Ђурђе Црнојевић”, 1987)

настава се сводила на учење читања и писања. У приморју су такође радиле верске школе, а од краја 18. века, сменом млетачке аустријском влашћу, и јавне школе у Котору, Херцег Новом и Будви. Повремене приватне школе отворане су у кућама имућнијих грађана. Прву основну школу у Црној Гори отворио је 1834. године Петар II Петровић Његош (1813-1851) на Цетињу истовремено са штампаријом у којој су штампани први буквар и граматика за црногорске школе.²⁹ Цетињска школа је бројала око 30 ђака који су учили читање, писање, рачунање, свештену историју и српску граматiku.³⁰ Иако је постојала потреба за отварањем већег броја школа, даљи развој школског система у то време ометало је сиромаштво земље, недостатак школских зграда, учитеља и уџбеника, као и стални погранични сукоби са Турцима. На више школе ради додатног образовања и отварања могућности за обављање ширег спектра послова ученици су спорадично одлазили у Русију и у Србију.

Покушаји организације и утемељења школског система на вишим основама чињени су и у време владавине кнеза Данила Петровића у мери у којој су то друштвеноисторијске околности дозвољавале. У току ратних сукоба са Турцима 1852-1853. рад су обуставиле и школе и штампарија из које је олово преточено у муницију.³¹ Након ратних сукоба у обновљену цетињску школу долазили су учитељи са стране и често су мењани, а наставне новине су увођене онолико колико су учитељи били спремни, образовани и просвећени. Преуређена цетињска школа добила је нови наставни план и програм који је чинио прелаз од основне школе ка стручној средњој школи и нов метод рада.³² Нова, државна, штампарија, поклон српске владе из Београда, почела је са радом након шест година (1858). И у овом периоду, као и касније, ради даљег напредовања и вишег

²⁹ Петар И. Поповић, *Цетињска школа 1834-1934*. (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1934), 80. - У штампарији је радио и њоме управљао Његошев секретар Димитрије Милаковић (1805-1858).

³⁰ Димитрије Милаковић, „Кратки поглед на географическо-статистическо описание Црне Горе“, *Грлица* (1835): 50. <http://www.nbcg-digitalnabiblioteka.me/G/Grlica1835/GRLICA1835.html> (преузето 20. 1. 2014.)

³¹ Петар И. Поповић, *Цетињска школа 1834-1934*. (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1934), 96.

³² Исто, 91-94.

образовања појединим ученицима је, такође, омогућено школовање у Русији и у Србији.

Слично је било и почетком 1861. године када је избио Херцеговачки устанак у којем су учешће узели и учитељ и ученици цетињске школе.³³ По правилу, након ратних дешавања, радило се на успостављању школског система доласком нових образованих просветних прегалаца који су уносили новине сходно степену своје стручности. Кнез Никола је 1863. године отворио десетак нових основних школа у којима су учитељевали бивши најбољи ученици цетињске школе, док су у цетињској школи радили учитељи доведени са стране. Иако су се учитељи често мењали, промене су се осећале и утицале на развој школе. Велики допринос просветном систему у то време дао је архимандрит Нићифор Дучић.³⁴

Први покушај отварања Богословије на Цетињу 1863. године трајао је само годину дана због недостатка одговарајуће финансијске подршке. Богословија ће поново бити организована 1869. године када и Дјевојачки институт за школовање девојчица.³⁵ Систем рада у школама био је прилагођен црногорским потребама. Веома значајан је рад Милана Костића³⁶ у просветном систему Црне Горе, управо пре доласка Стеве Чутурила, који је радио у Богословији и утицао и на развој основношколског система. Под његовим руководством проширила се још увек недовољно развијена мрежа основних школа, оформљена је комисија са задатком да попише децу узрастом стасалу за похађање наставе и да одреди места на којима ће се градити нове школе.³⁷ Тако је седамдесетих година број основних

³³ Петар И. Поповић, *Цетињска школа 1834-1934*. (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1934), 100.

³⁴ Нићифор Дучић (1832-1900) је био свештеник и архимандрит, војсковођа, просветни делатник, историчар. Радио је у Црној Гори и у Србији.

³⁵ Обе средње школе су отворене након путовања кнеза Николе у Русију и добијања финансијске потпоре за њихову организацију и издржавање.

³⁶ Милан Костић (1840-1880), ректор цетињске Богословије и школски надзорник. Оставио веома занимљиво сведочанство о црногорским школама од самих почетака до свог времена уз мноштво дигресија о карактеру, навикама и обичајима Црногораца.

³⁷ Према попису деце требало је изградити 40 школа, али се нису могле отворити све које су предвиђене због недостатка учитеља и материјалних средстава. Тако су 1870. подигнуте 24 нове, што је са постојећим чинило мрежу од укупно 31 школе. - Милан Костић, *Школе у Црној Гори од*

школа знатно повећан, radilo се на додатној обуци учитеља одржавањем теоријских курсева и на набавци основних уџбеника, написани су школски план и програм и утемељене су прве школске законске основе којима је школски систем постављен под надзор државе. Ове реформе су у великој мери начиниле плодан основ за будући даљи развој. Говорећи о о самим почецима утемељавања школског система, изванредан почетни успех и напредак школа Милан Костић је приписао колико природој бистрини, толико и више карактеру младих Црногораца који су имали изражен такмичарски дух и трудили се да буду бољи један од другог.³⁸

Полетни развој просветног и школског система нагло је прекинут новим ратним дешавањима 1875. године у Херцеговини које је Црна Гора помагала да би већ наредне године и сама ступила у рат са Турском. Школе су затворене, ученици распуштени и заједно са учитељима већином отишли у рат, школска имовина је уништена док су школске просторије често кориштене за војне болнице. Све што је започето у претходном периоду, уништено је ратовима.

Државни органи задужени за организацију и контролу просветне делатности у Црној Гори у другој половини 19. века мењани су и усклађивани са растућим потребама. Првобитно организовани Начелништво народне просвјете (1860), Школско надзорништво (1862), те Управа просвјете односно Просвјетно одјељење у оквиру Сената (1868) прерасли су у Главно школско надзорништво од 1870. године. У оквиру Државног савјета од 1879. године организована су министарска одељења од којих су се надлежностима просвете бавили Министарство унутрашњих дјела и Министарство финансија. Све до децембра 1882, када је оформљено Министарство просвјете и црквенијех дјела као самостално и засебно тело,³⁹ функцију у нивоу министра просвете обављао је главни школски надзорник.

најстаријих времена до данашњег дана (Панчево: Књижара Браће Јовановића, 1876), 57-58, 64; Петар И. Поповић, *Цетињска школа 1834-1934*. (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1934), 107-108.

³⁸ Исто, 24.

³⁹ Раде Делибашић, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918* (Титоград: Рзуш, 1980) 52-53.

Уџбеници за основношколску наставу у Црној Гори почели су се писати и штампати релативно касно. Појаву првог буквара у Црној Гори непосредно је условило отварање прве основне школе и оспособљавање штампарије. Школа је, на самом почетку рада, била суочена са озбиљним недостатком уџбеника, а веома важна и повољна околност штампању првог буквара је било оспособљавање штампарије у домаћим приликама. Први буквар у Црној Гори био је *Србски бџкварь ради ученъ младежи црковномъ и гражданскомъ читаню*.⁴⁰ Иако није потписан, његовим аутором се сматра Димитрије Милаковић.⁴¹

После наведеног следећи буквар није се појавио више од три деценије. То би у другачијим околностима могло значити да је буквар одговарао квалитетом и задовољавао потражњу. Посматрајући околности развоја црногорског школства и уџбеничке литературе та чињеница, међутим, означава латентно стање у области школства које се није успевало поправити услед актуелних друштвених и историјских догађања. Покушаји да се школство и просвета унапреде остајали су у сенци перманентних сукоба и борбе за очување слободе.

Питање уџбеничке литературе се поново актуелизовало у склопу интензивних реформи од 1870. пошто се у школама осећао недостатак ваљаног уџбеника за почетну наставу читања и писања. Школски надзорник, Милан Костић, је сматрао⁴² да је црногорском школству неопходан нов буквар усклађен

⁴⁰ *Србски бџкварь ради ученъ младежи црковномъ и гражданскомъ читаню*, (8 Црној Гори: 8 Митрополитској књигопечатњи, 1836.) - *Црногорска библиографија 1494-1994*, ур. Душан Ј. Мартиновић, том I Монографске публикације књига 3, 1834-1918 (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989), 95.

⁴¹ Димитрије Милаковић (1805-1858), образовани *извањац*, био је Његошев секретар. У прилог Милаковићевом ауторству Петар Поповић наводи путописне белешке странаца који су боравили у Црној Гори. Видети у: Петар, Поповић, *Цетињска школа 1834-1934* (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1934), 80. О Милаковићевом ауторству се слажу и остали аутори који су се бавили просветном тематиком у Црној Гори преузимајући наводе ранијих истраживања: Здравко Делетић, „Буквари у Црној Гори од 1836. до 1916. године”, *Историјски записи*, 4 (1997): 167; Бранка Иличковић Ђукић, „Буквари и настава почетног читања и писања у Црној Гори (1836-1984)” у: *Стварање и вредновање уџбеника 1973-1983*. (Титоград: Републички завод за унапређивање васпитања и образовања, 1984), 197.

⁴² Милан Костић, *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњег дана* (Панчево: Књижара Браће Јовановића, 1876), 63.

са напредним методичким захтевима. Стога се обратио Николи Вукићевићу⁴³ ради помоћи при изради новог буквара. Други црногорски буквар, *Буквар са читанком за школе у Црној Гори*⁴⁴ био је прерађени постојећи буквар Ђорђа Натошевића,⁴⁵ који је сомборска дружина Венац прилагодила ијекавском изговору и црногорским приликама. Штампан је у Бечу.⁴⁶ Могло се врло лако десити да не буде објављен зато што званична и строга бечка цензура није одобравала штампање једног дела текста у којем је речено да кнез Никола окупља све некадашње српске земље потпале под туђинску власт.⁴⁷

Конкурса за писање уџбеника у Црној Гори није било све до 1890. године када је министар Јован Павловић⁴⁸ објавио позив учитељима и наставницима за писање уџбеника уз истицање награде која ће по написаним уџбеницима уследити.⁴⁹ Позив је био упућен првенствено руководству цетињске Гимназије и Богословије које су могле имати одговарајући довољно стручан наставни кадар да напише потребне уџбенике. Школска комисија ће, по угледу на сличне организације других земаља у погледу организовања уџбеничке мреже, бити оформљена тек 1892. године, а затим, након две године упутити позив

⁴³ Никола Вукићевић (1830-1910), педагог, директор Учитељске школе у Сомбору.

⁴⁴ *Буквар са читанком за школе у Црној Гори састављен од дружине „Вјенца“ у српској учитељској школи у Сомбору* (Беч: Ц. кр. дворска и државна штампарија, 1871.) - Борјанка Трајковић, *Библиографија српских буквара (1597-2008)*, (Београд: Завод за уџбенике, Педагошки музеј, 2010), 20.

⁴⁵ Ђорђе Натошевић (1821-1887), лекар, педагог, професор. Био је школски саветник и надзорник српских школа у Аустроугарској; референт Министарства просвете у Кнежевини Србији где је указао на све недостатке тадашњег школства.

⁴⁶ Овај буквар је штампан 1870, 1871. и 1872. - Милан Баковљев, *Ђорђе Натошевић: педагошка делатност и педагошка становишта* (Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине, 1998), 174.

⁴⁷ Милан Костић, *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњег дана* (Панчево: Књижара Браће Јовановића, 1876), 124.

⁴⁸ Јован Павловић (1843-1892), новинар у Панчеву, Земуну, Београду и на Цетињу где је био и министар просвете и црквених дела од 1887. до 1894. године.

⁴⁹ Ђорђије Д. Пејовић, *Развитак просвете и културе у Црној Гори 1852-1916* (Цетиње: Историјски институт у Титограду, 1971), 168; Раде Делибашић, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918* (Титоград: Рзуш, 1980), 191.

наставницима за писање одговарајућих уџбеника који ће се штампати о државном трошку уз одређену финансијску надокнаду.

Публицистичка традиција у Црној Гори у најширем смислу се може везати за појаву прве серијске публикације, *Грлице - календара црногорског*, који је излазио на Цетињу од 1835. до 1839. године.⁵⁰ *Грлицу* је уређивао Димитрије Милаковић. Почети новинарства везују се за појаву првог недељног листа *Црногорца: листа за политику и књижевност* који је излазио од 1871. до 1873. године.⁵¹ Лист је имао додаток *Црногорку - прилог Црногорцу за забаву, књижевност и поуку* који се третира као први књижевни часопис у Црној Гори. Није, међутим, утврђено да ли је штампан. *Црногорца* је наследио *Глас Црногорца: недељни лист за политику и књижевност* који је излазио од 1873. до 1915. године на Цетињу и касније у емиграцији црногорске владе у Француској и у Италији од 1917. до 1922. године.⁵² *Глас Црногорца* је био веома значајан и развијен у погледу сарадње са новинарским кућама из ширег европског окружења. Преносио је све битне домаће и светске информације. Бројем мала читалачка публика⁵³ била је веома заинтересована за праћење свих важних догађаја.

Иницијатива за покретање читаонице на Цетињу донета је након повратка из Москве црногорске делегације која је маја 1867. присуствовала Словенском конгресу и представљала Црну Гору на Сверуској етнографској изложби.⁵⁴ Цетињска читаоница је оформљена 4/16. фебруара 1868. као грађанско друштво чији су оснивачи били црногорски кнез, митрополит, архимандрит, сенатори,

⁵⁰ Душан Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934*. (Цетиње: Обод, 1934), 5.

⁵¹ Crnogorska periodika. Novine. *Crnogorac*, u: NBCG „Đurđe Crnojević”, digitalni studio, http://www.nbcg-digitalnabiblioteka.me/index_files/Page478.htm (преузето 18. 6. 2013.)

⁵² Исто, *Glas Crnogorca*, Исто.

⁵³ Цетиње је 1872. имало 115 кућа са око 500 становника, а 1875. 160 кућа и 1400 становника.

Cetinje moj grad. Istorijski razvoj, Vesko Pejović, <http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=165> (преузето 4. 7. 2014)

⁵⁴ Црну Гору су представљали војводе Петар Вукотић (?) и Илија Пламенац (1821-1916). - Душан Мартиновић, *160 година државне (националне) библиотеке Црне Горе (1838-1998)*, (Подгорица: ЦАНУ, 2002), 52; Чедомир Драшковић, „Цетињска читаоница и њен значај (1868-1914), и осврт на следеће фазе у развоју народног библиотекарства на Цетињу (1928-1941. и 1945-1986) ” у: *150 година народног библиотекарства у Црној Гори*, (Цетиње: 1986), 73.

војводе, цетињски учитељи и други угледници. Члан је могао бити „сваки поштени грађанин и из унутрашњости, као и са стране.”⁵⁵ Иако је одмах по оснивању одржана прва седница, одређена управа читаонице, простор за рад и утврђени амбициозни планови, почетни радни полет је замро услед ратних дешавања.⁵⁶ Приликом отварања читаоница је имала тридесетак чланова „што је за Цетиње приличан број”⁵⁷ у односу на укупан број становника. Након обнављања 1879. године, када се интензивно радило на општем културном препороду земље, Цетињска читаоница бележи озбиљнији рад. Томе су допринели многи извањци знањем, стручношћу и утемељивачким прилозима. Од самог оснивања па све до пред крај века читаоница је била замајац културе и просвете а њени чланови су утицали на оснивање других читаоница у Црној Гори и успостављали и одржавали културне везе са институцијама у Боки, Војводини, Дубровнику, Србији, Северној Далмацији.⁵⁸ Из ње је израсла Народна библиотека и читаоница „Његош” која данас ради као јавна установа културе.

За разлику од грађанске иницијативе, покренуте приликом отварања читаонице, јавна национална библиотека „Ђурђе Црнојевић” на Цетињу основана је залагањем државе, 1893, у години обележавања четиристогодишњице штампарије Ђурђа Црнојевића. Три године касније законским актом је регулисан рад Државне библиотеке и музеја.⁵⁹ Тако су у последњој деценији 19. века на Цетињу конституисане важне државне институције културе Музеј (1890) и Библиотека (1893). Јавна библиотека „Ђурђе Црнојевић” баштиник је традиције

⁵⁵ Душан Мартиновић, *160 година државне (националне) библиотеке Црне Горе (1838-1998)*, (Подгорица: ЦАНУ, 2002), 52.

⁵⁶ Црна Гора је помагала Херцеговачки устанак 1875. године, а 1876. је ступила у рат против Турске.

⁵⁷ „Домаће вијести“, *Глас Црногорца: недјељни лист за политику и књижевност* бр. 23, (1879):4.

⁵⁸ Чедомир Драшковић, „Цетињска читаоница и њен значај (1868-1914), и осврт на сљедеће фазе у развоју народног библиотекарства на Цетињу (1928-1941. и 1945-1986) ” у: *150 година народног библиотекарства у Црној Гори*, (Цетиње: 1986), 78.

⁵⁹ *Закон о књажевској црногорској библиотеци и музеју* донет је 1896. и утемељио је институционални развој музеја. Музејски комплекс ће се касније развити и данас је Народни музеј подељен на више јединица смештених у физички одвојеним зградама које су и саме културноисторијски споменици.

библиотеке коју је 1838. организовао Његош по угледу на друге јавне библиотеке развијенијих земаља.⁶⁰

Спорадични покушаји са више или мање успеха уочавају се у формирању школских библиотека. Ту су се истицале средње школе, нарочито Дјевојачки институт који је финансирала руска царица и чија је библиотека била богата делима на руском и француском језику.⁶¹ Библиотека Богословије је увећавана посебно од када је школа почела да образује и будуће учитеље.⁶² Реална гимназија је имала своју библиотеку убрзо након оснивања. Од основних школа у овом периоду нешто опремљенију библиотеку имала је цетињска основна школа, док су библиотеке основних школа у другим местима поседовале претежно приручне библиотеке са најосновнијим књижним фондом неопходним за рад учитеља. На месту главног школског надзорника управо се Стево Чутурило старао о опремању школа одговарајућим књижним фондом, о дистрибуцији књига и уџбеника, организацији рада свих школских библиотека увођењем правила инвентарисања и чувања књига.

1.3. Политичке, културне и образовне прилике у Србији на прелазу 19. и 20. века

У Србији је владавина кнеза Милана Обреновића (1854-1901), под намесништвом од 1868, самостално као кнеза од 1872, и као краља од 1882. до 1889.⁶³ била обележена ратним недаћама и политичким превирањима. Кнежевина Србија је ратовала са Турском 1876-78, Краљевина Србија је водила Српско-бугарски рат 1885, а између та два рата, 1883. године, у земљи је у крви угушена Тимочка буна избила због насилног одузимања оружја војним обвезницима. После рата са Турском, одредбама Берлинског конгреса 1878, Србија је, као и Црна Гора, постала независна кнежевина и проширена јој је територија чиме је

⁶⁰ Душан Мартиновић, *160 година државне (националне) библиотеке Црне Горе (1838-1998)*, (Подгорица: ЦАНУ, 2002), 11.

⁶¹ Исто, 70.

⁶² Исто.

⁶³ Батаковић Т. Душан, *Нова историја српског народа* (Београд: Наш дом, 2007), 172-185.

побољшан и њен међународни положај. Међутим, главни циљеви ослобођења и уједињења целог српског народа нису остварени. Српско-бугарски рат је додатно оптеретио Србију великим жртвама, материјално и политички, док су нејасан ратни повод и слаба организација војске деморалисали и обесхрабрили и војску и народ.⁶⁴

По абдикацији краља Милана 1889. Србијом је поново владало намесништво све до 1893. када је власт преузео малолетни краљ Александар Обреновић (1876-1903). Његова владавина је обележена државним ударима 1893. и 1894. (када је укинуо Устав из 1888. године који је гарантовао грађанска права и политичке слободе), као и растрзаношћу између утицаја који су на њега вршили родитељи, краљ Милан ослоњен политички и економски на Аустроугарску и изражено русофилски оријентисана краљица Наталија (1859-1941). Велико незадовољство у Србији изазвала је женидба краља Александра Обреновића са Драгом Машин (1864-1903).

У Србију су у другој половини 19. века продрле либералне идеје из европских школских и универзитетских центара. Донели су их младићи школовани у иностранству који су сматрали да српски народ има снаге да у свој државни систем уведе модерније институције. Будући да су ове идеје поникле међу ученицима и студентима, прво упориште имале су у ђачким дружинама осниваним у свим местима у којима су се млади Срби школовали.⁶⁵ Кроз бављење књижевношћу и науком млади су пропагирани националне и политичке идеје. Рад у ђачким дружинама искристалисао је и утемељио оснивање организације Уједињене омладине српске у Новом Саду 1866. године. Њен утицај ће се проширити на Србију, Црну Гору и Далмацију. Пошто се Уједињена омладина српска није ограничила на културни рад него је своју активност временом све јаче оријентисала ка политичким делатностима, њене активности су у Србији сузбијане и ова организација се утемељила у Новом Саду.

Либерална идеја је у Србији прерасла у политички покрет који ће се до краја 19. века надметати са напредним и радикалним покретом за примат у

⁶⁴ Ђорђевић Димитрије, „У сенци Аустро-угарске”, у *Историја српског народа*, ур. одбор, књига VI, том 1, ур. Андреј Митровић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1983), 7-50.

⁶⁵ Наташа Иветић, „Ђачка дружина Слога“, *Књижевна историја* бр. 143/144. (2011): 398.

друштвеној мисли и владајућим структурама државе. Већ у то време се у Србији поларишу различите политичке концепције и програми. Либерали су основну покретачку снагу уочавали у науци и истини и сматрали да науком српски народ може стајати паралелно са осталим европским народима.⁶⁶ Радикали су желели ослобођење и уједињење свих Срба у једну државу. Ослањали су се на широке сељачке масе и створили јако упориште у сељачком слоју српског друштва.⁶⁷ Напредном покрету припадао је највећи број школованих интелектуалца. Они су успели да у деветој деценији 19. века уведу низ закона и модернизују Србију.⁶⁸ Три политичке странке су биле различите и у тражењу ослонаца на страни: либерали и радикали су заштитника видели у Русији, док су напредњаци били аустрофилски оријентисани.

Политичка поларизација је била веома изражена и негативно утицала на општи друштвени развој. Економски и привредни раст ометани су политичким превирањима и борбом политичких странака за превласт као и борбом против апсолутистичке владавине Обреновића. Томе су доприносили династичка самовоља и честе смене влада и кабинета. Иза тога привреда је остајала у другом реду интересовања те је земља и даље била сиромашна и неразвијена, а становништво великим делом неписмено.

Одређене привредне промене десиле су се изградњом магистралне железнице 1881-88, отварањем индустријских предузећа, развојем рударства и трговине.⁶⁹ Иако је држава финансијски била веома слаба, склапани су неповољни новчани аранжмани додатно је задужујући и оптерећујући. Крајем 19. века Србија је финансијски везана за Аустроугарску неповољним кредитним аранжманима. Пољопривреда је остала најразвијенија привредна грана.

У току последње две деценије 19. века, до почетка Првог светског рата, Србија је имала 26 иностраних зајмова од којих је само осам потрошено на развој

⁶⁶ Чедомир Попов, „Привреда и друштво. Друштвена мисао”, у *Историја српског народа*, ур. одбор, књига V, том 1, ур. Владимир Стојанчевић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 311.

⁶⁷ Душан Т. Батаковић Т, *Нова историја српског народа*, (Београд: Наш дом, 2007), 178.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Чедомир Попов, „Привреда, друштво и политика”, у *Историја српског народа*, ур. одбор, књига VI, том 1, ур. Владимир Стојанчевић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 7-50.

привреде, а чак десет за репрограмирање дугова.⁷⁰ Крајем 19. века држава је доживела финансијски крах. Напредак ће се осетити тек после смене династије и то улагањем иностраног капитала.

Почетком 20. века у Србији је на чело државе ступила династија Карађорђевић. Петар Карађорђевић (1844-1921) је био краљ Србије од 1903. до 1918. године и краљ Срба, Хрвата и Словенаца од 1918. до 1921. године. Био је у родбинској вези са црногорским кнезом Николом. Водио је Србију у Балканским ратовима 1912. и 1913. Као владар поштовао је Устав и начела парламентарне монархије. Српски народ је уважавао и ценио свог монарха. Од 1903. године до почетка Првог светског рата, Србија је доживела привредни успон постепеним оснаживањем и ослободила се аустроугарске економске доминације.⁷¹

Син краља Петра Карађорђевића и унук краља Николе Петровића, Александар Карађорђевић (1888-1934), владао је као регент од 1914. године, а као краљ од 1921. Водио је Србију кроз Први светски рат и, упркос победничким ловорикама, увео народ у државну заједницу са пораженим странама остваривши тако идеју уједињења јужних Словена. Нова заједничка држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, настала је превесходно на политичкој идеји и није имала истоветене привредне, материјалне нити културне полазне основе. У заједничку државу, касније названу по јужној географској припадности ових народа Југославијом, ступили су народи различитог наслеђа, обичаја, искустава.⁷² Неравномерне полазне основе утицаће на целокупни развој и продубљивати постојеће разлике.

Систем школства од основног до високог утемељен је у Србији организацијом државног апарата почетком 19. века, почев од бриге Правителствујушћег совјета за „манастире, цркве, школе, учитеље, све и што к воспитанију треба.“⁷³ Почетни напори у организацији наставе и мреже школа⁷⁴

⁷⁰ Душан Т. Батаковић, *Нова историја српског народа*, (Београд: Наш дом, 2007), 181.

⁷¹ Исто, 195.

⁷² Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941. Део 1: Друштво и држава* (Београд: Стубови Културе, 1997), 80.

⁷³ Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1970), 6.

оправдано су подстакнути идејом да развој, успех и просперитет државе у великој мери зависе од квалитета образовања које се у њој остварује и свешћу о неопходности развоја и унапређивања школства.⁷⁵ Утемељење школског система законским оквирима текло је упоредо са правним развојем државе.⁷⁶

Школски систем се континуирано развијао, напредовао и осавремењавао. Законским основама осамдесетих година 19. века регулисао се рад основних и средњих школа и увео низ новина у области школства⁷⁷. Утемељеност законских одредби позитивно се одражавала и на измене и реорганизације у Министарству просвете. Оно је било дужно да руководи свом наставом у земљи, надзире све врсте школа, унапређује и развија образовање и науку и, уопште, ствара повољну климу просвети и образовном процесу ради што већег и делотворнијег уплива на целокупан народ. На унапређење и осавремењивање школства и просвете утицало је и оснивање Главног Просветног Савета⁷⁸ чије су надлежности широко

⁷⁴ Преко развоја мреже школа може се пратити однос власти и не/увиђање значаја образовног система за просперитет државе. Тако је у устанничкој Србији у време Карађорђа Петровића (1762-1817) 1813. постојало 40 школа са 1500 ученика и једна Велика школа, а крајем прве владавине Милоша Обреновића (1780-1860) 1838. свега 84 основних школа са 2916 ђака, три полугимназије и једна гимназија. Крајем 19. века, школске 1879/80, тај број је достигао 614 основних школа са 35939 ученика и 817 учитеља, 25 средњих школа са 183 наставника и 2546 ученика. – Подаци су преузети из: Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1970), 8, 27, 126.

⁷⁵ Наташа Иветић, „Разумевање прочитаног текста у настави српског језика”, *Узданица* бр. 1 (2012): 247.

⁷⁶ Први закон о школама донет је 1833, након што је Србија Хатишерифом 1830. добила аутономију и право да сама уређује своје школе, а први наставни план и програм и прва упутства 1838. - Срећко Ћунковић, Исто, 25.

⁷⁷ Реорганизација Министарства просвете извршена је 1881. године и донет је *Закон о надзиравању школа*. Систем надзора је реорганизован већ наредне године применом *Закон о основним школама*. Следили су нови наставни планови и програми 1883. и 1891. Следеће крупне промене одиграће се почев од 1895. године усвајањем нових правила за писање уџбеника, 1898. године *Законом о народним школама* и поновном реорганизацијом надзора. - Исто, 129-140.

⁷⁸ Установљен је *Законом о уређењу Главног Просветног Савета* 1. 3. 1880. године у склопу реорганизације просвете. Главни задатак био му је да пружа министру просвете стручно мишљење у вези са свим суштинским и значајним питањима у области наставе и школства. - *Главни просветни савет. Преглед живота и рада поводом његовог хиљадитог састанка*. Изложио Љуб.

постављене у погледу управе и надзора над целокупном наставом, образовањем и школама, и који је давао стручно мишљење министру просвете⁷⁹ о свим важним питањима из области својих овлашћења.

О развоју уџбеничке литературе и штампању сопствених књига може се говорити од 1831. када је у Београду отворена државна штампарија. До тада су се користили углавном уџбеници штампани у Војводини на аустроугарској територији. Први уџбеници у Србији штампани за основне школе били су *Србски буквар или нова азбучна књижица* (1838) Петра Радовановића, професора гимназије и директора свих школа, и *Мала читаоница за начелно упражнење младежи у нашим нормалним школама Књажества Србије* (1839) Димитрија Исаиловића, а за средњу школу *Политическо земљописаније* (1832) Димитрија Тирола.⁸⁰ Оснивање школске комисије 1849. одлучујуће је утицало да се наредних година одштапају готово све књиге потребне за несметано извођење наставе. Тиме су њихово издавање и дистрибуција стављени под окриље државе и Министарство просвете ће у одређеним временским интервалима расписивати конкурсе за писање нових уџбеника ради праћења новина у наставном процесу и у школском систему. Организацијом Главног просветног савета усвојени су и нови захтеви за писање уџбеника,⁸¹ а у настави се нису могли користити они који нису одобрени. Рукописи су подношени на преглед, оцену и препоруку Главном

М. Протић. (Београд: Државна штампарија Краљевине србије, 1910), 21-22; *Просветни зборник закона и наредба* по којима су уређене и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији. ур. Мил. Марковић и Зар. Р. Поповић. (Београд: Краљевска српска штампарија, 1895): 21.

⁷⁹ Један од најзначајнијих и најуспешнијих српских министара просвете (постављан три пута) био је Стојан Новаковић (1842-1915), чувени филолог, историчар, историчар књижевности, етнолог и дипломата. Широких научних и интелектуалних схватања унапредио је рад на свим школским образовним и културним нивоима. - Опширније о министрима просвете и црквених послова видети у: *Министри просвете Србије 1811-1918.* (ур.). Бранислава Јордановић (Београд: Педагошки музеј, 2000), 71-73.

⁸⁰ Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1970), 28, 63.

⁸¹ *Правила или основа за штампање школских књига* донети су 1882, а *Правила о писању и штампању уџбеника за средње и основне школе* 1895. - Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1970), 142-143.

просветном савету који је, између осталих својих законом одређених послова, имао и обавезу прегледања школских уџбеника. Чланове надлежних комисија за преглед и оцену чинили су стручњаци из реда професора Велике и средњих школа. Расправа о садржају и квалитету уџбеника, о њиховом усаглашавању са наставним плановима и програмима, о компетентности аутора, контроли и централизацији у погледу одобравања и издавања биће и даље актуелна.

Србија се, такође, управо у том времену, веома озбиљно бавила образовањем својих учитеља увођењем низа законских одредаба „да би основне народне школе добивале способне учитеље“.⁸² Између осталих промена, у другој половини 19. века, убрзано су отворане учитељске школе ради школовања одговарајућег наставног особља и образовања будућих учитеља. Континуирани процес отварања учитељских школа допринео је институционализацији образовања. У томе су велику улогу одиграле некадашње препарандије које су временом прерасле у учитељске школе. Најстарија и најпознатија је Норма у Сомбору, једина која је отворена у 18. веку, 1778. године, и која је школовала кандидате за српске учитеље. По угледу на ту школу отворане су током 19. века школе за образовање учитеља код Срба у Петрињи и Пакрацу (1871), Горњем Карловцу (1875), у Крагујевцу (1871) и Београду (1877), Алексинцу (1896), Нишу (1881) и Јагодини (1898).⁸³

У школској и педагошкој теорији осећала су се струјања савремене европске педагошке мисли. Активни су на том пољу били и следили савремена научна достигнућа многи српски интелектуалци заинтересовани за унапређење школске и педагошке праксе, васпитне и наставне, Милан Ђ. Милићевић,⁸⁴

⁸² Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1970), 113-117.

⁸³ Никола М. Поткоњак, „Институције за образовање учитеља у Срба (1778-1998)” у *Алманах* (Сомбор: Учитељски факултет, 1998): 61-65; Исти, *Образовање учитеља у Срба* (Београд - Ужице: Учитељски факултет, 2006), 151-183, 254-268; видети: *Два века образовања у Србији*. Образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004. (Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005); Наталија Јовановић, *Школа у српском друштву XIX века* (Ниш: Филозофски факултет, 2007).

⁸⁴ Милан Ђ. Милићевић (1831-1908), учитељ, књижевник, етнограф, библиотекар Народне библиотеке.

Милорад Поповић Шапчанин,⁸⁵ Сретен Аџић,⁸⁶ Милан Шевић,⁸⁷ Ђорђе Натошевић. Снажно су се осећали утицаји страних педагога особито након повратка младих интелектуалаца са школовања у иностранству. Свакако се ту издваја изузетан стручњак, директор Учитељске школе и универзитетски професор, Војислав Бакић⁸⁸ који је донео најсвежије немачке педагошке и филозофске идеје у Србију. Друговање са Бакићем вишеструко ће корисно деловати на Стеву Чутурилу и оплеменити његове већ формиране ставове и обогатити узор.

Корени српске штампе везани су за аустроугарску територију, док су прве новине у Србији, *Новине србске*, објављене 1834. у тада престоном Крагујевцу.⁸⁹ До средине 19. века штампа је умногоме цензурисана, ометано је слободно изражавање мисли и актуелно преношење вести. Стасавањем генерације школоване у иностранству и доношењем духа просперитета и слободе мисли напредне идеје ће се полако усељавати и у српску публицистику. Борбу против цензуре а за слободу штампе, из почетног периода њеног развоја, у другој половини 19. века замениле су законске основе.⁹⁰ Број новинских листова је убрзано растао не само у Београду и Новом Саду, већ по свим већим градовима.⁹¹

⁸⁵ Милорад Поповић Шапчанин (1841-1895), књижевник, професор, управник Народног позоришта.

⁸⁶ Сретен Аџић (1856-1933), професор, педагог, директор Учитељске школе у Јагодина.

⁸⁷ Милан Шевић (1866-1933), професор, педагог, оснивач Педагошког друштва у Београду.

⁸⁸ Војислав Бакић (1847-1929), професор и директор крагујевачке Учитељске школе од 1875. године, основач Катедре за педагогију Филозофског факултета у Београду, први стални професор педагогије.

⁸⁹ О покретању *Новина србских*: Татјана М. Вулић, *Крагујевачка штампа 19. века. Садржинско-жанровске одлике* (Крагујевац: Народна библиотека "Вук Караџић", 2007): 17-59.

⁹⁰ Декларативни предлог о слободи штампе из 1858. унет је у Устав 1869. *Закон о штампи* донет је 1870. Пуна слобода штампе прописана је Уставом из 1888, са прекидом услед државног удара 1894, и поновним оснаживањем након мајског преврата 1903. – Милица Кисић и Бранка Булатовић, *Српска штампа (1768-1995) Историјско-библиографски преглед*. Милош Мишовић, *Штампа и српско друштво 19. и 20. века* (Београд: Медија центар, 1996), 30-31.

⁹¹ У шестој деценији 19. века покренуто је 20 српских листова а 1860-1870 чак 55. Даље се се тај број увећавао да би крајем века износио већ преко три стотине. У сваком већем граду излазило је по неколико листова и часописа. – Милица Кисић и Бранка Булатовић, *Српска штампа (1768-*

Продукцијски квантитет штампе био је последица њене либерализације, али и честе појаве поновног излажења истог листа под новим именом услед, и даље постојећих, забрана и прекида. Први политички оријентисани новински листови пратили су активност политичких покрета. Све политичке оријентације имале су своју пропагандну штампу. Тако је Либерална странка најпре издала политичко-економски лист *Србију* (Београд, 1867-1871) који се бавио и просветним питањима, затим *Јединство* (Београд, 1868-1873), лист за политику и књижевност, *Српску независност* (Београд, 1881-1883; 1888-1892; 1903), лист за политику, привреду и књижевност, и *Српску заставу* (1881).⁹² Гласила радикалне странке била су *Одјек* (Београд, од 1884. до 1937. са више прекида у излажењу и промена назива) и *Самоуправа*, оба политичка, економска и књижевна листа (Београд, од 1881. до 1941. са више прекида).⁹³ Напредна странка је издала *Видело* (Београд, 1880-1922), лист политички, економски и књижевни.⁹⁴ Иако им је оријентација јасно програмски обојена, сви ови листови су се декларисали и као привредни, економски и, обавезно, књижевни што им је давало додатни легитимитет, могућност трајања и обнављања. Политички листови су предњачили и олакшавали даљи развој информационих гласила различитих жанровских одредница.

Од половине 19. века у Србији полако јачају грађански слој и цивилни сектор друштва чије су прве институције читаонице. Њихова појава се природно надовезала на општи културни напредак, посебно на развој књиге и штампе. Попут многих културних тековина, стигла је са Србима из Аустроугарске где су прве читаонице отворене у Новом Саду (1838), Иригу (1841), Вршцу (1842) и Великој Кикинди (1845).⁹⁵ Млада грађанска класа је настојала да прати актуелна збивања у развијеном свету и она упливише појаву првих читалишта у Србији. Најпре је отворено Србско Читалиште у Београду (1846-1894) „поради читања

1995) *Историјско-библиографски преглед*. Милош Мишовић, *Штампа и српско друштво 19. и 20. века*, (Београд: Медија центар, 1996), 27, 30-31.

⁹² Исто, 28, 70, 90.

⁹³ Исто, 29, 89, 95.

⁹⁴ Исто, 29, 87.

⁹⁵ Десанка Стаматовић. *Читалишта у Србији у XIX веку*, (Панчево: Градска библиотека, 2011): 94.

новина и књига и поради међусобног сообрашћенија⁹⁶. Редовна месечна чланарина обезбеђивана је добровољним чланством грађана и била материјални ослонац постојању читалишта чије су услуге бесплатно могли користити гости чланова и ученици Лицеја. О богатом књижном и публицистичком фонду старао се библиотекар. Првобитна намена читалишта није предвиђала постојање библиотеке, али је практично та потреба брзо наметнута услед прилива великог броја књига, новина и часописа.⁹⁷ Читалиште је издавало и сопствене Новине Читалишта београдског (1847-1849). Након београдског читалишта су се оснивала редом и у другим градовима широм земље: Смедереву, Крагујевцу, Пожаревцу, Неготину. а у Свилајнцу је Читаоница омладине ресавске (1868-1905) издавала „први провинцијски лист у Србији“.⁹⁸

Народна библиотека у Србији основана је 1832. у Београду, у кући Глигорија Возаровића, без одређеног имена и оснивачког законског акта, као полудржавна, али са установљеним обавезним примерком.⁹⁹ Први попис библиотечког фонда урађен је 1845, а 1853. је одређен први библиотекар, Филип Николић (1830-1867) који ју је стручно уредио.¹⁰⁰ Велики допринос развоју Народне библиотеке дали су Ђура Даничић (1825-1882), нарочито залагањем да се

⁹⁶ Исто, 116.

⁹⁷ У току свог постојања Читалиште београдско је било претплаћено на 346 новина и часописа из земље и иностранства. Велики број књига је пристизао у виду поклона. Од 1847. библиотека читалишта је добијала обавезни примерак. - Десанка Стаматовић. *Читалишта у Србији у XIX веку*, (Панчево: Градска библиотека, 2011), 180-181.

⁹⁸ Исто, 220.

⁹⁹ Управо су наведене особености непостојања оснивачког документа, правилника, финансирања, библиотекара и имена утицале на оспоравање године оснивања Народне библиотеке, тако да постоје и супротна мишљења да је она основана 1853. на предлог Друштва српске словесности. Морају се, међутим, имати у виду друштвено-политичке околности, посебно чињеница да је први Устав у Србији донет тек 1835. те да се сходно томе законски оквири за Народну библиотеку јављају након њеног оснивања. - Исто, 53-55; Гордана Стокић Симончић и Жељко Вучковић. *Библиотеке и идентитет. Прелогомена за историју модерног српског билиотекарства* (Панчево: Градска библиотека; Нови Сад: Филозофски факултет, 2012), 32.

¹⁰⁰ Десанка Стаматовић. *Читалишта у Србији у XIX веку*, (Панчево: Градска библиотека, 2011), 61-64; Гордана Стокић Симончић и Жељко Вучковић. *Библиотеке и идентитет. Прелогомена за историју модерног српског билиотекарства* (Панчево: Градска библиотека; Нови Сад: Филозофски факултет, 2012), 44

тачно одреде име и карактер библиотеке, и Стојан Новаковић залагањем да библиотека мора бити национална установа под државним покровитељством.¹⁰¹ Потоњи је заслужан за доношење *Закона о народној библиотеци и музеју* (1881). Закон у чијем су називу обједињене ове уставнове културе потврђује њихово заједничко порекло и друштвене вредности.¹⁰²

Развојем школског система, књига из области образовања и културе, штампарије и публицистике јача и читалачка публика. Отварање школа, поглавито виших нивоа, пратило је и оснивање одговарајућих библиотека. Тако се јављају и прве школске, научне и специјалне библиотеке.

Историјат развоја јавних библиотека може се пратити од 1866. оснивањем библиотеке у Крагујевцу.¹⁰³ До краја века ће народне библиотеке у Београду и Крагујевцу бити једине институције државног библиотекарства у нас.¹⁰⁴

Почетком 20. века Србија је доживела и национални и интелектуални успон. Настало је просперитетније време у културним и научним областима које су заблистале и изнедриле изванредне резултате. Стасала је једна несвакидашња генерација чувених мислилаца, научника и књижевника чијим именима и делима су српска наука и култура стале у исти ред са развијенијим европским државама.¹⁰⁵ На жалост, укупни културни и привредни замах заустављени су Првим светским ратом.

¹⁰¹ Гордана Стокић Симончић и Жељко Вучковић. *Библиотеке и идентитет. Прелогомена за исорију модерног српског билиотекарства* (Панчево: Градска библиотека; Нови Сад: Филозофски факултет, 2012), 31-41.

¹⁰² Гордана Стокић Симончић, „Баштинске установе културе, институције јавног памћења, херитологија, мнемозофија...”, *Читалиште* бр. 22 (2013): 1.

¹⁰³ Гордана Стокић Симончић и Жељко Вучковић. *Библиотеке и идентитет. Прелогомена за исорију модерног српског билиотекарства* (Панчево: Градска библиотека; Нови Сад: Филозофски факултет, 2012), 37.

¹⁰⁴ Мила Стефановић, *Народна библиотека у Крагујевцу (1866-2004)* (Крагујевац : Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет и Народна библиотека "Вук Караџић" ; Београд : Октоих, 2005), 88

¹⁰⁵ Уз знамените научнике са краја 19. века, Николу Теслу (1856-1943) и Михаила Пупина (1854-1935), почетком 20. века српску културну и научну мисао обогатили су, развили и унапредили Јован Скерлић (1877-1914), Богдан Поповић (1863-1944) и Александар Белић (1876-1960), Бранислав Петронијевић (1875-1954), Слободан Јовановић (1869-1958), Јован Цвијић (1865-1927),

У току предаха на Крфу и реорганизације српске војске 1816. Министарство просвете је одлучило да предузме све неопходне мере да би просветни систем могао да настави са радом након ослобођења земље. Министар просвете Љубомир М. Давидовић је сматрао да „Пре него ступимо на територију наше ослобођене отаџбине, спремимо све што је потребно за први мах како у погледу оправки, снабдевања и издржавања школа, тако и у погледу наставника, наставних програма и ђачких потреба тако, да чим ступимо на који део наше територије да дотичне школе одмах могу отпочети рад.”¹⁰⁶ Сав терет организације сносила је држава. Ове иницијативе су помогле да српски просветни систем одмах након рата почне са радом. То је значило да се након рата у школски систем укључе и младићи који су рат провели ван школских клупа.¹⁰⁷

Идеја о заједничкој држави јужних Словена формирала се на неједнаким привредним, друштвеним и културним основама. Неравномерне полазне основе привредног и културног развоја утицаће на целокупни развој који ће се, такође, неравномерно одвијати и продубљивати постојеће разлике.

Поређењем три средине српског говорног подручја кроз формирање истих институција: школа, библиотека и музеја, затим часописа и новина, увиђа се да је Србија била најразвијенија. О томе сведоче степен развоја укупног школског система, књижна продукција, место и значај књиге у култури и образовању, установљавање најважнијих установа културе и грађанских цивилних удружења као и развој публицистике.

Јосиф Панчић (1814-1888), Михаило Петровић Алас (1868-1943), Сима Лозанић (1847-1935), Милутин Миланковић (1879-1968).

¹⁰⁶ Љубомир Давидовић (1863-1940) је био министар просвете од 1904. до 1914. и од 1917. до 1918. године. Наставком рада Министарства просвете на Крфу организовано је школовање српских ђака у иностранству, вршене су припреме за наставак рада по окончању рата, организован је рад Државне штампарије. Састанци Министарства просвете одржавани су на Крфу. Наведено према: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941. Део 1: Друштво и држава* (Београд: Стубови Културе, 1997), 171.

¹⁰⁷ Бојан Ђорђевић, *Српска краљевска четврта гимназија 1910/11 – Гимназија „Свети Сава“ 2010/11: координате* (Београд: Гимназија „Свети Сава“, 2011), 23.

2. ЖИВОТНИ ПУТ СТЕВЕ ЧУТУРИЛА

Стево Чутурило се родио 29. јуна 1846. године по јулијанском, односно 11. јула по грегоријанском календару у малом личком селу Дабру.¹⁰⁸ Био је најстарије од седморо деце родитеља граничара, оца Петра и мајке Стаке. Своје родитеље ће Стево Чутурило помињати са пијететом до краја живота. О најранијим годинама његовог детињства нема сачуваних података, осим да је време до почетка школовања „провео у родитељској кући“.¹⁰⁹ Из родитељског дома је понео очев савет да стиче пријатеље „градећи кућу у сваком селу.”¹¹⁰ Читав његов животни пут указује да је васпитан на хришћанским моралним и етичким вредностима.

2.1. Школовање за учитељски позив

Начин школовања Стеве Чутурила у специфичној средини и друштвеним околностима умногоме је допринео његовом развоју и одређењу животног пута. Јасно изражена жеља за стицањем нових знања континуирано је утицала на изналажење могућности за даље школовање. Свест о потреби сталног стручног усавршавања и овладавању новим знањима важан је покретачки мотив који га опредељује ка сталном унапређивању сопствених способности.

Стево Чутурило је школовање започео 1854. у родном Дабру похађањем двогодишње Народне школе.¹¹¹ Учитељ му је био Перо Влаисављевић. Као

¹⁰⁸ У крштеници је као дан рођења забележен 30. јуни када је, претпостављамо, пријављено рођење месном парохи. Стево Чутурило је крштен 7. 7. 1846. у православном храму Успенија Пресвете Богородице у Дабру. Сви датуми у раду, осим ако није, као у овом случају, другачије назначено, дају се по јулијанском календару. - Педагошки Музеј (у даљем тексту ПМ), Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/12. *Извод крштених православне источне српске цркве*. Дабар 17/30. 1.1919.

¹⁰⁹ Овај и сви остали документи из рукописне грађе, за коју не доносимо архивске ознаке, налазе се у власништву потомака породице Чутурило. - Стево Чутурило, *Скица моје биографије* (Београд, 21/V 1907), 1.

¹¹⁰ Стево Чутурило, *Паметар* (Цетиње, Велико Градиште, Београд, 1879-1913), 164.

¹¹¹ Стево Чутурило, *Скица моје биографије* (Београд, 21/V 1907). - У овом документу је прецизно, концизно и по годиштима представљена професионална ауторова биографија од рођења до 1921.

најбољи ученик уписан је 1856. у Троразредну школу.¹¹² Учитељи су му били у првом и другом разреду Блаж Вукелић из Косиња, а у трећем разреду Петар Бабинац из Прозора. На завршном школском испиту оставио је веома повољан утисак на школског надзорника као даровит ученик дајући тачне одговоре на питања намењена старијим ученицима и стога био издвојен и похваљен. Као најбољи ученик даље школовање је наставио школске 1859/60. у четвртном разреду Главне односно Више школе (Oberschule) у Оточцу.¹¹³ Чутурило је био једини ученик (Schulpraktikant) који је из Дабра уписан у оточку Главну школу. Овим одабиром он се већ у раном узрасту истиче као марљив, вредан и савестан ученик, али и као веома упоран и утврђен у настојању да се издигне изнад своје средине знањем и образовањем које му једино могу донети продор и одлазак у другачији свет. Предавао му је виши учитељ (oberlehrer) Отон Кучера. Истовремено је у Оточцу Стево Чутурило похађао и Педагошки курс.¹¹⁴

године. Једино у овом документу аутор наводи да је похађао и двогодишњу школу у родном Дабру.

¹¹² Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.); Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938), 52; Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 114. - *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* је хронолошки најстарији од сва четири наведена рукописна докумената у којима Чутурило пише о своме школовању. Написан је у задатој форми одговора на одштампана питања са формулара из Министарства просвете и у облику професионалне биографије са сврхом одобрења полагања „професорског испита из педагогике“ чиме би се стекло право професуре на учитељским школама у Србији. Претпостављамо да је био упућен званичним органима Министарства просвете и црквених дела Краљевине Србије. Занимљиво је да под редним бројем 5. *Школовање. Положени испити* аутор наводи само троразредну школу, а не и народну дворазредну. Сматрамо да је Чутурило, ради намераваног запослења у Београду, свесно наводио релевантније податке о своме школовању. (О *Паметарима* ћемо опширније говорити у поглављу о Чутуриловим делима, пошто садржајем превазилазе сврху овог поглавља.)

¹¹³ Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.); Стево Чутурило, *Скица моје биографије* (Београд, 21/V 1907); Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938), 52; Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 114.

¹¹⁴ Исто.

О силини Чутуриловог жара за школовањем, о истрајности и упорности да оствари свој циљ сведочи начин на који се он изборио да оде у оточку Главну школу. Иако је био најбољи ученик и одређен за упис, отац му то, као најстаријем сину одређеном за рад у сеоском домаћинству, није дозвољавао сматрајући да се довољно описменио.¹¹⁵ Да би се изборио за одлазак у Главну школу, млади Чутурило се обратио вршиоцу дужности школског надзорника и административном представнику чије је средиште било у суседном месту.¹¹⁶ Након тога је званично у месним новинама објављено да је ученик Стево Чутурило одабран за наставак школовања, а родитељи су добили наредбу административних власти да му омогуће одлазак у Оточац. Увидевши синовљеву непоколебљивост и отац се сложио са тим избором.

Након завршетка Главне односно Више школе у Оточцу Стево Чутурило је добио посао учитељског помоћника у родном Дабру. Та чињеница је веома импоновала његовом оцу који је увидео могућност редовног финансијског прилива, значајног у сеоском домаћинству. Из тог разлога, поново, није дао подршку сину за даље школовање. Пуних пет година Стево Чутурило је обуставио даљи поход на науке доприносећи својим примањима породичној задрузи. Пауза од пет година ван школске клупе није, како би се могло очекивати, ослабила његову вољу за стицањем нових знања.

Даље школовање Стево Чутурило је наставио у Нижој реалци¹¹⁷ у Петрињи. Тако је могао да напредује у струци стицањем квалификација за запошљавање у школама вишег ранга. Добио је државну стипендију захваљујући добрим резултатима општег успеха у ранијем школовању. Чутурило је могао у реалци у Петрињи одмах уписати други разред зато што је програм Више школе

¹¹⁵ Стево Чутурило Дабарски, „28. Како сам чезнуо за школовањем“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938): 81.

¹¹⁶ Административно средиште у Шкарама било је удаљено десетак километара, а он је препешачио оба правца. - Даница Каћа Чоловић и Срђан Чоловић. *Стево Чутурило педагог, писац, просветитељ* (Београд: Књижевно друштво Свети Сава, 2009), 31.

¹¹⁷ Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.); Стево Чутурило, *Скица моје биографије* (Београд, 21/V 1907); Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938), 52; Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 114.

из Оточца, коју је завршио, одговарао програму првог разреда Ниже реалке. Приликом уписа признат му је претходно завршени разред у Оточцу на основу којег је могао да настави школовање у Петрињи, о чему је касније добио сведочанство са унетим оценама и потписима свих предавача.¹¹⁸ Када је 1868. завршио други разред, односно Нижу реалку, добио је диплому на основу које се могао запослити као учитељ у тривијалним школама.¹¹⁹

Стево Чутурило се и у реалци одликовао изузетним успехом и поново привукао пажњу надлежних, посебно директора (равнатеља) школе Ивана Хубла¹²⁰ који му је саветовао да истовремено са похађањем Ниже реалке упише и Учитељску школу.¹²¹ То је било могуће пошто су ученици Ниже реалке већи део наставе похађали заједно са учитељским приправницима. Хубл је сматрао да ће Чутурилу помоћи и практично искуство које је до тада стекао. Иако уплашен да би успехом могао ослабити у реалци што га је првобитно и кочило да похађа обе школе, Чутурило је послушао савет, уписао се и школске 1867/68. године завршио обе школе¹²². Наставни језик је и ту био немачки. Свакако је познавање

¹¹⁸ REALSCHULZEUGNIS k.k. Unter-Realschule zu Petrinia (Petrinia, am 3. August 1868.). Сведочанство је на немачком језику будући да се у администрацији до 1872. године користила немачка готица. Реч је о Сертификату (сведочанству) Ниже реалне гимназије за други семестар (полугодиште). Признати су му следећи положени предмети: Религија, Немачки језик, Хрватски језик, Географија и Историја, Аритметика, Геометрија, Цртање, Физика, Хемија, Пољопривредна настава, Цртање слободном руком, Калиграфија, Певање (слободан избор) и Морална подобност.

¹¹⁹ Lehrprüparanden-Zeugnis (Petrinia, am 14. August 1868). То је Сведочанство о завршеној настави у двогодишњој Нижој реалној гимназији у Петрињи које приказује положене: Верску наставу, Образовање и учење, Немачки језик (посебно коришћење буквара, читање, граматику, правопис и писање есеја), Хрватски језик, Рачунање, Лепо писање, Географију и историју, Геометријско цртање, Певање, Црквено појање, Пољопривредну наставу, Гимнастику. Оцењен је и на основу морално дисциплинских правила, редовности похађања наставе и изговора.

¹²⁰ Иван Хубл (Ivan Hubl) је од 1860. године директор (Local Schulen Direktor) новоотворене Царске краљевске мале реалке и спојене с њом Главне школе. Предавао је педагогију и немачки језик. Ученици реалке и учитељски приправници заједно су похађали први и други разред реалке. О овоме више у Antun Cuvaj, Исто, IV, 342.

¹²¹ Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938): 58.

¹²² Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.); Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар*

учитељског позива и одређено искуство које је већ поседовао допринело његовом успеху у школовању.

У Петрињи ће Чутурило положити и Испит за учитеља Грађанске школе у првој групи учитеља који су полагали ове испите и одмах добили своја прва постављења. Тако је Стево Чутурило, учитељ из Оточца, именован за учитеља у Багу (Карлобагу) септембра 1872.¹²³ Био је „оспособљен да предаје струке језикословно историске групе на грађанским школама, на којима је наставни језик хрватско-српски или немачки“ и може „предавати педагогику на учитељским школама (или само логику и психологију на вишим гимназијама, ако то буде прописано за наставне предмете); српски језик и историју, било српску било општу, на нижим гимназијама и реалкама, а земљопис и немачки језик како на нижим тако и на вишим гимназијама“.¹²⁴

Када је завршио све постојеће нивое школског система у Војној граници Чутурило је желео да студира, али није имао довољно финансијских средстава. Конкурисао је за добијање стипендије у Бечу¹²⁵ коју није добио, иако је, како тврди, имао најбоље препоруке и квалификације. Развојачење Војне границе и припајање њених делова Хрватској утицало је на афирмацију и преимућство хрватских учитеља који су добили стипендије за даље школовање. Међутим, одбијеним кандидатима омогућено је самофинансирајуће полагање испита по програму аустријских учитељских школа што је Чутурило искористио. Дакле, он није завршио Педагогијум у Бечу, него је полагао испите у Војној граници са

Моји записи, (1938), 52; Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 114; *Spomenica Učiteljske Škole u Petrinji. 1862-1952.* (Zagreb: Odbor za proslavu 90-godišnjice učiteljske škole u Petrinji, 1952), 40. - У последњем документу Чутурило се спомиње у попису оних који су завршили школу 1867/68. године под редним бројем седам као Čuturilo Stefan. Иначе се у документима његово име различито наводи као Стеван, Стјепан или Стефан.

¹²³ Положио је испите из Педагогике, Хрватско-српског језика, Немачког језика, Земљописа (Географије) и Опште историје. - Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.).

¹²⁴ Исто, стр. 1-2.

¹²⁵ Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938), 52-67; Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 116-118.

осталим заинтересованим кандидатима који нису добили стипендију.¹²⁶ Ту се његово интересовање за студирање није угасило, али ће га животни пут одвести у другом правцу, у Херцеговину и Црну Гору. По одласку из Црне Горе 1882, планирао је да неко време у Лајпцигу слуша предавања професора педагогије К. Ф. Стоја.¹²⁷ Ту намеру није остварио, већ се запослио у Краљевини Србији крајем исте године. Иако су га у томе спречиле одређене околности, из намере да слуша предавања једног од тада најпознатијих професора педагогије увиђају се Чутурилова обавештеност и праћење најновијих педагошких сазнања.

О школовању Стеве Чутурила сачувано је неколико различитих рукописних докумената у којима аутор износи податке о етапама школовања и врстама школа које је похађао. Осим што потичу из различитих периода његовог живота, ти документи нису истоветни приступом, наменом, дужином и прецизношћу навођења података. Осветљавањем и истицањем њихових сличности, уочавањем и објашњавањем неусклађености и разлика донекле се расветљавају мотиви који су руководили аутора приликом писања и ненавођења увек потпуних и подударних података. Двогодишњу Народну школу није навео у тренутку када је тражио запослење у Србији пошто је ова школа била слабијег квалитета у погледу наставних постигнућа. Желео је да подвуче легитимност свог школовања у Војној граници. Пишући о својим квалификацијама као запосленик Министарства просвете Србије и тражећи напредовање у професионалној каријери желео је да наведе само оне школе чији је оснивач била држава и за чије похађање је имао сведочанства која је могао приложити приликом запослења. Није говорио о двогодишњој школи будући да је није сматрао релевантном за своје квалификације. Увиђањем значаја троразредних школа у Војној граници лакше је разумети и објаснити зашто је Стево Чутурило у већини докумената спомињао само њих. У појединим записима треће и четврте, од укупно пет, свезака текстова различите тематике обухваћених заједничким називом

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ О томе Стево Чутурило пише војводи Ђуру Церовићу, заступнику министра просвете и црквених послова Црне Горе, 13. 10. 1882. Писмо је објавио Ристо Драгићевић у *Годишњаку цетињске гимназије* бр.3 (1971). – Предавања код професора Стоја слушао је и Војислав Бакић (1847-1929), знаменити српски педагог, у време свог студирања 1870-1874. што је сигурно утицало и на Чутурила, који је континуирано био усмерен на самообразовање.

*Паметари*¹²⁸ Стево Чутурило је, такође, оставио податке о своме школовању који су опширнији и свеобухватнији од навода у првом и другом документу. Пишући *Паметаре* у миру и тишини старачких дана ове чињенице му више нису биле од пресудног значаја. Систем школства земље у којој је тада живео такође није познавао сличан систем школства. Зато Стево Чутурило у *Паметарима*¹²⁹ пише о основној школи, онаквој каква у том друштвеном систему и тренутку постоји. Наредне нивое школовања је уједначено представио и најшире објаснио управо у *Паметарима*.

Стево Чутурило је био дубоко свестан значаја образовања и стицања одговарајућих квалификација школовањем у циљу издизања из тегобног граничарског живота. Читавог живота је памтио речи свештеника Димитрија Бабића који му је у првом разреду двогодишње Народне школе рекао да је предодређен за науку и школовање.¹³⁰

Развој младог Чутурила поклопио се са ширењем образовног система у Војној граници. Испратио је све промене у школству и уредно прошао целокупан постојећи систем школовања. Развојем школства Стево Чутурило је на неки начин био приморан да се даље школује што је њему, жељном знања, и лично одговарало. Није посустајао већ је непрекидно трагао за новим сазнањима и користио могућности за напредовање. Природна борбеност и свакодневни прегалачки рад на личном образовању доћи ће до изражаја у каснијим различитим запослењима.

Стево Чутурило је прави представник успешног војнограничарског система школовања будући да је инкорпорирао најбоље елементе у своје образовање. Осим стечених и утемељених знања и вештина, на њега је утицао утврђени строг ред, правила и принципи који су се морали поштовати. Дисциплина је у граничарским школама била уобичајено наставно средство и сматрана је веома делотворним начином за постизање наставних циљева. Радне

¹²⁸ III, IV. *Моји Записи. Паметари*. (Нови Сад, 1938).

¹²⁹ Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1937-1938), 52-67; Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938): 114-119.

¹³⁰ Даница Каћа Чоловић и Срђан Чоловић. *Стево Чутурило педагог, писац, просветитељ* (Београд: Књижевно друштво Свети Сава, 2009), 9.

навике које је стекао у току школовања, посебно у такозваној тривијалци, остале су дубоко утиснуте у његовом карактеру до краја живота. Захваљујући изузетној само/дисциплини Чутурило је свакодневно интензивно радио на одржавању духовне кондиције. Управо је та дисциплина којој је подвргнут од малих ногу обележила цео његов животни пут и утицала на резултате његовог рада и на прегалаштво у свим пословима у којима ће га живот опробати. Утицала је и на његово схватање рада и очекивања од околине, нарочито блиских сарадника. Таква очекивања често нису била испуњена те су настајала неразумевања, разочарења па и сукоби услед његовог неодустајања од тврдо и чврсто зацртаних принципа, ставова и радних циљева. Строг према себи био је строг и према другима што је изазивало проблеме у опхођењу са колегама мањег радног елана. Изузетно се дисциплиновао и очувао свакодневне, интензивне радне навике до дубоке старости.

Сматрамо да је основни образовни систем који је важио у Војној Граници у време школовања Стеве Чутурила у највећој могућој позитивној мери утицао на њега, да се Чутурило изванредно снашао у тешким токовима тадашњих услова школовања и искористио све могућности које је имао на располагању. Горштаким инстинктом тражио је и користио путеве за напредовање. Дубоко је био свестан да једино стицањем образовања може просперирати и отргнути се од тежког живота војних граничара. Колико је његова жеља за школовањем била јака уочавамо и у противљењу очевој вољи да не настави даље школовање. Противљење родитељској одлуци је тешка повреда дубоко укоренеог патријархалног кодекса понашања. Чутурило управо јесте био патријархално васпитан и у њему је постојало дубоко поштовање према родитељима што ће често истицати и у посветама својих дела. Имајући то у виду још се више истиче његова дубоко свесна одлука, противна очевој, да истраје у својој намери и настави школовање.

2.2. Учитељевање у Војној граници

Упорно праћење нових достигнућа у области школства и изналажење могућности за наставак стручног усавршавања омогућили су Стеви Чутурилу и

напредовање у професији. Од учитељског помоћника до сталног учитеља у родном Дабру, нижег те главног учитеља у различитим школама Војне границе, учитеља грађанских школа и управитеља, досегао је до Главног школског надзорника у Црној Гори, учитеља престолонаследника Данила и учитеља и предавача и управитеља у гимназијама у Србији, и окружног школског надзорника.

Завршивши сваки нови, виши степен у поретку војнограничарских школа Чутурило је успевао да напредује у систему запосленика у истим војнограничарским школама, касније и у просветном систему Кнежевине Црне Горе и Краљевине Србије.¹³¹

Стево Чутурило је веома млад, у јесен 1860, одлуком надлежног школског већа¹³² постављен за учитељског помоћника у троразредној школи у родном Дабру. Већ у мају 1861. премештен је на место сталног учитеља. Чутурилово запослење се може посматрати као одраз прилика и стања у школству Војне границе и непостојања обученог наставног кадра. Исто тако се мора имати у виду чињеница да је сваки кандидат за учитеља морао претходно обављати дугу наставну праксу у својству школског помоћника или подучитеља. Кандидат који би показао смисао за наставни рад могао је напредовати и постати стални учитељ. Сматрало се да је за учитеља најважнија добра практична обука док се теорији поклањала мања пажња. У Чутуриловом случају је стицајем околности умањен период стажирања.

Долазак младог и за тадашње прилике образованог човека на место учитеља сигурно је изазивао отпоре и Чутурило је наилазио на извесне препреке у раду. Околина је изражавала неповерење и предрасуде да „дете не може да учи

¹³¹ Податке о запослењу Чутурило је навео у истим документима у којима је говорио о школовању и у: *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933). - Ни један од наведених докумената није потпун. Селективно су писани у појединим периодима, а текст је допуњаван.

¹³² Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938), 55; Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 114.

децу“.¹³³ Међутим, иако млад и без искуства, врло брзо се доказао испољавањем вербалних и организаторских способности. Успевао је да се одбрани и да одржи наставни рад и поредак у добром стању. На крају сваке школске године јавном школском испиту присуствовали су државни изасланици, школски надзорник и угледне званице. Рад учитеља је оцењиван на основу знања које су ђаци показали. Чутурило је већ прве године јавно похваљен и то је била највећа награда младом учитељу.

У Дабру је Чутурило радио од 1861. до 1866.¹³⁴ Након завршетка Ниже реалке и Учитељске школе у Петрињи, добио је запослење у Окучанима где је остао до јуна 1869.¹³⁵ Тада „Господин Стјепан Чутурило, ц. к. подучитељ у Окућинах, премјештен је као такав у Раковицу (Огулинску пуковнију)“.¹³⁶

На премештај Стеве Чутурила у Раковицу утицао је школски саветник Стјепан Сабљак¹³⁷ који је председавао на полагању завршних испита у

¹³³ Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938), 56.

¹³⁴ Стево Чутурило, *Скица моје биографије* (Београд, 21/V 1907); Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 114. У документу *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.) - Чутурило у првом документу наводи да је у Дабру радио до 1868. године. Две године више су период када је био заступник брата Симе и приправник на Педагошком курсу у Петрињи (истовремено док је похађао наставу у Нижој реалци) што му је урачунато у године службе.

¹³⁵ Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.); Стево Чутурило, *Скица моје биографије* (Београд, 21/V 1907).

¹³⁶ „Премјештење“, *Напредак: часопис за учитеље, одгојитеље и све пријатеље младежи* br. 9 (1869), 144.

Напредак излази у Загребу од 1859. Имао је сталну рубрику о постављенима и премештајима учитеља, али нису били доследни у навођењу тих података и многа кретања учитеља нису забележена, нарочито у Војној граници. Претпостављамо да часопис није редовно и благовремено имао достављене податке. За Стеву Чутурила ово је једино забележено премештање у служби иако је у Војној граници радио од 1861. до 1875. и више пута мењао радно место.

¹³⁷ Стјепан Сабљак (1816-1896), свештеник и учитељ, школски саветник и надзорник за школе Војне границе од 1868. до 1871. при Главном заповедништву у Загребу. Веома заинтересован за реформу школства, највише се ангажовао на одвајању двогодишњег курса у Петрињи, повезаног са Нижом реалном гимназијом. Његови извештаји о питањима реформе управе и школа писани су за Ратно министарство и утицали су на реформе објављене јуна 1871. О овоме у: *Сувaj V*, 1910, 410-412.

Петрињи.¹³⁸ Запазио је да су Чутурилови писмени радови без материјалних, граматичких и правописних грешака, а усмени одговори одлични. Укупан утисак који је Чутурило оставио утицао је на то да Сабљак касније изабере управо њега за рад у раковачкој школи и истовремено за приватног учитеља својих сестрића. Чутурило је запослен као нижи учитељ у државној Тривијалној школи и са обезбеђеним смештајем у кући Сабљакове сестре. Стјепан Сабљак је имао директан увид у рад школа и учитеља будући да је континуирано обилазио школе и извештавао надлежне о њиховом раду. Могао је да одабере било којег учитеља и понуди му запослење. Чињеница да је изабрао управо Чутурила неоспорно сведочи да се уверио у његове образовне, васпитне и моралне квалитете.

У Окучанима и у Раковици Чутурило је био у државној служби у својству подучитеља односно нижег учитеља од 1. 10. 1868. до 1. 10. 1869. године.¹³⁹ У рукописима је истакао чињеницу да је радио као државни учитељ (Unterlehrer), дакле у државној школи са немачким наставним језиком.¹⁴⁰

Чутурило је у Раковици у служби провео само једну школску годину зато што је позван да ради у Оточцу. Ова промена јесте подразумевала напредовање у служби и са те стране је разумљиво Чутурилово прихватање промене места службовања. Међутим, дубљи разлог лежи у чињеници да га је позвао образовани и угледни горњокарловачки епископ Николајевић¹⁴¹ да би ојачао домаћи наставни кадар. У школи је радило десетак наставника од којих ни један није био Србин. Чутурило при том није желео да изневери поверење Стјепана Сабљака те је епископ Николајевић, будући добар пријатељ са надзорником Сабљаком, издејствовао Чутурилов премештај.¹⁴² У Оточцу је Стево Чутурило радио у

¹³⁸ Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938), 55; Стево Чутурило Дабарски, „35. Моје школовање“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 114.

¹³⁹ Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.); Стево Чутурило, *Скица моје биографије* (Београд, 21/V 1907), 1.

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Лукијан Николајевић (1779-1872), професор карловачке богословије и епископ горњокарловачки.

¹⁴² Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1938), 59-61.

својству државног вишег учитеља Главне односно главног учитеља Више школе, што опет различито наводи у својим записима. Свакако је главни учитељ и државни, а Чутурилу је било важно да истакне валидност запослења.

Интересантни подаци о начину рада учитеља Чутурила у Оточцу, о настојању да се настава изводи и у природи, времену проведеном са ученицима на излету и залагању да и родитељи активно учествују у образовању своје деце пронађен је у учитељском часопису *Напредак*.¹⁴³ Чланак је написан поводом пролећне светковине организоване 16. 5. 1872. у природи Пакаљаја у околини Оточца. Пластично је описан један радни школски дан приказујући учитеља у непосредном контакту са ученицима. На кратак једнодневни излет пошли су учитељи и ученици, али су скупу присуствовали и гости из места као и месна војна музичка пратња. Учитељ Чутурило је пред скупом одржао два говора. По доласку је одржао „красан говор ким се свако диете осјећало слободнијим и веселијим“. Атмосфера је била пријатна и скуп радостан, али се основна сврха образовања није заборављала. Испред поворке вијорио се велики транспарент са натписом „Просвета је слобода“. Непосредно пред повратак такође је Чутурило узео реч и захвалио свима који су учествовали у организацији излета. Истовремено је искористио прилику да и „тумачи задатак правој науци и узгоју“ те да подстакне родитеље да буду у спрези са учитељима на добробит своје деце. Анонимни аутор чланка похваљује учитеље који су децу извели у природу сматрајући важним делом наставе управо боравак у природи.

Ово драгоцено сведочанство непосредно осветљава Чутурилов професионални лик. Из кратког, готово посторалног описа, наизглед обичног дечијег излета, уочавамо Чутурилову спремност да искористи прилику и обрати се присутним колегама, родитељима и другим званицама тумачећи материју којој слушаоци могу дати свој допринос. Он се иначе одликовао као добар беседник и свакако су његови говори били запажени и испунили свој циљ те је и објављена вест о њима у новинама.

Стево Чутурило је у Оточцу био запослен два пута. Први пут је, осим наведеног учитељевања у државној немачкој школи, предавао и у Војној школи

¹⁴³ „Dopisi“, *Напредак: часопис за учitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži*, br. 7 (1872), 55-56.

хрватско-српски језик. Ту је похваљен¹⁴⁴ за изузетне успехе у писању реферата и у вежбању излагања које је постигао на пољу хрватскога језика и књижевности са питомцима школе. Друго постављење је било у Грађанској школи¹⁴⁵ где је, такође, запажен и похваљен: „благоизвољела је иста земаљска област Вами признавајућ Ваш труд, што га године 1873. при обуци и гојитби школске младежи уложисте, похвалу изрећи. Ово Вам се до угодног знања доставља“.¹⁴⁶ Уручена похвала „господину грађанском учитељу Стеви Чутурило“ потврђује његове рукописне наводе да је други пут у Оточцу радио у Грађанској школи. Војнички организован и чврсто утемељен систем водио је рачуна о запосленицима и перманентно пратио њихово залагање адекватно се опходећи према резултатима рада.

О Чутуриловом раду у Оточцу лепо сведочанство је оставио оточки парох: „Гд. Стево Чутурило служио је на овдашњој вишој основној школи, као народни учитељ од 1. окт. 1869 до 1. окт. 1872 па по ново од 1. окт. 1873 до 1874 свега четири године. Своју службу вршио је г. Чутурило увјек савјесно, одушевљено и на подпуно задовољство својих предпостављених власти.“¹⁴⁷

Насупрот многим званичним похвалама за рад у настави Чутурило је наилазио и на појединачне покушаје дискредитације. Интересантан пример је пријава колеге из исте школе, управо из овог периода, коју ћемо ради илустрације произвољности и неутемељености делимично навести.¹⁴⁸ Колега, учитељ црквеног певања, званично оптужује Чутурилу да је изменио један, почетни стих

¹⁴⁴ О томе сведочи Сертификат (сведочанство) о похвали упућеној Стеви Чутурилу из Војне команде у Оточцу. Потпис је нечитак. - Рукописна грађа. Zeugnis, (Оточас 10 Јуни 1872).

¹⁴⁵ Грађанске школе су отворане након 1871. године да би се образовао средњи сталеж. Трајале су три године и исто као и ниже гимназије примале су ученике након завршена четири разреда основне школе. Разлика између грађанских школа и нижих гимназија заснивала се на наставном програму. Након грађанске школе добијало се звање које је осим даљег школовања у средњим стручним школама омогућавало стручно привредно запослење, док је нижа гимназија подразумевала даље школовање.

¹⁴⁶ С.кр. окружни управитељ, Lovak podpukovnik, *Pohvalnica* (У Госпићу, дне 25. оџјка 1874.) Naredbom с.кр. земаљског заповједништва К.К. DISTRICT BEHÖRDE in GOSPIĆ.

¹⁴⁷ Српско-православно парохиј. звање у Оточцу, *Уверење* (У Оточцу/ Оточки котар/ дне 27 окт. 1892), Илија Машић, парох и конзистор. присједник.

¹⁴⁸ Milutin Šarac, kapelan otočki, katiheta грађанске учione, *Slavnom cesarsko-kraljevskom kotarskom sudu* (У Отоћцу 21. Вељаће 1874), 1-2.

званичне химне коју су ученици певали, не наводећи никакве доказе за то, а сматрајући наводни чин упереним „проти мојој личности”.¹⁴⁹ Одлучио је да тужбу преда надлежном суду зато што претпостављени у школи нису реаговали. Суд је, међутим, сматрао да у пријави нема основа за казнени поступак и једногласно донео одлуку да се пријава одбаци.¹⁵⁰ Имајући у виду чињеницу да је суд био државни и да се као такав залагао за државни интерес те да никако не би ослободио учитеља да је било икакве кривице уперене против аустријског монарха, сматрамо оптужбу неоснованом и тенденциозном. Такође, да је било икаквих стварних инсинуација, реаговали би, претходно, и руководећи органи школе. Напротив, из мењања стихова спорне песме уочавају се Чутурилова иноваторска способност и активно учествовање у наставним активностима. Прегледајући датуме намеће се закључак да је реч о дану Светог Саве који се у Кнежевини Србији прослављао као школска слава. Уочавањем свих празника одржава се и развија дух толеранције међу различитим конфесијама, што је Чутурило уважавао и поштовао. Он је навикао на живот и рад у мешовитој средини: „За време мог детињства у мом месту рођења (Дабар под Малом Капелом) било је становништво пола православни пола католички. Православни су себе називали Србима.”¹⁵¹ Слух и разумевање за специфичности различитих заједница очитоваће се и касније у његовом раду.

Паралелно сагледавање званичних похвала и оптужбе доприносе јаснијем сагледавању стварних резултата Чутуриловог рада на пољу васпитања и образовања. Чутурилови ставови никада нису угрожавали квалитет наставе коју је изводио и он је веома успешно и изузетно професионално оделио струку од својих приватних (политичких) уверења. Очигледно то није довољно било у периоду насталом развојачењем Војне границе и појава које су тај процес пратиле.

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ *Kaznena prijava kapelana Milutina Šarca, katihete građanske obćine u Otočcu proti učitelju Stevanu Čuturilu*. Predsjedatelj g. Pirka. (U Petrinji 21/9 1874.)

¹⁵¹ Стево Чутурило, *Паметар* (Цетиње, Велико Градиште, Београд, 1879-1913), 154.

Стево Чутурило је „једну годину провео као управитељ грађанске школе у Карлобагу, кад ју је и организовао“.¹⁵² То је школска 1872/73. година између два службовања у Оточцу. Осим непосредног рада у школи, био је и друштвено ангажован. Сукобивши се са градоначелником¹⁵³ после једне школске године напустио је Карлобаг и вратио се у Оточац. Узрок сукоба био је Чутурилов захтев да се на православном гробљу изгради мала капела чему се градоначелник противио, али су околности дубље и озбиљније, позадина иста као и у каснијим сличним ситуацијама. Чутурило се на сваком радном месту залагао за равноправност и у наставу уносио дух слободе и толеранције. То се није слагало са актуелном ситуацијом постепеног укидања Војне границе и одузимања конфесионалних школа од црквено-народне самоуправе.¹⁵⁴ У то време је Чутурило изабран за народног посланика на Црквено-народном сабору¹⁵⁵ у Сремским Карловцима што је утицало на чвршће утемељење његових ставова и појачало активности у том правцу.

Стево Чутурило је радио и у Грађанској школи у Новој Градишки. Школска статистика међу именим учитеља у Новој Градишки наводи и Чутурило Стјепана¹⁵⁶. У Новој Градишки провео је време између два сабора, пре него што је

¹⁵² *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравака у Аустро-Угарској* (1928).

¹⁵³ Стево Чутурило Дабарски, „XVIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“, III. *Паметар Моји записи*, (1937-1938), 62.

¹⁵⁴ Петар Деспотовић, *Историска педагогика* (Београд: Издање дворске књижарнице Мите Стајића, 1902), 459.

¹⁵⁵ Црквено-народни сабори су као највише заступништво били веома важна институција српског народа. На њима су се претресала различита питања везана за очување етничког, верског и националног бића. Већину посланика у Сабору до средине 18. века чинили су црквени представници. Након тог времена у рад се у већој мери укључују и световна лица те представнике Сабора чини 75 посланика од чега су у подједнаком броју свештена лица, официри граничари и световна лица из провинцијалног дела. Број световних лица се повећао после развојачења Војне границе 1871. године те се уместо одређеног броја официра бирају такође световна лица. О овоме више: Петар Влаховић, „Улога и значај српских државних, црквених и народних сабора“, *Братство* бр. XVI (2012): 21-36.

¹⁵⁶ *Statistika narodnjega školstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1875), 201.

отишао у Херцеговину. Укупно је Чутурило у грађанским школама Карлобага, Оточца и у Нове Градишке провео време од 21. 8. 1872. до 1. 6. 1875. године.¹⁵⁷

Из наведених кретања у струци, докумената и сведочења уочили смо да је Стево Чутурило савесно, одговорно и свестрано залажући се обављао поверени му учитељски посао у свим местима роднога краја у којима је службовао. Бивао је запажен, похваљиван и награђиван од стране државних школских представника. Све околности су указивале на његово даље напредовање у служби. Неочекиван је у таквим условима прекид успешно започетог професионалног напредовања у струци који је уследио због Чутуриловог ангажовања на сабору у Сремским Карловцима.

Када је у Оточцу предложен за заступника на Црквено-народном сабору, „г. Стево Чутурило примио понуђену му кандидатуру тамо, но му ђенерал-команда пречи; како и чим неможемо разумети“.¹⁵⁸ У Главном заповедништву је сматрано да су учитељска служба и саборски мандат у опречности.¹⁵⁹ Пошто се Чутурило није одрекао саборског заступништва, захтевали су да се одрекне учитељске службе. Познајући га као ангажованог и способног интелектуалца у чије су се радне способности имали прилике уверети претпостављени су тежили да га задрже у служби.

Црквено-народни сабор се 1874. одлагао и поново заказивао што је додатно отежало Чутурилу ситуацију због потребе одсуствовања са посла. Наредне године сабор се такође одржавао у току наставне године и Чутурило није успео да остане доследан на оба поља рада. Оставку на звање државног грађанског учитеља¹⁶⁰ поднео је зато што није успео да истовремено обавља и дужност учитеља и функцију саборског заступника. Исто се констатује и у

¹⁵⁷ Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.), 3; Стево Чутурило, *Скица моје биографије* (Београд, 21/V 1907), 1.

¹⁵⁸ „Изборно кретање за српски црквено-народни конгрес“, *Застава*, год. 9, бр. 71 (1874): 2

¹⁵⁹ „Господину Стеви Чутурилу заступнику на конгресу овде“, *Застава*, год. 10, бр. 64 (1875): 3.

Телеграм окружне области из Госпића Стеви Чутурилу пренет је посредно преко варошког магистрата у Карловцима 10. јула 1874. Објављен је заједно са Чутуриловом оставком од 1. јуна 1875.

¹⁶⁰ Стево Чутурило, *Високом глав. земаљск. заповедништву у Загребу* (У Новојградишки 1. липња 1875.); „Високом главном земаљском заповедништву у Загребу“, *Застава* бр. 64 (1875): 3.

извештају са Сабора јуна 1875.¹⁶¹ уз опаску да би требало пронаћи решење за такве случајеве. Претпостављајући поверење народно у обављању саборског заступништва учитељској служби Стево Чутурило је исказао своје моралне карактеристике: „Ну дочим с једне стране вис. зем. заповједништво у смислу приклопљене наредбе, мој заступнички мандат чини зависним о мојој резигнацији на служби грађанског учитеља, па будућ сам ја с друге стране везан својим угледом и поштењем, да своју мандаторску дужност савјесно да вршим; То сам присиљен, да овим вис. зем. заповједништву поднесем оставку на звању грађ.учитеља.“¹⁶² Одгојен на чврстим патријархалним темељима части и поштења није могао ни желео да се искључи из саборских заседања и изневери поверење бирача захваљујући којима је на тај положај и доспео.

2.3. Нове могућности: Стево Чутурило као учитељ у Херцег Новом

Пошто су се Чутурилове неприлике везане за запослење у школи као и притисци којима је био изложен нагомилали, трагао је за новим запослењем. На саборима је остварио многобројне контакте и стекао пријатељства на основу којих су се помаљале различите могућности.

У току пауза у заседању Црквено-народног сабора у Карловцима 1874. у Петрињи је одржаван учитељски педагошки конгрес који је Чутурило посетио у друштву Војислава Бакића и Мите Петровића.¹⁶³ Познанство са Милорадом Поповићем Шапчанином,¹⁶⁴ изаслаником српске владе и тадашњим службеником Министарства просвете и црквених дела у Београду, отворило је могућност

¹⁶¹ „Дописи“, *Застава*, год. 10, бр. 64 (1875): 4

¹⁶² Исто као ф. 159.

¹⁶³ Димитрије Мита Петровић (1848-1891), професор сомборске Учитељске школе, књижевник.

¹⁶⁴ Милорад Поповић Шапчанин је као службеник Министарства просвете и црквених дела провео извесно време обилазећи немачке, аустријске и швајцарске школе да би осмотрио њихову организацију и преневши своја запажања потпомогао развој српских школа. Осим учешћа на конгресу и у току конгреса је трагао за погодним наставницима за рад у крагујевачкој Учитељској школи.

запослења у Учитељској школи у Крагујевцу.¹⁶⁵ Овакву понуду и указано поверење Стево Чутурило је одбио за време док као народни изасланик на Црквено-народном сабору не заврши свој програм будући да не може изневерити очекивања својих бирача. Свој часни избор је касније осетио као последицу и „много штетовао, што сам оваку понуду одбио, пошто су ми општенародни интереси били пречи него моји лични. Уосталом тако што се и пре и после тога често дешавало.“¹⁶⁶

У току саборског заседања 1875. Чутурилу је обећано професорско место у српској Учитељској школи,¹⁶⁷ која је била на прагу отварања у Горњем Карловцу. Од рада у школи делило га је неколико месеци од јуна, када је дао оставку, до септембра, када је почињала нова школска година. Чутурило није мирно чекао наступајућу школску годину већ се прикључио херцеговачким устаницима. Након Црногорско-турског рата 1876. још једном ће се вратити на ту могућност запошљавања будући да су му радно место „посигурно у изглед ставили они који су за то најмјеродавнији.“¹⁶⁸

Подношењем оставке Чутурилов одлазак из Војне границе је постао изванредан. Учитељску каријеру ће наставити у Херцег Новом.

У Херцег Нови је Чутурило отишао ради лечења и опоравка пошто му се у току устанка, на локалитету Глува Смоква код Требиња, здравствено стање веома нарушило.¹⁶⁹ На положају није било лекара¹⁷⁰ и командант одреда га је упутио

¹⁶⁵ Учитељска школа у Крагујевцу основана је 1871. године и ту је радила све до 1877. када је пресељена у Београд.

¹⁶⁶ Стево Чутурило Дабарски, „29. На педагошком конгресу 1874.“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 85-89.

¹⁶⁷ Српска учитељска школа (српска препарандија) у Горњем Карловцу отворена је 1875. године заузимањем и почетним прилогом Владике Лукијана Мушицког (1777-1837), одлуком школског савета Карловачке митрополије и тешко добијеном сагласношћу из Беча.

¹⁶⁸ Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“ Наведено према: Велимир Иветић, „Књаз Никола и Црна Гора у мемоарским записима Стеве Чутурила“, *Историјски записи*, бр. 4 (1997): 251.

¹⁶⁹ Стево Чутурило, „Како је Матавуљ први пут дошао на Цетиње“, *Записи* бр. 1-6 (1929): 308-309.

¹⁷⁰ Risto Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja devetnaestog veka* (Zagreb: Škola narodnog zdravlja, 1935), 93.

доктору Милану Јовановићу,¹⁷¹ градском лекару (физикусу) и пријатељу Чутуриловом из саборских дана. Захваљујући брижљивој нези и благотворној клими упала плућа је санирана релативно брзо и Чутурило се након месец дана лечења опоравио. Лекар је, међутим, сматрао да би повратак у планине изазвао рецидив и саветовао је останак до топлијег времена те је Стево Чутурило продужио боравак у Херцег Новом и након лечења.

Доктор Јовановић је у то време био и директор Српске морепловске закладне школе Бошковић-Ђуровић-Лакетићке¹⁷² у Херцег Новом и позвао је Чутурилу да предаје у школи која је тешко радила током зиме 1875/76. године управо услед ратних околности. Херцегновским угледним јавним личностима Општинског већа и свештенству који су надгледали рад и трудили се да се дух школе, колико је могуће, одвија према вољи њених оснивача, било је веома важно да се наставни језички смер одржи. Зато су посебно водили рачуна о избору и квалификованости наставног особља. Постојање „натјечаја на мјесто учитеља српског језика“¹⁷³ је важна чињеница у времену и простору у којем српски језик

¹⁷¹ Др Милан Јовановић Морски (1834-1896), лекар, доктор медицинских наука, књижевник. Познанство и пријатељство са Стевом Чутурилом потиче из 1874. године када су заједно били саборски заступници на српском Црквено-народном сабору у Сремским Карловцима. У Херцег Новом су боравили истовремено од јануара до јуна 1876. године пошто је доктор био предавач и управник школе од 5. 10. 1875. до 12. 6. 1876. године. Запосливши се као лекар при паробродском друштву Лојд известио је Чутурилу о свом одласку и даљим плановима.

¹⁷² Српска морепловска закладна школа Бошковић-Ђуровић-Лакетићке у Србини крај Херцег Новог отворена је 1858. године здруженим средствима задужбинара са наставом српског, италијанског и немачког језика и морепловства, на два одсека, на српском језику и ћириличним писмом, под надзором православног владике и уз искључиво право херцегновске општине да предлаже учитеље. Оснивачки услови су спречавани и делимично враћени тек 1867. залагањем свештенства и угледника, највише Стефана Митрова Љубише, посланика у далматинском сабору. Морепловски одсек је затворен 1875. и у време Чутуриловог службовања у школи је постојао само одсек језика. – Максим Злоковић, „Томо Крстов Поповић - књижевник и историчар”, *Бока-зборник радова из науке, културе и умјетности* бр. 8 (1976), 273; Томо Крстов Поповић, Први извјештај о Српској морепловској закладној школи Бошковић-Ђуровић-Лакетићке у Србини крај Херцег-Новога школске 1884/85, у Пројекат Растко – Бока, http://www.rastko.rs/rastko-bo/istorija/pomorska-skola_1.html (преузето 5. 3. 2013.).

¹⁷³ Томо Крстов Поповић, Исто.

није био наставни и у којем се настава у државним институцијама одвијала на италијанском језику.

У литератури се спомињу различите комбинације предмета¹⁷⁴ које је Стево Чутурило предавао у Србини од којих је најпотпунија његова изјава да је предавао „српски и њемачки језик и географију“¹⁷⁵. Упоређујући све изворе добијамо списак од три предмета. Иако и сам Чутурило у каснијим сећањима¹⁷⁶ наводи само Географију и Немачки језик сматрамо да је први извор потпунији, прецизнији и веродостојнији будући да је писан непосредно после одласка из Херцег Новог. Сећања су написана касније и у међусобно приближнијем времену и информације у њима су простекле једна из друге. За Српски језик је био отворен конкурс, а да предаје Немачки језик и Географију понудио му је доктор Милан Јовановић.

Услед недостатка образованих наставника као и неиздеференцираних високошколских установа за школовање уско стручног и профилисаног наставног кадра није било необично да један наставник предаје више предмета. Тадашњи школски образовни систем је и школовао и обучавао наставнике да предају више различитих предмета. Које ће предмете предавати зависило је у првом реду од учитељских испита зрелости које су положили. Имали су основна знања која су користили у настави и нису били уско обучени за један предмет. Обучавање из више предмета је допуштао и тадашњи ниво доступних знања потребних за наставну праксу. У Српској морепловској закладној школи је већина наставника држала часове из више предмета различитих области. Забележени су и случајеви самоиницијативног увођења предмета који су се показали корисним и који су у

¹⁷⁴ Српски и Немачки језик наводи Стеван Литвињенко у „*Стево Чутурило (1846-1939)*“, Настава и васпитање бр. 3 (2000): 484. Географију и Немачки језик наводи Душан Мартиновић у *Просвјетно-педагошка дјелатност Сима Матавуља у Црној Гори* (Подгорица: КПЗ, 2001), 26.

¹⁷⁵ Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“, Исто, 229

¹⁷⁶ Стево Чутурило, „Како је Матавуљ први пут дошао на Цетиње“, *Записи* бр. 1-6 (1929): 308-309. Стево Чутурило Дабарски, „30. Како 1876. г. одох у црногорску војску“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 90.

пробном периоду имали успешне резултате.¹⁷⁷ Наставни планови и програми нису били толико крути да се нису могли временом допуњавати и богатити новостеченим искуством наставног кадра као и искуством новопридошлих наставника. У одређеним сегментима били су чак гипки, флексибилни и отворени за промене и увођење новина.

Занимљив је у том смислу и број наставника који се у одређеном тренутку налазе запослени у школи. Упоредном анализом наведених наставника који су радили у школи¹⁷⁸ увиђа се да су истовремено радила обично по два до три световна наставника који су могли предавати неколико предмета у недељном фонду од двадесет часова.

Стево Чутурило је у Српској морепловској закладној школи Бошковић-Ђуровић-Лакетићке вођен на списку учитеља од 12. 1. до 1. 7. 1876. године¹⁷⁹ иако је неколико дана раније отишао у Црну Гору добивши „свједочанство о мојој служби“.¹⁸⁰ Даљем останку погодовала је повољна клима, одговарајуће запослење и чињеница да другде није имао сталан посао. Чланови управног одбора школе су покушали да га задрже због недостатка наставног кадра и потребе за Чутуриловим радом. На његов одлазак одлучујуће је утицала вест о објављеном рату Црне Горе и Србије Турској. „Одмах по прочитању ове објаве, ја се ријеших да лично учествујем у овом ратном походу“¹⁸¹. Из тог разлога Чутурило је поднео оставку и на службу у Српској морепловској школи.

¹⁷⁷ Тако је Симо Матавуљ (1852-1908), као професор у Српској морепловској закладној школи, осим Италијанског језика, на којем се школовао, и Рачунства, предавао и Гимнастику, а касније и Француски језик, Природопис и Певање. Гимнастиком је Матавуљ почео да се бави из личних здравствених разлога и увидевши њене благотворне ефекте тражио да се уведе као редован предмет. Уп. Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца* (Београд: Нолит, 1988), 50, 63-65; Душан Мартиновић, *„Просвјетно-педагошка дјелатност Сима Матавуља у Црној Гори“* (Подгорица: Културно-просвјетна заједница, 2001), 11, 19.

¹⁷⁸ Томо Крстов Петровић, *Први извештај о Српској морепловској закладној школи Бошковић-Ђуровић-Лакетићка из 1884/85. школске*, у Пројекат Растко – Бока, http://www.rastko.rs/rastko-bo/istorija/pomorska-skola_1.html (преузето 5. 3. 2013.).

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“, Исто, 229

¹⁸¹ Исто.

Када је заморен ратним условима Чутурило напустио црногорску војску и пошао у родни Дабар, планирао је да на основу расписаног конкурса конкурише за професорско место на новој српској Учитељској школи у Горњем Карловцу пошто се ближио почетак нове школске године.¹⁸² Надао се запослењу на основу обећања које је добио од званичника на Сабору у Сремским Карловцима 1875. године.

Отказом у Новој Градишки Чутурило није сматрао да ће заувек напустити Војну границу и у том смислу је његов долазак на Цетиње неочекиван. Чутуриловим повратком у Црну Гору изненеђени су и пријатељи који су били обавештени о плановима за рад у Учитељској школи у Горњем Карловцу. „Из тога изводим, да ти своје намјере у своме родном крају постизао ниси. Радо бих сазнати, које су запрехе твоме успјеху на пут стале и јеси ли заувјек од домовине опроштај узео“¹⁸³, питао га је пријатељ Јово Борота, професор Православног богословног завода у Задру. На повратак у Црну Гору утицали су неостварени пословни планови. Боравак у родном крају од краја јула до краја октобра, није допринео запослењу и Чутурило је прихватио дужност Главног школског надзорника на Цетињу.

2.4. Стево Чутурило - Главни школски надзорник на Цетињу

Главно школско надзорништво је¹⁸⁴ у културном и просветном смислу било институција од изузетног значаја будући да је у његовом домену почивала

¹⁸² Исто, 251.

¹⁸³ Национална библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић” (у даљем тексту НБЦГ) , Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 72: Јово Борота, професор Православног богословног завода у Задру, *Писмо Стеви Чутурилу, уреднику Гласа Црногорца*, (Задар, 22. 12. 1876).

¹⁸⁴ Главно школско надзорништво формљено је 1870. године да би у оквиру Државног савјета од 1879. године била организована министарска одељења од којих су се надлежностима просвете бавила Министарства унутрашњих дјела те Министарства финансија, све до децембра 1882. када је оформљено Министарство просвјете и црквенијех дјела као самостално и засебно тело. - Раде Делибашић, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918*. (Титоград: Рзуш, 1980),

целокупна организација и контрола просвете у годинама утемељивања чврстим законским основама. Бавило се свим важним питањима везаним за њено устројство, функционисање, развој и напредак. Главни школски надзорник је као највиши државни чиновник биран конкурсом¹⁸⁵ у надлежности владе, док су начин избора као и области његовог рада, права, дужности и обавезе прописане документом *Упутства за главног школског надзорника*.¹⁸⁶ Стево Чутурило је дужност Главног школског надзорника обављао од јула 1878. о чему обавештавају локалне новине: „Г. Стево Чутурило, досадањи уредник овога листа, именован је Највишијем ријешењем од 1. Септембра пр. год. главнијем надзорником црногорскијех школа.“¹⁸⁷ Ступивши на дужност затекао је урушену организацију школског система и недостатак основних услова за рад. Преузео је бреме тешких проблема зато што је школски систем био уништен управо прохујалим ратом (школе су биле затворене, школски објекти запуштени и онеспособљени другојачијом наменом у току рата од оне за коју су изградњом предвиђени, школски намештај пропао, ђаци и учитељи распуштени). Чутурило је био образовањем и способностима својим спреман за преузимање и обављање тешке и одговорне дужности, што је донекле умањило тешкоће са којима се сусретао и што је, у крајњој линији, и пресудило да се прихвати оваквог посла и ухвати у коштац са свим постојећим проблемима и тешкоћама при њиховом решавању. Сматра се да је од свих школских надзорника у периоду од 1869. до 1902. Чутурило био најобразованији и са највишом стручном оспособљеношћу за рад.¹⁸⁸

56-59; Предраг Вукић, *Љетописи основних школа у Књажевци Црној Гори (1885-1908)*. (Цетиње: Државни архив Црне Горе, 2003), 14-15.

¹⁸⁵ Милан Костић, *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњег дана* (Панчево: Књижара Браће Јовановића, 1876), 65-66; Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori* (Zagreb: tisak Scholza i kralja, 1988), 38.

¹⁸⁶ Петар И. Поповић, *Цетињска школа 1834-1934*, (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1934), 110-111.

¹⁸⁷ Иако је Чутурило на дужност главног школског надзорника ступио јула 1878. године, новине узимају за почетак његове функције 1. септембар, будући да је то почетак нове наставне године. - „Домаће вијести“, *Глас Црногорца*, бр. 1 (1879): 4.

¹⁸⁸ Н. Р. Минић, *Кратак преглед рада на народном просвјетивању у Црној Гори од године 1860. до данас* (Цетиње: Штампарија Краљевине Црне Горе, 1910), 23.

Преузевши наведену дужност Чутурило се савесно и одговорно прихватио постављања нових основа организовања и уређивања школског система у Црној Гори при чему се често позивао и ослањао на законска акта. Најважнији закон донет непосредно након окончања рата у циљу подизања просвете на предратни ниво и даљег њеног развоја јесте *Закон о општој школској дужности у нашем Књажеству*.¹⁸⁹ Чутурило је израдио *Нацрт за устројство основнијех школа у Књажеству Црној Гори*¹⁹⁰ и *Наставни план за основну комуналну школу у Улцињу*.¹⁹¹

Закон о општој школској дужности донет је паралелно са Чутуриловим ступањем на функцију Главног школског надзорника уочи почетка нове школске године. Тренутак и контекст доношења усмерени су на новонасталу организацију земље и распрострањавање по читавој територији и на осавремењавање школског система. Основне одредбе наводе да се слободна, обавезна и бесплатна основношколска настава одвија под врховним надзором кнежевске владе и управом државних органа и истичу равноправност свих вероисповести и слободно организовање верске наставе. Посебне одредбе прописују казне за родитеље који се оглуше о школовање деце, обавезност полагања јавних испита и вођења школске евиденције, могућност отварања приватних школа и школовања женске деце. Одређена узрасна граница и обавезе родитељима да обезбеде материјалне услове (одећу и прибор) усмерене су на широко описмењавање и елиминисање неписмености, са посебним освртом на укључивање женске деце у школски систем. Доношење овог закона је веома важно због образлагања и утврђивања будућих корака у модернизацији просветног система. Сусрећући се са разним проблемима у пракси Чутурило се веома често позивао на слово закона. Будући да није постојао законски акт о потпуном уређењу школског система, планирано је да овај постојећи закон буде подлога¹⁹² предстојећем темељнијем и свеобухватнијем израђивању закона о целокупном школском систему.

¹⁸⁹ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/67: *Закон о општој школској дужности у нашем Књажеству*, (Цетиње 20 Јулија 1878.); *Глас црногорца* бр. 2 (1879): 1

¹⁹⁰ Исто, инв. бр. II/68: *Пројекат закона о уређењу осн. нар. школа у Црној Гори израђен и Књазу предат I/VIII-1879. Нацрт за Устројство основнијех школа у Књажеству Црној Гори*.

¹⁹¹ Исто, инв. бр. II/65: *Наставни план за основну комуналну школу у Улцињу*. Без ознаке датума.

¹⁹² „Закон о општој школској дужности”, *Глас црногорца* бр. 2 (1879): 1

Чутурилов *Пројекат закона о уређењу осн. нар. школа у Црној Гори* односно *Нацрт за Устројство основнијех школа у Књажеству Црној Гори* многоме је опширнији и садржајнији. Настао је након годину дана обављања функције Главног школског надзорника и увиђања основних недостатака функционисања школског система. Осим основних и општих одредби које су саставни део и *Закона о општој школској дужности*, Чутурило је у *Нацрту за Устројство основнијех школа*хватио широко у област целокупног функционисања школског система. У предлогу новог школског закона прецизирао је уређење свих сегмената за које је у пракси утврдио да тешко функционишу и изазивају недоумице у погледу одговорности и извршавања. Навео је задатак школа, поделу и распрострањеност, број учитеља према разредима, организацију, циљеве и функционисање школске благајне, помоћ ученицима, набројао наставне предмете са посебним освртом на женски рад, трајање школске године са прецизно наведеним верским празницима, начин оцењивања и издавања сведочанстава. Посебан део посветио је школском реду, намештају и уређењу просторија. Колико је стање појединих школа у пракси било тешко говори Чутурилова брига о елементарним сегментима који се ипак нису подразумевали (температура ваздуха, проветравање и чистоћа, неопходност хигијенског простора и чисте пијаће воде). Тешкоће са којима се суочавао у хијерархијској комуникацији условиле су детаљно образлагање функционисања, поделе и организације школске управе.

Наставни план за основну комуналну школу у Улцињу ослања се на Закон из 1878. и на *Инструкције за комуналне учитеље* из 1881. године и представља практичну примену начела о равноправности свих конфесија у школском систему. Тако у недељном броју часова осим предмета Српског језика садржи предмете Турско писмо и читање, за који је остављена слобода комуналном учитељу да састави план рада, као и Италијански језик.¹⁹³ Изучавање српског језика базира се на буквару, читанкама и писменици Стеве Чутурила.

¹⁹³ Настава из турског и италијанског језика држала се у деловима новоприпојених црногорских територија (Бару и Улцињу) пошто је државни план био да се у наставни систем укључе сва деца без обзира на вероисповест.

Чутурило је изузетно добро познавао стање црногорских школа и искрено се залагао за њихов напредак. Тежио је да унапреди школство употребивши знање, искуство и ауторитет. Пројекат организовања основних школа био је замишљен као степеник ка отварању гимназије. Иако је даљи развој школства захтевао промене, за његовог обављања дужности нису све замисли заживеле као ни предлог о укидању месних школских надзорника.

Делокруг рада Сената и Главног школског надзорништва нису били прецизно разграничени те се Чутурило обраћао Сенату за решавање неких техничких питања из области организације Главног школског надзорништва за које је сматрао да су сметња његовом раду.

Имајући проблема у комуникацији са месним властима у погледу организације рада школе и опремљености основним материјалним добрима, сматрао је својим нужним задатком и да се осврне на узроке због којих школе не функционишу довољно добро. У том смислу написао је једно врло опширно и детаљно писмо Сенату¹⁹⁴ предлажући да се функција месних школских надзорника укине. Позивао се на наредбу Сената упућену начелствима и капетанијама (органима државне власти) о опремању свих школа пре почетка школске године потребним средствима за несметано одвијање наставе. Званични извештаји и пријаве учитеља показивали су да наредба није извршена и да многе школе оскудевају основним средствима неопходним за уредно одвијање наставе. Школе су биле без подова, врата без брава, са недостатком огрева, пећи, клупа, табли, столова, ормана за скупа државна учила. Посебно је чудила небрига у развијенијим местима да школе „нису ни попођене..., те дјеца, неимајући довољно клупа, брљају се и сједе на прашини“ или учитељ „распушта школу и прекида науку“ зато што „ни учитељ ни дјеца немају пећи ни огрјева, те тако пате зиму цијеле зиме.“¹⁹⁵

¹⁹⁴ Државни Архив Црне Горе, Главно Школско Надзорништво (у даљем тексту ДАЦГ ГШН), ф.3, 17;1/1879: Бр. 146. Школско Надзорништво. *Високом књ. Сенату овђе.* (Цетиње 11. Фебруара 1879), Стево Чутурило, школски надзорник. - У време Чутуриловог обраћања Сенат је још увек главна институција државне власти.

¹⁹⁵ Исто.

У таквим ситуацијама изговарали су се капетани појединих подручја својом ненадлежношћу и правдали се да је брига о школама заједничка. Пошто су школе за то време остајале у истом стању, Чутурило узима себи слободу да зарад отклањања таквих неприлика предложи пренос бриге о школама у искључиву надлежност начелстава надређених капетанијама. „Политичке власти, или несхваћају значај школе, или је сматрају тек неком приватном и не државном установом, лежећи ван њихове дужности и надлежности и служећи једино доброј вољи и произволењу појединаца“. Сматрао је да органи власти морају дисциплинованије схватати значај школе пошто је она „јавни државни завод подлежећи бризи, старању и дужности државнијех власти и њинијех органа, као што то одређује и Највиши Закон од 20. Јулија пр.г.“¹⁹⁶

Постојање месних школских надзорника давало је оправдање неодговорности политичких органа: „то није наш посао, ено ти мјеснога школског надзорника, који је постављен, да се брине за школу“.¹⁹⁷ Надзорници, при том, нису имали ни извршну власт, ни моћ, нити су довољно разумевали свој посао. Чутурило стога предлаже да се таква функција месног школског надзорника укине, а да се брига и старање о школи као и месни административни надзор пренесу у искључиву дужност политичких власти, начелстава и капетанија.

Чутурило је редовно обилазио и прегледао школе и присуствовао јавним испитима о чему су јавност обавештавале локалне новине.¹⁹⁸ Илустративан пример обима и природе тога посла јесу извештаји које је подносио након обиласка школа. *Извештај о стању наставе у осн. нар. школама у Кнежевини Црној Гори на крају школске 1881/2 год*¹⁹⁹ садржи општи и посебни део прегледања школа и наставног процеса. Школски надзорник је обишао двадесет две основне школе путујући месец дана по Црној Гори. У свакој школи је присуствовао годишњем испиту и оценио ученике, владање, способности и труд учитеља, стање школа (ред и чистоћу, вођење евиденције, стање наставних

¹⁹⁶ Исто.

¹⁹⁷ Исто.

¹⁹⁸ Исто, ф.3, 64;1/1879; Исто, ф.3, 70;1/1879. „Домаће вијести“, *Глас црногорца* бр. 23 (1879).

¹⁹⁹ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/65. *Извештај о стању наставе у осн. нар. школама у Кнежевини Црној Гори на крају школске 1881/2 год.* Цетиње, 1. 8. 1881. године.

средстава и школског намештаја) и залагање месних надзорника. Чутурило је давао препоруке за побољшање наставног процеса где је било потребно, и похваљивао где је имао елемената за похвалу. У извештају је приложио и статистички преглед школа и општег наставног успеха у појединим предметима, преглед броја учитеља, њихових плата и квалификација.

Наилазећи на многобројне и сложене проблеме са којима се сусретао у свакодневном раду Чутурило је упућивао²⁰⁰ разне дописе, наредбе, упутства, одговоре на различита питања у зависности од практичних ситуација, прилика и потреба. Писао је о проблемима које је сматрао озбиљним и важним. Разматрао је све тешкоће и усредсређено их решавао. Мудром личном политиком настојао је да обухвати све делокруге рада школског система. Утицао је на обнову школских зграда, превазилазио и надјачавао отпор при упису деце у школу, ангажовао и размештао учитеље, решавао оптужбе и сукобе, набављао и дистрибуирао уџбенике, организовао обуку. На терену су постојале различите и комплексне препреке које су ометале несметано функционисање наставе. Континуирано, педантно и систематично се бавио организацијом свих просветних и школских елемената и контролом свих чланова тога процеса. Илустративан пример његових настојања су и *Предлози и извештаји*,²⁰¹ које је упућивао кнезу Николи, у вези са отварањем школа, премештајем учитеља, наручивањем наставних средстава о државном трошку, наручивањем уџбеника, помоћних средстава за учитеље и протоколарних докумената ради транспарентности рада, стручне припреме учитеља, израде законских аката за организацију просветног система и сл.

Упркос великом ангажовању Чутурило предратни број основних школа објективно није могао повратити.²⁰² У првој школској години његовог рада

²⁰⁰ ДАЦГ, Главно школско надзорништво (ГШН), фасцикле бр. 2-8; Министарство просвете и црквенијег дјела (МП и ЦД). О Чутуриловој преписци је писао: Душан Мартиновић, „Кореспонденција Стева Чутурила, главног школског надзорника црногорског, са црногорским учитељима и школским властима” у *Васпитање и образовање* бр. 2 (2004): 191-192.

²⁰¹ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 83/1-4, *Предлози и извештаји Њ.КЊ.Височанству* за 1878. и 1880.

²⁰² У периоду од школске 1870/71. до 1875/76. број школа је нарастао од 31 до 51. По окончању рата школске 1878/79. прорадило је свега 14 школа, затим је отворена још једна, да би 1880/81. било 20, и следеће 1881/82. укупно 32 школе. Занимљиво је да нема података за наредну школску

радило је петнаест школа и приближно толико учитеља о чему је начинио *Списак отворенијех основнијех школа 1878/9*²⁰³ са таксативно наведеним укупним бројем школа, местом у којем је школа отворена, бројем и именом учитеља и примедбама. Број новоотворених школа био је далеко од потребног и оптималног, али је истовремено био максималан број школа који се у датом историјском тренутку и околностима могао постићи. Чутурилу није недостајало ни радног елана ни интелектуалног подстицаја, али постојећи услови нису дозвољавали никакав шири замах. Иако се он непрестано залагао да се поврати предратни број основних школа, на чему ће неуморно истрајавати и наредних година, томе су на путу стајали многобројни проблеми.

Процес поновног отварања и рада школа текао је веома споро због лоших материјалних услова, уништених школских објеката, недостатка учитеља, али и недовољног залагања капетана у појединим местима који су имали задатак да локалним средствима помажу и обнављају рад школа набављајући намештај и остале школске потребе. Навикао на радну дисциплину Чутурило је непопустљиво инсистирао на извршавању наредба везаних за оправку и финансирање школа. О стању и изгледу школа, њиховој не/опремљености и напорима да се оправа и снабдеју елементарним условима рада сведоче илустративни примери које издвајамо из преписке Главног школског надзорника, месних капетана и учитеља

У случајевима када школе не могу започети наставу пошто објекти нису поправљени²⁰⁴ или немају довољно огрева ни безбедан превоз деце преко поплављеног подручја „јер је овде ова мала обштина доста чудновата,²⁰⁵ Чутурило је прослеђивао писмене наредбе. Позивао је на ред и строго опомињао на заједничко извршавање материјалних обавеза према школи, у чему је дужна да учествује свака кућа, а капетане је упозоравао на одговораност за извршење

годину у којој је Чутурило напустио Црну Гору. - Подаци су преузети из књиге: Иван Кустудија, *Извањци у Црној Гори и она у њима* (Цетиње: Обод, 1995), 100.

²⁰³ ДАЦГ, ГШН, ф.3, 132;1/1879.

²⁰⁴ Исто, ф.2, 111;1/1879. Учитељ обште србске основне школе Д. Бркановић. *Славному Књ. Цр. Главном школском Надзорништву на Цетиње*. (У Бар 25 Октобра 1879.)

²⁰⁵ Исто, 18;1/1878. Илија Гавров. *Г.м. Школском Надзорнику Г.ну. Стеву Чутурилу Цетиње*. (Ријека, 21. 11. 1878.)

наредбе. Поправку појединих објеката веома лошег материјалног стања и без елементарних услова за рад финансирала је и државна управа.²⁰⁶ Ако је због жалби учитеља понављао наредбе везане за репарацију и обезбеђивање услова за несметан рад школа, оштро је реаговао користећи ауторитет кнеза Николе.²⁰⁷ Подсећао је подређене да је општина дужна према школском закону да сноси трошкове одржавања школе,²⁰⁸ интересовао се да ли школе могу опремити уочи почетка школске године.²⁰⁹ Из једног поновљеног обраћања цетињских учитеља²¹⁰ увиђа се боља организованост и опремљеност њихове школе у односу на школе у мањим местима али и већи захтеви у погледу наставних средстава.

Чутурило је водио бригу о свим школама на Цетињу. Покушао је да реши и смештај Женске основне школе²¹¹ тако што би купио кућу новцем добијеним од петроградског добротворног друштва.²¹²

У пракси се Чутурило често сусретао са непоштовањем законске одредбе о обавезности похађања наставе што је било проузроковано различитим разлозима. У мултиетничким срединама становништво се противило уписивању деце у државне школе позивајући се на конфесионалне заповести²¹³ и наставу на

²⁰⁶ Исто, 2;1/1878. Поп Крсто Вукотић. *Извјештај о стању школе у Кчево*. (3. сеп.1978.)

²⁰⁷ Исто, 69;1/1878. Чутурило. *Господину Капетану Нику С. Мартиновићу овђе*. (Цетиње 23/11.878); Исто, 21;1/1878. Надзорник Чутурило. *Господину Началнику Јагошу Радовићу Даниловрад*; Исто, ф.6, 183/1880. Књ. Школ. Надзорништво. *Господину Капетану Меду Мећукукићу Служ*. Ст. Чутурило. (Цетиње 26/11 880.)

²⁰⁸ Исто, 26;1/1878. Главно шк. надзорништво. *Господину Командиру Нику Бећуру Његуши*. (Цетиње 12/12.878.) Стево Чутурило Гл.шк. надзорник; Исто, ф.3,111;2/1879. Чутурило. *Госн. Капетану Вуку Пејовићу Бар*. (Цетиње 8/11.879.)

²⁰⁹ ДАЦГ, МП и ЦД, 27;1/1880. Књ. Министарство Просвјете. *Г.Г. капетанима* (Цетиње 7/8.880) За министра Ст. Чутурило.

²¹⁰ ДАЦГ, ГШН, 13;1/1878. Учитељи Цетињски. *Надзорништву Црногорски школа у Мјесто*. (Цетиње 22 Новем. 1878.г.)

²¹¹ Женска основна школа на Цетињу најпре је отворена као приватна 1872. године, да би од 1874. радила као јавна. Није имала сопствену зграду све до 1878. године када је спојена са мушком основном школом. С тим у вези Чутурило пише о проблему смештаја у наредној школској години.

²¹² ДАЦГ, ГШН, ф.3, 4;1/1879. Гл. шк. надзорништво. *Високоме Министарству Просвјете овђе*. (Цетиње 16.6.879.) Г. шк. надзорник Ст. Чутурило.

²¹³ Исто, ф.2, 42;1/1878. Н. П. Јовићевић. *В. Станку Радоњићу Цетиње*. (Бар 24 Октомбра 1878.); Исто, 37;1/1878. Душан Бркановић. *Славно Г. Школско Надзорништво!* (Бар 29 Октобра 1878.)

српском језику. У мешовитим срединама појачано се инсистирало на равноправности и поштовању различитости обичаја те се и од учитеља захтевало да се владају у том контексту и додатно појасне родитељима да часове верске наставе одржавају духовна лица.²¹⁴ Отпочињањем сезоне пољских радова многа су деца напуштала наставу одлазећи са родитељима ван места²¹⁵ на шта је надзорник скретао пажњу локалним властима. Противио се самовољном напуштању школе услед протекцијом заштићене самовоље ученика²¹⁶ и осврнуо се на сличан ранији случај који је изазвао лавину исписивања из школе. Отворено је предлагао темељније бављење узроцима привилигија. У свим случајевима Чутурило се строго држао прописаних одредби и опомињао подређене да поступају искључиво у законском контексту. Његове наредбе су изричите и јасне без икакве могућности тактизирања. Саопштавао је кратко и језгровито бавећи се суштином и не дозвољавајући одступање.

Надзорништво је бринуло и о хендикепираним ученицима за које је организована индивидуализована настава иако такви случајеви нису наведени у закону, као и о стипендистима у Београду, Задру и и Паризу.²¹⁷

Са учитељима је Чутурило континуирано сарађивао и бринуо да имају, што је могуће боље, услове рада. Подржавао их је и подстрекавао да ефикасније раде у постојећим условима али и контролисао, опомињао и укоревао у случајевима

²¹⁴ Исто, 31;1/1878. Главно школско Надзорништво. *Господину Началнику Јефту Николићу Никишић.* (Цетиње 17/12. 878.) Надзорник Ст. Чутурило.

²¹⁵ Исто, ф.3, 51;1/1879. Учитељ Нише Зековић. *Господине надзорнице.* (Његуши 24. Маја 1879.); Исто, ф.3,65;1/1879. Г.ш.надзорништво. *Госп. Капетану Нику Бећиру Његуши.* (Цетиње 3/6. 879.) Ст. Чутурило; Исто, ф.8,38;1/1882. *Г. Капетану Стевану Пекићу као мјесном школ. надзорнику у Шавник.* (Цетиње 8. Априла 1882.)

²¹⁶ Исто, ф.7, 138;1/1881. Главни школски надзорник. *Његовој Преузвишености Господину Министру В. Ђуру Церовићу у мјесту.* (27/XI.) Ваш Ст. Чутурило.

²¹⁷ Исто, ф.7, 151;1/1881. Господину Митру Ђурићу Ријека. (Цетиње 16. Септембра 1881); Исто, ф.3, 75;1-3/1879. I нижа гимназија у Београду. *Белешке Грујица Никчевић из Стубице у Катунској нахији.* (У Београду 14/7 1879. год); Исто, ф.8, 64;1/1882. *Г. Командиру Ђоки Мијушковићу. Г. Живку Видаковићу Никишић.* (15/8-1882.) Надзорник Стево Чутурило; ДАЦГ, МП и ЦД, 25;1/1880. *Књ. Министарство Просвјете. Књаж. Министарству Спољашњијех дјела* (Цетиње, 28/7.880) За Министра Просвјете Чутурило секретар; Исто, 33;1/1882. *Г. Живку Видакову, за сина Марка Никишић* (13/8. 1882) Надзорник Стево Чутурило.

мање радне ефикасности. Да је радио без предаха, сведочи његова свакодневна преписка о различитим проблемима тадашњег црногорског школства. Похваљивао је,²¹⁸ подсећао учитеље на извршавање ваннаставних обавеза²¹⁹, распоређивао их,²²⁰ именовао вероучитеље,²²¹ решавао дуговања према школском фонду²²² и решавао оптужбе против учитеља.²²³ Ради побољшања наставног процеса и стручног усавршавања учитеља организовао је учитељске скупштине.²²⁴

У случајевима неоправданих оптужби и злоупотребе положаја знао је да проникне у позадину догађаја²²⁵ анализирајући детаљно читав сплет догађаја, доводећи у везу узрочно-последичне ситуације и разоткривајући замагљену истину да је одређени сукоб личне природе. Давао је примедбе и објашњења по службеној дужности, али је и користио прилику да изнесе генерални проблем који је сматрао атаком на учитељску професију. Занимљива су и свежа у том контексту његова педагошка размишљања: „Учитељ, који 10 мјесеци тегли своје тешко бреме, има доиста неоспорно право, да се за 2 мјесеца од тога рада одмори и на нов рад укрјепи. Сви педагози и сав свијет -без изузетка- који иоле има посла са

²¹⁸ ДАЦГ, ГШН, ф.5, 101;1;1/1880. Гл. шк. надзорништво. *Похвални декрет Господину Нешу Зековићу, учитељу на основној школи на Његушима.* (Цетиње 1. Октобра 1880.) Школ. надзорник Ст. Чутурило.

²¹⁹ Исто, ф.2, 7;1/1878. Школско надзорништво. *Господину Тому Оровцу, управљајућем учитељу глав. школе овђе.* (На Цетињу 21/10 878.) Ст Чутурило надзорник.

²²⁰ Исто, ф.3, 7;1/1879; Исто, 10;1/1879; Исто, 57;1,2/1879; Исто ф.5, 24;1/1880; Исто, ф.5, 50;1/1880; Исто, ф.7, 28;1/1881; Исто, 62;1/1881.

²²¹ ДАЦГ, МП и ЦД, 16/1/1881. *Господину попу Нику Пејовићу, Подгорица* (Цетиње, 17/VIII. 881) За министра: Ст. Чутурило школ. надзорник.

²²² ДАЦГ, ГШН, ф.2, 19;1/1878. Главно школско надзорништво. *Господину Капетану Илији Гаврову Ријека.* (Цетиње 27/11 878.) Надзорник Чутурило.

²²³ Исто, ф.6, 219;1/1880. Окруж. Кап. Вуко Пејовић. *Гну Стеву Чутурилу надзорнику Књ. Цр. Школа Цетиње.*

²²⁴ ДАЦГ, МП и ЦД, 36;1/1882. *Министарство просвјете. Г. учитељима Ђ. Поповићу, Митру Ђурићу, Марку Пламенцу и Бају Брацковићу* (21/8 1882) За министра: Ст. Чутурило; ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/66, *Пословник о учитељској скупштини у Црној Гори одобрен од Њ. В. Књаза; Летописи основних школа у Књажевини Црној Гори (1885-1908)*, ур. Предраг Вукић, (Цетиње: Државни архив Црне Горе, 2003), 122.

²²⁵ Исто, ф.5, 56;1-3/1880. Гл. школско надзорништво. *Високоме Књажевском Министарству Просвјете!* (Цетиње 15 Јунија 1880.) Стево Чутурило.

школом, признаје то право учитељу, као што и тврдо вјерује, да туђу дјецу чувати (образовати и васпитати) није ништа лакше но -чувати страну-²²⁶ (Подвукао Стево Чутурило). Посредно је послао поруку и врху власти у земљи да суделује у неправилном и неправичном процесу изван оквира праведних поступања будући „да преставници књажевске власти по нутарњости земље систематично раде на том, да у очима црногорског народа достојанство учитељског и просвјетитељског чина доведу до оне нуле, до које су довели углед црногорског свјештеника. Има доста тијех људи, који се згражају од чуда и који пуцају од јада, што се дијете једног црногорског „никоговића“ смије усудити бити боље и учевније од сина једнога „кућића и племића“, који већ у школи сједи под татинијем грбом“.²²⁷ Отворио је неколико важних и болних питања црногорског друштва и просветног система: право на одмор и независност професије, право на слободно школовање независно од порекла и повлашћеног статуса, процену вредности сопственог рада и успеха. Чутурило је био потпуно посвећен, и преко мере која се од њега очекивала. Границу мере ангажовања одређивале су његове радне способности, пожртвовање и посвећеност, његово сагледавање актуелног стања црногорског школског система. „Скрајње је дакле вријеме, да се нешто учини за обезбјеђење звања и угледа једнога народњег просвјетитеља. Ако устреба, готов сам послужити са пунијем предлозима.“²²⁸

Чутурило је наручивао школске књиге и наставна средства и дистрибуирао их у школе. Пошиљке су споро стизале и дешавало се да ученици и по неколико месеци наставе проводе без уџбеника. Набавку је отежавао транспорт пошто су пошиљке стизале једино преко Котора одакле су товарно преношене до Цетиња и даље²²⁹. Осим набавке нових уџбеника Чутурило је желео и да очува постојећи фонд књига. Према попису који је затекао у школској библиотеци цетињске основне школе²³⁰ уочио је недостатак основних уџбеника и упутстава за учитеље.

²²⁶ Исто.

²²⁷ Исто.

²²⁸ Исто.

²²⁹ Исто, ф.2, 14;1/1878; Исто, ГШН, ф.2, 12;1/1878.

²³⁰ На списку у школској библиотеци било је 280 примерака *Малог земљописа*, 5 *Јестаственица*, 70 *Извода из Часловца*, 200 *Пјенија*, 137 *Буквара*, 1035 примерака *Кратке српске историје*,

Трудио се да попуни постојећи књижни фонд да би настава могла несметано да се одвија те је убрзо поручио већи број књига и о томе начинио извештај.²³¹ Из броја поручених књига увиђа се њихов велики недостатак у школама. Трудећи се да набави што више различитих књига и наставних средстава проширио је списак у односу на затечено стање и поручио и наставна средства.²³² Сједињена средства обе набавке износила су за ондашње услове и прилике позамашну суму. Временом је обогаћивао књижни фонд новим књигама и усклађивао га са наставним планом што се најбоље уочава из спискова књига које је оставио очу одласка из Црне Горе.²³³ Уз набавку основних уџбеника за ученике, Чутурило је наручивао и литературу и методичке приручнике за учитеље.²³⁴ Увидом у списак

Псалтира 15 и 2 Упутства. - Исто, 3;1/1878. Залиха школскијех књига која је данас нађена у овђ. школск. библиотеци.

²³¹ Набавка је обухватила: 20 ком. *Рачунице I*, по 150 ком. *Рачунице II, III и IV*, 50 ком. *Физике*, по 200 ком. *Зоологије, Ботанике, Минералогije и Граматике*, 100 ком. *Геометрије*, 80 ком. *Земљедјелске Читанке*, 150 ком. *Псалтира*, по 100 ком. *Земљописа за III разр, Читанке за IV разр. и Апостола* и 500 ком. *Буквара. - Исто, 45;1/1878. Исказ набављенијех школскијех књига, које ће се државној каси наплатити.*

²³² Ова набавка је обухватала: *Библијске приповијетке 30 ком, Писменије Саставе 30 ком, Народне пјесме, Изјашнење Св. Литургије, Човјечије тијело, Упутства за Буквар 30 ком, Облици Срп. Језика 20 ком, Историја педагогије, Свјетлена историја, Школа за цртање, Глобуси, Телуријуми, Природописне Сlike, Збирка геометр. тијелеса, Мапа Јевропе, Планиглоби, Сlike из Стар. Завјета, Сlike из Новог Завјета, Сlike за очигледну наставу, Метре, Сlike Њег. Свјетлости Кнеза Николе, Угломјере.* Осим наведених бројева, претежно је наручивано по 15 комада да би свака школа добила по једно учило. - Исто, 44;2/1878. *Исказ, учила, која су набављена за школе усьед Највишег ријешења од 16. Септембра 1878.*

²³³ Листе књига предате су 14. 10. 1882. - Од основношколских уџбеника на списку су се налазили: *Буквари од Ст. Чутурила, Прва, друга, трећа и четврта Рачуница, Прва настава у вјери, Часослов, Словенски Буквар, Псалитр, Земљопис, Српска граматика, Геометрија, Зоологија, Ботаника, Минералогија, Физика, Писмени састави, Апостоли и Еванђелија, Кратки катихизис, Поука у кућарство, Друга Читанка од Ст. Чутурила, Друга Читанка Биоградска за III раз, и Трећа за IV раз, Писанка од С. Чутурила бр. 1, 2, 3, 4 и 5 и Кратка Историја Срп. Народа. - Исто, ф. 8, 60;1/1882. Списак Књига За Основне Школе примјених од Г. С. Чутурила (Цетиње, 8. Октобра, 1882).*

²³⁴ На списку се налазе следеће књиге: *Физика Ган I и II д, Историја Иловајски, Основи Педагоџике, Историја Српска од Мајкова, Дидактика Коменски, Граматика Новаковића: Синтакса IV, Облици, III, Основе II, Гласови I, Васпитање Бакића I и II д, Теорија Педагоџије*

књига одобрених и наручених за учитеље свих школа у Црној Гори уочава се какав и колики је недостатак књижног фонда био пре Чутуриловог постављења за Главног школског надзорника и колико је он унапредио школски систем упознајући учитеље са стручном литаратуром и установљавајући својеврсне школске библиотеке. Неоспорно се показује његово познавање потреба школа и учитеља, широко и стручно знање из савремене литературе из области српског језика, књижевности, педагогије, методике и дидактике, али и покривеност свих наставних предмета. Детаљно је подносио рачун о купљеним књигама, поклонима ученицима слабијег материјалног стања, непродатим књигама преосталим у књижници, продатим и плаћеним.²³⁵ Пописивао је књиге, водио тачну евиденцију о постојећим и датим на коришћење, захтевао да се књиге брижљиво чувају и савесно враћају у школе. По отварању гимназије наручио је књиге и за ту школу.²³⁶ Наведени послови везани за пописивање књига спадају у домен библиотекара. Он је установљавао школски књижни фонд, пописивао га, водио тачну и прецизну евиденцију, бринуо о расподели и чувању књига. Целокупан

Шапчанин, Физика Петровића, Упутство за Српски језик, Биљарство Арсенијевића, Зоологија, Грађа за писмене вјежбе, Физиологија и Химија Милићевић, Вјежбање у говору, Упутство цртања са мустрама, Методика Шапчанина, Основна школа Радуловића, Ријечник страних ријечи, Декламатор, Збирка народни пјесама, Школе у Црној Гори, Настава у Земљопис II, III и IV раз, Гимнастика, Горски вјенац, Настава у рачуну за I, II и III раз, Настава у обичним разломцима, Настава у десетичним разломцима, Очување здравља, Настава у Српск. језику II, III и IV раз, Упутство за буквар Натошевић, Упутство за буквар Вукићевића, Облици српског језика Даничића, Како се састављају питања, Баитован, Упутство за познавање природе. Број набављених књига износио је између 20 и 40, зависно од предмета, разреда и броја учитеља. Једино је *Збирка народни пјесама* наручена у 53 примерка. - Исто, ф. 8, 60;3-4/1882. *Списак учитељских књига набављених са највишим рјешењем Њ. Височ.* (15. 9. 1878.)

²³⁵ Исто, ф.3, 88;2/1879. *Рачун од школскијех књига за школску годину 1878/9.* (Цетиње 11/10 879.) Стево Чутурило; 108;2/1879. *Рачун од школскијех књига нарученијех.* (Цетиње 21 Октобра 1879.) Стево Чутурило школ. надзорник.

²³⁶ Наручио је: *Катихиз I дио, Изјасњење Св. Литур, Облици, Основе и Синтакса Новаковића, Читанка друга Вуловића, Читанка трећа Наша земља, Рачуница Матића I дио, Рачуница друга Мочник I дио, Наука о глобусу, Латинска граматика I и II дио, Лат. Синтакса Задатци, Лат. Читанка Урбис роме, Химија од Роское, Биљарство Арсенијевића, Зоологија, Физика Гано I и II д, Обити Земљопис.* - *Списак књига за Књаж. Реалну Гимназију.* Исто, ф. 8, 60;2/1882.

ангажман Чутурилов у погледу набавке, попуње и очувања књижног фонда један је од основних смерова деловања школске библиотеке.²³⁷

Избор књига и наставних средстава потврђује Чутурилову стручност и открива ширину сазнања и из области савремене очигледне наставе и настојања да на сваки начин унапреди постојећи школски систем. У том контексту треба посматрати и његову сарадњу са Књижаром Браће Јовановић из Панчева или Књижаром Бијал и пријатељ из Бреславе.

Чутурило је имао дугу и плодну сарадњу са Књижаром Браће Јовановић из Панчева тако да се међу списима Главног школског надзорништва налазе и њихове понуде за набавку уџбеника и наставних средстава.²³⁸ Ажурни Јовановићи су понуде слали током лета да би се школе, благовременом наруџбином снабделе пре почетка школске године и да би се избегла дотадашња пракса кашњења уџбеника и прибора за почетак наставе. Јовановићи су у понуди имали све књиге које је Школски савет у Сремскокарловачке митрополије прописао, и богату колекцију сопствених издања неопходних школама. Понуда школских одобрених уџбеника испуњавала је потребе наставе и попуњена је са неколико важних нових дела. Зависно од будућег показаног интересовања учитеља и општина које о школама брину циљ књижаре је био да подмири све актуелне школске потребе. Јовановићи су били врло професионални и одобравали су поклон примерке на одређени број поручених уџбеника. Поклањали су одабране наслове ученицима при школским свечаностима.²³⁹ Међу сопственим издањима нудили су посебно књиге, мапе и учила и редовно су допуњавали понуду новим издањима. Чутурило је изражавао јавну захвалност свим поклон пакетима књига.²⁴⁰

²³⁷ Гордана Стокић Симончић, „Културно-просветна делатност школског библиотекара”. у *Школски библиотекар - сарадник у настави: зборник предавања са акредитованог стручног семинара*. (Београд, 2008): 191.

²³⁸ Исто, ф.2, 4;1-3/1878. *Књижара Браће Јовановића у Панчеву*. (Панчево јула 1878.)

²³⁹ Примера ради, једном приликом Јовановићи су послали 200 поклон књига најбољим ученицима при прослави школске славе Светог Саве. - Стево Чутурило, „Јавна благодарност“, *Глас Црногорца* бр. 3 (1882):4

²⁴⁰ Књижара Арсе Пајевића је поклонила 80 књига за ученике и учитељске књижнице. - Стево Чутурило, „Јавна благодарност“, *Глас Црногорца* бр. 17 (1882):4

Са Књижаром Бијал и пријатељ (Bial&Freund) из Бреславе сарађивао је у истом периоду. Пратећи појаву нових издања из различитих области културе наручивао је Андреове *Ручне атласе (Andree's Hand-Atlas, 1881)* за потребе владе, велики Мајеров *Илустровани конверзацијски лексикон (Meyer's Illustriertes Conversat.-Lexikon, 1874-78.)* и Бремов *Живот животиња (Brehm's Illustriertes Tierleben, 1876)*. Наведене књиге су зналачки одабрани репрезентативни примери најновијих издавачких подухвата немачког говорног подручја. Непријатна ситуација неизмерених дуговања пратила је Стеву Чутурила неколико година касније,²⁴¹ иако је он уочи одласка са Цетиња предао све рачуне од школских књига уз званичну документацију коју је водио.²⁴² Том приликом је од Ђуре Церовића, министра финансија и заступника министра просвете, затражио да одреди начин, време и место предаје рачуна и званичних докумената.²⁴³

Уочивши немарност у опхођењу и руковању школским инвентаром желео је да обучи учитеље како да чувају и не отуђују школске књиге и училиа. Стога је осмислио и написао *Наредбу којом се учитељима шаљу државом набављена училиа те правила на којима се има овима руковати.*²⁴⁴ Документ се састоји из три дела: *Наредбе, Инвентара и Правила.* У *Наредби* је изричито захтевао да се књигама и школским училима „брижљиво рукује“, да се чувају и правилно смештају. Да би се осигурало савесно старање, пажљиво руковање и сигурност

²⁴¹ Веома учтиво писмо Књижара Бијал и пријатељ упутила је српском Министарству просвете, када је Чутурило већ радио као учитељ у Србији, ради неизмирених дуговања за књиге које је наручио за црногорске школе и за личне потребе. Чутурило је признавао једино дуг за књиге које је наручио за себе лично и није хтео да плати део дуга за књиге које су биле наручене за црногорску владу зато што је по одласку из Црне Горе поравнао све финансијске трансакције. Са својим дугом је каснио управо зато што су га теретили за цео износ. - АС МПс-П ф. XXIII, р.62/1885. *Bial&Freund.* (Breslau, den 12. August, 1885). Стево Чутурило, гимназ. учитељ; Исто, *Господине министре!* (21. Август у Крагујевцу).

²⁴² ДАЦГ, ГШН, ф.8, 39;2/1882. *Господине Министре!* (Без датума, препис Чутурилов), Стево Чутурило; *Списак књига за основне школе примљених од Г. С. Чутурила* (Исто, ф. 8, 60;1-4/1882).

²⁴³ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 90: *Господине Министре!* (Цетиње, октобар 1882) Стево Чутурило.

²⁴⁴ ДАЦГ, ГШН, ф.2, 15;1-2/1878. Бр. 87. *Г.Г. учитељима* на Цетињу, Даниловграду, Бару, Ријеки, Никшићу, Ђеклићима, Шавницима, Чеву, Његушима, Морачи, Пјешивцима, Горанскоме, Команима и Цеклину. (23.11.1878.) Списак илуструје у којим местима се налазе важније школе.

књига, дужна је била свака месна општина, на учитељев захтев, да направи орман са кључем у којем ће се књиге чувати. Учитељ је био обавезан да на крају школске године Школском надзорништву, уз осталу документацију, достави и препис пописаних школских предмета на основу послатог примера школског *Инвентара*. Други део документа чини *Инвентар школскијех ствари овога завода*²⁴⁵ са побројаним училима и учитељским књигама за народне школе који је сваки учитељ требало да попуни сходно расположивом материјалу своје школе. Инвентар је веома прецизно подразумевао: врсту школске ствари (књигу, училило или намештај), количину, вредност, начин набавке и број наредбе за набавку и примедбе о стању ствари. Учитељ је био одговоран за све школске ствари које су пописане у школском инвентару. Трећи део документа чини прилог *Правила за руковање са школскијем књигама и училима те унијем школскијем стварима*²⁴⁶ којем је подсећао да су школске ствари саставни и неотуђиви део државне својине и да се тако морају и третирати. Учитељи су били обавезни да у *Инвентарима* тачно бележе школски намештај, библиотеку, училила, протоколе и сл. и одговорни за све пописане предмете. Ради прецизне финансијске и друге контроле предвидео је да се сви школски инвентари сабирају у заједнички *Главни инвентар*. Приликом евентуалног напуштања школе или одласка на друго радно место учитељ је био обавезан да преда свом наследнику или месној политичкој власти све школске ствари и да надокнади евентуалну начињену штету, мањак или оштећење настало услед немарног руковања.

Делимичне разлике између писама учитељима у другим местима и Главној школи на Цетињу упућују на бољу опремљеност цетињске школе којој се шаље и „школски часовник кога ћете на зид прилијепити и по ком ћете се равнати“.²⁴⁷ Међу училима се налазе и мапе и физички апарати. Опремљеност намештајем је потпунија (столови са постољима, табле са ногарима и гвоздене пећи, иконе, војнички барјаци и тробојнице и „бијеле хаљине за ђевојке“).

²⁴⁵ Исто, ф.2, 15;2/1878.

²⁴⁶ Исто.

²⁴⁷ Исто, ф.2, 16;1-2/1878. Главно школско надзорништво. *Господину Учитељу цетињском Буру Пановићу овђе*. (Цетиње 23. Новембра 1878.) Стево Чутурило Надзорник.

Чврсто решен да уведе ред у функционисање школа и постави правила којима ће се ред одржати Чутурило ништа није препустио произвољним тумачењима. Правила су веома јасна и не остављају места недоумицама. Сваки навод је промишљен и усмерен на очување школске имовине.

Долазак Стеве Чутурила на чело Главног школског надзорништва резултирао је крупним променама у школском систему Црне Горе у које спада и отварање прве гимназије. Црна Гора није имала средњих школа осим Богословије и Дјевојачког института. Те школе нису покривале потребе земље за другим образовним профилима.

Чутурило је био образован, свестран и широког знања и одлично је сагледао ситуацију у којој се образовни систем налазио. Био је свестан потребе отварања гимназије која би пружила потпуније образовање ученицима након основне школе и надоместила потребу за школованим кадровима пошто се знања виша од основношколских нису имала где добити. Усмерио се на отварање реалне гимназије која би одговарала потребама земље пружајући неопходна знања из друштвених и природних наука. Познавао је потребе земље, трудио се да допринесе њеном напретку и био спреман да ради на основу свога искуства из реалних гимназија чији је систем рада и организацију наставе познавао.

Упознат са школским системом у развијенијим земљама Чутурило је искористио своја сазнања и искуство и, по одобрењу кнеза Николе, израдио наставни план и програм за реалну гимназију на Цетињу.²⁴⁸ Све припреме су извршене и изгледало је да ће гимназија отпочети са радом. Интересовање је било велико и број уписаних ученика је премашио расположиве могућности будуће школе те је настао проблем рангирања ученика. Родитељи повлаштени положајем који су заузимали у црногорском друштву и утицајем који су имали на Кнеза инсистирали су на упису својих потомака не признајући опште слободно право на школовање. Овакви ставови су образовање не/очекивано издигли на ниво класног сукоба. Расправа о првенству уписивања ученика у гимназију узроковала је кнежево колебање у вези са постигнутим договором са Чутурилом. Тако је отворен Књажевски пансионат, за ученике из повлаштених слојева друштва, уместо реалне гимназије која би уписивала све заинтересоване ученике према

²⁴⁸ Momčilo Pejović, *Cetinjska gimnazija 1880-1920*, (Cetinje: Obod, 2007), 79.

способностима.²⁴⁹ Чутурило је био огорчен очигледном неправдом и израженим проблемом класне разлике. Он је руководио Књажевским пансионатом,²⁵⁰ из чега се у појединим написима о њему погрешно закључивало да је био директор Цетињске гимназије.²⁵¹

Чутурило није одустајао и иницијативу за оформљење гимназије је и даље пласирао и упорношћу успео да издејствује њено отварање. Месецима су на Цетињу вођени разговори о потреби отварања реалне гимназије и на једној свечаности кнез Никола је сопштио Чутурилу: „Усвојио сам твоје предлоге односно средње школе. И сам гледај да спремиш све, што је потребно за свечано отварање јавне реалне гимназије о Малој Госпођи.”²⁵² Тако је „1879. књажевски пансионат претворен (је) у реалну гимназију и гимназија је свечано отворена у згради Биљарде.”²⁵³ Наредне године званично је почела са радом нижа реална гимназија под називом Књажевска црногорска државна гимназија²⁵⁴ за коју је Стево Чутурило начинио наставни план и детаљан наставни програм. Коначном званичном одобрењу сигурно је допринела и Чутурилова организација јавног завршног годишњег испита у Књажевом пансионату на коме се тачношћу одговора истакао дежурни редар, иначе неуписани редовни ученик. Његово знање стечено слушањем наставе ван клупе, у току обављања редарских послова, показало се утемељенијим и чвршћим него код неких других ученика, повлаштених на упису пореклом. Демонстрирало је неодрживост привилегованог уписивања у Књажев пансионат који је тиме изгубио сврху постојања и уступио место опредељеном отварању гимназије.

Даљем раду гимназије Чутурило није присуствовао пошто се одселио са Цетиња, али би се засигурно ангажовао да је, како је планирао, остао.

Пре одласка из Црне Горе Стево Чутурило је био учитељ српског језика кнежевићу Данилу школску 1881/82. годину. О томе сазнајемо из неколико

²⁴⁹ Стево Чутурило, „Прва гимназија у Црној Гори“, *Годишњак цетињске гимназије* бр. 2 (1970):17.

²⁵⁰ Рукописна грађа. Књижари браће Јовановића (Цетиње, 1. Априла, 1879), Стево Чутурило.

²⁵¹ Раде Делибашевић, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918*. (Титоград: Рзуш, 1980), 55.

²⁵² Стево Чутурило, „Прва гимназија у Црној Гори“, *Годишњак цетињске гимназије* бр. 2 (1970):18.

²⁵³ Исто.

²⁵⁴ Momčilo Pejović, *Cetinjska gimnazija 1880-1920*, (Cetinje: Obod, 2007), 54.

извора²⁵⁵ пошто је Чутурило после одласка из Црне Горе тражио документа која потврђују све обављане послове у периоду од 1876. до 1882. године, између осталих и „свједочанство да сам једну годину дана одправљао дужност учитеља српског језика код Њег. Свјетлости Књаза Нашљедника Данила“.²⁵⁶ Тај посао је обављао без икакве накнаде сматрајући га моралном сатисфакцијом.

Из тог периода сачувана су две белешке младог Данила у ковертама малог формата које су биле запечаћене црвеним воском.²⁵⁷ Обе су адресиране за *Господина Чутурила* пажљивим, помало невештим, дечијим рукописом, црним мастилом. Написана су са љубављу и искреном пажњом у обраћању ђака учитељу. У првом писму ученик обавештава учитеља да неће имати часове у току Ускршњих празника и извињава се што је Господар превидео да га обавести о томе. Друго писмо одише радошћу због добијене нове карте Црне Горе која је „баш лијепа и велика.“²⁵⁸ Писма указују да је овај вид приватне наставе обављан по школском календару, који је поштовао све важеће празнике,²⁵⁹ и да се учитељ трудио да упозна ученика са новим наставним средствима. Чутурило је набављао географске мапе које су се тих година правиле у складу са измењеним географским границама.

Млади Данило је био веома близак са својим учитељем и у непосредном свакодневном контакту. Када је Јован Јовановић Змај тражио податке о Данилу желећи да објави фотографију и пропратни текст у *Невену*,²⁶⁰ кнез Никола га је

²⁵⁵ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/2. Књажевско Црногорско Министарство Просвјете. *Свједочанство Господину Стеви Чутурилу Надзорнику Црногорских школа да је био наставник у Српском језику Његовој Свјетлости Књазу Насљеднику Данилу у г. 1881.-2.* (Цетиње, 19. X 1882); НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 74. *Писмо војводе Маше Врбице.* (Цетиње, 19.10.1882.); Драгићевић, Ристо, „Прилог проучавању личности Стева Чутурила и Луко Зоре“, *Годишњак Цетињске гимназије* бр. 3 (1971): 81-84.

²⁵⁶ Драгићевић, Ристо, „Прилог проучавању личности Стева Чутурила и Луко Зоре“, *Годишњак Цетињске гимназије* бр. 3 (1971): 83

²⁵⁷ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 70/1,2.

²⁵⁸ Исто.

²⁵⁹ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 79. *Господине* (Цетиње, 22. 12. 1881.), Михаило Поповић, ађутант књаза Николе.

²⁶⁰ *Невен* је излазио од јула 1880, а кнез Никола је посетио Змаја у Бечу септембра 1882, по повратку из Русије.

упутио на Стеву Чутурила као на поузданог сведока Даниловог духовног и интелектуалног развоја. „Господар ме онда упути да се обратим Вама, који већ по полагају своме имате прилике пратити и посматрати сваку фазу у развоју душе, ума и срца младог кнежевића.“²⁶¹ Змај је замолио Чутурила да му прибележи карактеристичне појединости и ситнице које би он уобличио у чланак и објавио пошто: „Нема тога, ни најобичнијега детета, у коме педагог-посматралац не би открио нарочите особине, клице или пупољке његове развијајуће душе“.²⁶² Чутурило није стигао да одговори Змају и пошаље тражене податке пре свог одласка из Црне Горе.²⁶³ Кнежевић Данило је „њежношћу жалио свог пређашњег учитеља Чутурила“.²⁶⁴

Иако је свим расположивим снагама радио на организовању и модернизацији образовног система, то није било довољно да га изузме од других непријатности. Управо се у разочарањима крила клица незадовољства која ће кулминирати Чутуриловим одласком из Црне Горе. Више је разлога здружено убрзало његово напуштање Цетиња: непрестанак на женидбу противно својој вољи, довођење будуће супруге на Цетиње, противљење Двора његовом избору, захтев да раскине веридбу, интриге и притајено непријатељство аустроугарског посланика.²⁶⁵ „Мене ова погибија није изненадила; ја сам је предосјећао, коме предосјећању дао сам израза и пред узвишеним лицем Књаза – Господара, кад сам ушљед једне сплетке рекао: „Господару, не осудите ме – ако Бога знате –

²⁶¹ Исто, инв. бр. 76. *Писмо Јована Јовановића Змаја Стеви Чутурилу*. (Беч, 1. 9. 1882); Бранко Брновић, „Три Змајева писма Стеву Чутурилу“, *Гласник одјељења умјетности*, књ.6, том 6. (1985): 233-237.

²⁶² Исто.

²⁶³ Змај је писао почетком септембра, а Чутурило је почетком октобра већ отишао из Црне Горе. У међувремену је путовао у Трст.

²⁶⁴ Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, (Београд: Нолит, 1988), 152.

²⁶⁵ Стево Чутурило Дабарски, „XX Запис. Зашто сам отишао из Црне Горе?“, III. *Паметар Моји записи*, (1937-1938), 75-120; НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 88, Стево Чутурило, *Њег. Свјетлости Кнезу Николи* (Це, окт. 1882); Ристо Драгићевић, „Прилог проучавању личности Стево Чутурило и Луко Зоре“, *Годишњак Цетињске гимназије* бр. 3 (1971): 81-83; Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, (Београд: Нолит, 1988), 152.

неупитана и неаслушана, јер ћу погинути на правду божију.“ И погодих, на жалост!²⁶⁶

Стево Чутурило је имао намеру да се ожени други пут.²⁶⁷ Пошто је са две стране на Цетињу било наговештаја о његовој женидби, са којима није био сагласан,²⁶⁸ он се потрудио да убрза процес добијања правоснажног решења о разводу.²⁶⁹ Будућу супругу, Анку Инђић,²⁷⁰ довео је на Цетиње у намери да је званично представи кнезу Николи. Пошто је био близак Двору и уживао велики углед²⁷¹, очекивања у погледу његове женидбе била су другачија. Сматрано је да му Анка Инђић није равноправан избор. Огорчен и увређен Чутурило је са својом изабраницом напустио Цетиње и Црну Гору да се никад више не врати. „Чутурило

²⁶⁶ Ристо Драгићевић, „Прилог проучавању личности Стева Чутурила и Луко Зоре“, *Годишњак Цетињске гимназије* бр. 3 (1971): 83.

²⁶⁷ Први пут га је оженио отац, у Дабру, по свом избору, руководећи се практичним разлозима. Чутурило наводи да је девојка била ћерка јединица у богатих, старих родитеља, великог имања у непосредној близини њихове породичне куће; да је девојчина мајка имала лош утицај на њихов брак и да је та заједница била веома несрећна. Брак је био више формалне природе, а дугогодишњи одвојени живот ишао је у прилог разводу. - Стево Чутурило Дабарски, „XX Запис. Зашто сам отишао из Црне Горе?“, III. *Паметар Моји записи*, (1937-1938), 89.

²⁶⁸ Стево Чутурило Дабарски, „XX Запис. Зашто сам отишао из Црне Горе?“, III. *Паметар Моји записи*, (1937-1938), 79-82.

²⁶⁹ Развео се у надлежној конзисторији, са правом поновне женидбе, али то решење, до тада, није одобрио православни Синод. Пре него што се упустио у припреме за нови брак, Чутурило је и Иларион Рогановић (1828-1882), црногорски митрополит од 1860, потврдио могућност поновне женидбе. - Исто, 82.

²⁷⁰ Анка Инђић, дев. Комић, била је удовица Ђуре Инђића, чиновника из Нове Градишке у Славонији. Чутурило је раније становао у породици њених родитеља и имао је прилике да је упозна. Сазнавши да је рано остала удовица, запросио ју је и на Цетиње довео из Трста где су имали договорени сусрет и веридбу. Чутурило је изазвао велико негодовање довођењем Анке Инђић на Цетиње. - Стево Чутурило Дабарски, „XX Запис. Зашто сам отишао из Црне Горе?“, III. *Паметар Моји записи*, (1937-1938), 82-86.

²⁷¹ Лепа илустрација Чутуриловог положаја и присутности на црногорском двору јесу белешке са једне неформалне вечерње забаве које садрже својеручно писана питања свих учесника игре, између осталих кнеза Николе и кнегиње Милене, упућиваних Чутурилоу. Из бележака се увиђа непосредност у опхођењу и опуштеност у комуникацији. - НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 87, *Забилешке са једне вечерње забаве дворске на Цетињу*.

бјеше отишао из Црне Горе зато што бјеше довео жену коју је волио и с којом се хтио вјенчати. Наређено му би да се уклони, а он се уклони с њоме.²⁷²

Обраћајући се кнезу Николи непосредно пред одлазак са Цетиња Чутурило, између осталог, каже: „Јучерашње саопштење Књ. министра предсједника и мин. иностраних дјела увјерило ме је, да је та борба већ сваку меру прешла. Једна најскромнија, најприватнија ствар, као што је то питање моје женидбе узвитлано је до питања јавног. (Подвукао СЧ.) Да ништа више није било, ово је довољно повода, да Вашем Вис. овијем дадем оставку на звању гл. шк. надз. Хвала Господару на ријетком повјерењу којим сте увјек одликовали.“²⁷³

Убрзани одлазак са Цетиња условио је да Чутурило крене без потребних докумената о раду. Стога се из Котора обратио заступнику министра просвете, војводи Ђуру Церовићу, потражујући своја сведочанства и осврћући се на немиле догађаје веома жучно и огорченим тоном.²⁷⁴ Очигледно се у журби обратио и Војводи Маши Врбици који му је сведочанства послао: „док сам саопштио Његовом Вис. Књазу, да их захтјевате, одма изволи ми наредити, да се Вам пошаљу, од надлежних власти, што сам и учинио“. Без обзира на одређене непријатности које је несумњиво имао, Чутурило не би отишао из Црне Горе у другим околностима. Одговоран и тежак посао са мноштвом изазова који су захтевали максимално ангажовање одговарао је његовом поимању дужности и обавеза. Одласком су били изненађени и његови пријатељи.²⁷⁵

Прегалачки рад Стеве Чутурила на Цетињу најбоље је приказао његов савременик, пријатељ и једно време сустанар, Симо Матавуљ. „Чутурило бјеше добар педагог, марљив и савјестан чиновник; кад се још дода да је родом из бивше Војне границе, да је био запојен њемачким духом, онда се нико неће зачудити кад кажем да је био педант до крајности. Све је код њега ишло

²⁷² Симо Матавуљ, *Биљешке једног тисца*, (Београд: Нолит, 1988), 150.

²⁷³ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 88, Стево Чутурило, *Њег. Свјетлости Кнезу Николи*, Це, окт. 1882.

²⁷⁴ Ристо Драгићевић, „Прилог проучавању личности Стево Чутурило и Луко Зоре“, Годишњак Цетињске гимназије бр. 3 (1971): 81-83; НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 74, Војвода Машо Врбица Стеви Чутурилу. (Цетиње, 19.10. 1882.)

²⁷⁵ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 80. *Главном школском надзорнику г. С. Чутурилу* (5. 10. 1882.) Бошковић.

писмено. Учитељи, њих 60-70 по земљи бјеху поплављени његовим окружницама, упутствима, итд. Сам је набављао и разашао уџбенике и школски прибор, те се може замислити колики посао бјеше сам себи натоварио! А све што је радио, радио је некако свечано, у великом стилу, боже опрости као кад владика чинодејствује. То се још оснажи кад га кнез постави за учитеља престолашљеднику. ... исувише озбиљно узимао свој положај и задатак у земљи која „не трпи регуле“, гдје је свака лична иницијатива немогућа, где су и сами министри „hommes de paille“. Отуда свакојаки, немили и смијешни сукоби, сувише ненадна разочарања, која су му загорчавала живот...²⁷⁶ А о периоду, атмосфери, скупу културно-просветних прегалаца и квалитету посла који су обављали један од савременика каже да се: „никада у Црној Гори до њеног опстанка није на Цетињу окупљао ни по броју ни по квалитету колегијум просвјетних снага... којему су по просвјетним способностима могли завијети и друге балканске земље“²⁷⁷ какав је био „високо научни просвјетни колегијум“ којем је припадао Стево Чутурило истовремено када и Јован Павловић (1843-1892) и Симо Матавуљ.

2.5. Долазак у Србију и наставак наставничке каријере

Дошавши у Србију Стево Чутурило је очекивао наставничко запослење у некој од средњих²⁷⁸ или у учитељској школи²⁷⁹ на основу оствареног образовања у Војној граници и професионалног искуства стеченог у родном крају и у Црној Гори. Наишао је, међутим, на низ препрека, проблема и неразумевања, не само по

²⁷⁶ Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, (Београд: Нолит, 1988), 87.

²⁷⁷ Видо Латковић, *Симо Матавуљ у Црној Гори*, (Скопље, Јужна Србија, 1940), 275.

²⁷⁸ Према мрежи школа из 1879/80. године у Србији су постојале 3 пуне гимназије, 15 нижих и 7 дворазредних гимназија реалки. У наведеним школама радила су 183 наставника. – Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 155.

²⁷⁹ Прва учитељска школа у Србији отворена је 1871. у Крагујевцу, а премештена у Београд 1877. Друга учитељска школа радила је у Нишу од 1881. Чутурило је могао имати у виду једино ове, тада постојеће, учитељске школе у Србији, а желео је намештење у Београду. – Исто, 114, 116, 177.

доласку, већ и касније током дугогодишње каријере који су се огледали у недобијању одговарајућег и очекиваног запослења, честим премештајима „по потреби службе“ у друге градове, оптужбама на рачун строгог надзорничког рада и неколиким пензионисањима. Морао је да доказује своје стручне компетенције пошто се његово дотадашње образовање није уклопило у нови образовни систем у Краљевини Србији, захваћен новим законским актима.²⁸⁰

У циљу добијања запослења Чутурило је Министарству просвете и црквених послова већ крајем новембра 1882. проследио молбу²⁸¹ за наставничко радно место у некој од средњих или у учитељској школи, заједно са „сведочанством о свршеним наукама... и неколиким књижевним радовима“²⁸² ради прегледа. Молба је делимично поткрепљена сведочанствима о постигнутим образовним нивоима и ранијим запослењима.²⁸³ Не садржи, међутим, сведочанство о наведеном положеном учитељском испиту на основу којег је у Војној граници предавао у осморазредним грађанским школама. Ово је важно зато што Чутурило своје квалификације и молбу за рад у средњој или учитељској школи темељи управо на чињеници о сличности школа и наставних планова: „дипломиран сам за наставника језикословно-историјске струке, са овлаштењем да исте струке могу предавати на српском или немачком језику на осморазреднијем грађанским школама, које су по својој организацији и по односнијем законскијем установама координиране нижијем реалкама и

²⁸⁰ Крупне промене у области образовања, просвете и школства одигравале су се у Краљевини Србији управо у време када је Чутурило дошао из Црне Горе. *Закон о професорским испитима за средње школе, ниже и више* донет је јануара 1880.

²⁸¹ Архив Србије Министарство просвете (у даљем тексту АС МПс-П) 1882 ф. XXI, р. 182/1892. *Стево Чутурило Његовој Преузвишености Господину Стојану Новаковићу краљ. министру просвете и цркв. послова у мјесту.* (У Београду 29.XI 1882.)

²⁸² Исто.

²⁸³ Наведена су сведочанства: о завршеној Учитељској школи у Петрињи, предавачком раду у Војној школи у Оточцу по наставном плану виших реалки, у Поморској школи у Херцег Новом по наставном плану реалних гимназија, у Грађанској школи у Оточцу, Новој Градишци и Карлобагу где је био и управитељ; о раду у Главном Школском Надзорништву, организацији целокупне наставе у Црној Гори и о подучавању престолонаследника Данила; о одликовању од кнеза Николе; о учешћу на Црквено-народном школском сабору у Сремским Карловцима, у разним школским комисијама и одборима; о написаним уџбеницима.

гимназијама“.²⁸⁴ Будући да су виши разреди грађанске школе и ниже гимназије, у местима у којима је радио, комплементарне по трајању наставног процеса и начину уписивања ученика након четворогодишње основне школе, сматрао је да ће, на исти начин, моћи да заснује радни однос и у Кнежевини Србији. Учитељи виших разреда грађанских школа предавали су и у нижим гимназијама.

Иако поднети прилози не садрже сведочанство о положеном учитељском испиту, о томе се може донети одговарајући закључак на основу осталих докумената о предавању тих предмета у другим наведеним школама. Погољан закључак по Чутурилу није донет. Намеће се питање зашто сведочанство о положеном учитељском испиту није приложено пошто је оно у датом тренутку било најмеродавније за добијање траженог запослења. Оно је могло бити загуљено у низу Чутурилових селидби, али је могло бити и склоњено. Чутурилу, наиме, није било страно промишљање и тактизирање. Добро је познавао законске системе и у Војној граници, натеран околностима и условима живота и рада, и у Црној Гори због природе посла којим се бавио. Сигурно се потрудио да упозна и законски систем Србије знајући или бар наслућујући да су законске основе другачије у времену и простору у којем тражи запослење. Имајући у виду сличност учитељских испита у погледу предмета, организације и процедуре полагања надао се да одређене разлике у погледу материје не морају бити препрека у оцењивању његових компетенција за запослење. Ову претпоставку поткрепљујемо и Чутуриловом спремношћу да поново полаже учитељски испит у случају да његове квалификације не буду довољне, као што се и показало тачним: „Надам [се] да ова квалификација даје ми право на мољено мјесто; и ако иста, ма било у чем, не би задовољавала законскијем установама ове земље, ја сам готов подврћи се драговољно испиту из дотичнијех струка“.²⁸⁵ Врло самоуверено је спреман на додатне провере што сведочи о његовој збиља великој оспособљености за наставни процес и дугогодишњем искуству на којима и почива исказана самоувереност. Чутурило у том тренутку има иза себе дуг радни стаж у

²⁸⁴ Навео је компетенције које проистичу из положеног учитељског испита, али у прилогу није навео диплому. За све остале документе навео је и прилоге. - АС МПс-П 1882 ф. XXI, р. 182/1892. *Ваша преузвишености!* (У Београду 29/ХП. 1882.) Стево Чутурило.

²⁸⁵ АС МПс-П 1882 ф. XXI, р. 182/1892. Исто.

настави у различитим школама и на двору, у организацији просветног система, отварању и надгледању рада школа, у писању уџбеника.

Прописи о начину и поступку полагања испита за рад у учитељским школама донети су приближно у исто време у Војној граници (1872) и у Србији (1873).²⁸⁶ Обе врсте испита су биле озбиљно организоване и кумулативношћу градива захтевне. Садржавале су писмени и усмени део при чему је кандидат морао показати знање, спремност и способност у изради писмених делова испита да би могао приступити полагању усмених делова. Разлику је чинио посебно наглашен практични део испита полаган у Србији из предмета који су захтевали одређене вештине, затим називи предмета националног језика, српског и хрватског, и градиво из српске историје. Упоређујући листе предмета²⁸⁷ уочавају се велике сличности. Прецизно задирући у материју предмета разлике би се неизоставно нашле.²⁸⁸ Мишљења смо, ипак, да нису те разлике пресудно утицале на референте Главног Просветног Савета да Чутурилу не одобре тражено запослење већ другачије законске одредбе.

Сходно важећој процедури министар просвете је о Чутуриловој молби обавестио Главни просветни савет у чијој надлежности је било, између осталог, и доношење одлуке о „пријавама кандидата за наставничка места у средњим школама, осим када кандидат има сведоџбу о положеном професорском

²⁸⁶ *Правила за полагање општег испита у учитељској школи из 1873. године* у: Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 116. (Нова *Правила о полагању учитељског испита* биће донета 1883.)

²⁸⁷ У Војној граници је Стево Чутурило полагао писмено и усмено испите из Хрватског и Немачког језика, Педагогике, Географије и Историје, Математике и Геометрије, Природописа, Физике и Господарства (Економије), и још усмено Религију и Специјалну методiku. У Србији су се полагали писмени испити из Педагогије, Математике, Опште историје, Српске историје, Земљописа (Географије), Јестаственице (Природописа), Физике и Хемије; усмено Наука хришћанска, Српски језик, Педагогија, Општа историја, Српска историја, Земљопис, Јестаственица, Физика, Хемија, Математика и Немачки језик; практично су се полагали Црквено певање, Гимнастика и Школски рад.

²⁸⁸ Упоређивањем истог градива једног предмета у уџбеницима више аутора разлике се неоспорно уочавају, и та чињеница мора бити наглашенија у обради и презентовању садржаја у уџбеницима аутора из различитих држава.

испиту²⁸⁹, односно о евентуалном запослењу. Анализом докумената наведеног предмета²⁹⁰ увиђа се да је седница одржана истога дана када је министар послао документа на увид, док је мишљење прослеђено два дана касније. Строго се придржавајући законских аката и не уважавајући Чутурилова приложена сведочанства о наставном раду, референти Главног Просветног Савета су били мишљења да Стево Чутурило не може предавати у средњој нити учитељској школи. Своју одлуку о томе да Стево Чутурило не задовољава критеријуме за рад у средњим школама образлагали су чињеницом да није положио Испит зрелости за ученике гимназија и реалки.²⁹¹ Из те одлуке увиђамо да Стево Чутурило и Главни Просветни Савет немају у виду исти испит. Док се Чутурило руководи положеним испитом за учитеље, који је еквивалентан био у Војној граници завршном учитељском испиту и одговарајући планом и програмом аустријским учитељским школама, Главни Просветни Савет те чињенице превиђа и не узима меродавним базирајући се искључиво на Чутуриловој завршеној двогодишњој учитељској школи и на недостатку положеног испита након завршене гимназије, који је предочавао кандидатову спремност за студије, и на основу којег се уписивао факултет.

Из концизне изјаве референата Главног Просветног Савета увиђа се круто држање основног слова закона (о испиту зрелости и завршеном факултету) без удубљивања у друге могућности. Нису детаљно прегледана сведочанства о

²⁸⁹ *Просветни зборник закона и наредба* по којима су уређене и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији. ур. Мил. Марковић и Зар. Р. Поповић. (Београд: Краљевска српска штампарија, 1895): 22

²⁹⁰ АС МПС-П 1882 ф. XXI, р. 182/1892. *Главном просветном савету*. (1. Децембра 1882. год.) Министар Просвете и црквен. послова, Ст. Новаковић; Одлука ГПС 1.ХП; *Господине Министре* (3. Децембра 1882) привр. пословођа др Н. Петровић, председник ГПС Дим. Пешић. - Чутурилу се журило и у том смислу молба је била хитна те и министар замољава Главни Просветни Савет да се одмах изјасни.

²⁹¹ *Правила испита зрелости за ученике гимназије и реалке* од 17. 5. 1876. подразумевала су полагање писменог дела испита из: Српског језика са стилистиком, Немачког, Француског и Латинског језика и Математике; и усменог дела испита из: Науке хришћанске са историјом цркве, Српског и Словенског језика са литературом, Немачког, Француског и Латинског језика, Опште и Народне историје са Земљописом, Јестатсвенице, Физике с космографијом и Математике. - Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 103.

завршеним претходним нивоима образовања на које се Чутурило позивао и на основу којих је очекивао да ће бити вреднован, јер су у време његовог школовања она била валидна. Чутурило је био незадовољан оценом и огорчен чињеницом да му је као важеће сведочанство прихваћено једино оно о завршеној „дворазредној учитељској школи у Петрињи“ те је захтевао ревидирање сведочанства и признавање њихове веродостојности.²⁹²

У молби за поновни преглед докумената поднео је додатна објашњења и доказе о стручној спремности за наставника у средњим школама. Пошто је Главни Просветни Савет „диплом за учитеља грађанских школа при прегледу (мојих) докумената муком мимоишао“²⁹³ Чутурило подноси „диплом којим (сам) оспособљен за учитеља на грађанским и конзеквентно и свима другим њима равним школама“²⁹⁴ и решење (декрет) Главног земаљског заповедништва из Загреба којим је у Карлобагу постављен за учитеља, у истој класи са професорима средњих школа, када је истовремено обављао и дужност директора (управитеља) школе.²⁹⁵ Одбацује, при том, инсинуације да је недовољно квалификован и да је у Великом Градишту запослен по министровој препоруци и без одговарајуће стручне спреме. Инсистирајући на валидности својих докумената и њима одговарајућих квалификација тражи да се о томе референти Главног Просветног Савета изјасне. Огорчен чињеницом да су референти уважили „само двогодишњу учитељску школу“ посебно истиче учитељски испит, наводећи при том списак положених предмета, и оспособљеност за предавање „језикословне струке“ на српском или немачком наставном језику. Захтева објашњење о природи грађанских школа и нижих гимназија и реалки и, на основу тога, могућност

²⁹² АС МПс-П 1882 ф. XXI, р. 182/1892. *Господине Министре!* (У Вел. Градишту 20/1. 1883) Стево Чутурило привр. предавач. (Придружени документи).

²⁹³ АС МПс-П 1882 ф. XXI, р. 182/1892. *Стево Чутурило привр. предавач из Вел. Градишта моли да му се ревидирају нека сведочанства и да им се призна правоћањаност.* Госп. Стојану Новаковићу, кр. српск. министру просвете и цркв. послова. (У Вел. Градишту 20/1.1883. године.)

²⁹⁴ Исто.

²⁹⁵ Чутурило себе назива искључиво учитељем сматрајући учитељско звање примарним и позивајући се, често, на чињеницу да је и Свети Сава био српски учитељ. У случајевима потребе наглашавања вишег нивоа образовања, након постављања за окружног школског надзорника, користиће термин „у рангу професора“.

запошљавања у обема врстама школа. Пошто су грађанске школе осморазредне, прва четири разреда одговарају плану и програму основне школе, а виша четири разреда плану и програму ниже гимназије и реалке, те учитељи грађанских школа могу предавати и у нижим гимназијама. Настоји да се утврди његова способност за рад у Краљевини Србији, и тренутно звање привременог гимназијског предавача,²⁹⁶ будући да му је стручна способност уважавана у Аустроугарској и у Црној Гори: „На више крајева српског народа толико година са најодушевљенијим и свуда признатим радом стајао вазда на доста часну видику. И ако нисам у ово моје ново отачаство дошао са, Бог зна каквим претензијама, опет нисам могао ни у сну сневати, да ћу овде, ни крив ни дужан, бити излаган јавној порузи и понижењу, и то би за што, но ради овога до иста ништа мање него завидног положаја, којим сте ме удостојили, и који је далеко иза мојих заслуга и моје прошлости.“²⁹⁷

Главни просветни савет је по дужности поново прегледао сва сведочанства Чутурилова, прецизније, и уважио и сведочанство о положеном испиту за учитеља у осморазредним грађанским школама. То није било довољно за промену одлуке референата о недовољним квалификацијама за наставника средњих школа будући да не испуњава законом прописане норме. У складу са тим референти су остали доследни својој ранијој одлуци.

Када му је саопштено да не задовољава законске критеријуме за рад у средњој или учитељској школи, донета је и одлука²⁹⁸ о његовом постављењу за привременог предавача ниже гимназије у Великом Градишту²⁹⁹. Иако није добио

²⁹⁶ Прво запослење у Краљевини Србије које ће Стево Чутурило добити јесте привремени предавач Немачког језика у гимназији у Великом Градишту. - АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. *Заступнику директора ниже гимн. у Великом Градишту* (10. Децембра 1882 г у Београду). М.

²⁹⁷ АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. *Господине Министре!* (У Вел. Градишту 20/1. 1883.) Стево Чутурило, привр. предавач.

²⁹⁸ Исто, *Заступнику директора ниже гимназије у Великом Градишту* (10.12.1882. г. у Београду), М.

²⁹⁹ Прва гимназија основана у Великом Градишту 1876. била је приватна. Имала је један разред и радила у старој, трошној и руинираној кући. Већ 1879. преименована је у дворазредну Великоградиштанску гимназијску реалку. Упоредо са повећањем броја ученика и разреда, и у склопу развоја школства, гимназијска реалка је прерасла у Нижу гимназију 1881. Увећани капацитети захтевали су проширење простора. Нова школска зграда (у комисији за одређивање

очекивани и прижељкивани посао, на основу свога дотадашњег искуства и рада, Чутурило је добио посао који му је омогућавао егзистенцију у Краљевини Србији. У том смислу се мора одати признање Министарству просвете и црквених послова на ефикасности и ажурности и министру Стојану Новаковићу на разумевању. Од Чутурилове молбе 30. 11. 1882. до постављења у Великом Градишту, дакле до момента добијања запослења, прошло је свега десет дана.

Великоградиштанска нижа гиманзија је управо од те школске године проширила свој рад на четврти разред. У складу са увећањем броја разреда школа је имала потребу за још једним наставником, и то управо за Немачки језик.³⁰⁰ Долазак Стеве Чутурило је повољно искориштен да се покрије упражњено место, а истовремено њему додели запослење. Као и много пута раније, Чутурилов животни и радни пут су се подударили са променама у развоју школства и просвете.

Иако није био задовољан неуважавањем сведочанстава о ранијем школовању и добијеним запослењем привременог предавача у нижој гимназији, Чутурило је прихватио дужност привременог предавача у Великом Градишту,³⁰¹ али је и наставио да тражи друго запослење. Незадовољство није никако утицало на његов радни елан на новом радном месту. Своју дужност је, као и увек, обављао крајње озбиљно, савесно и одговорно. У прилог томе говори и наименовање за заступника директора гимназије непосредно након доласка, већ у другом полугодишту исте школске године.

У Нижој гимназији у Великом Градишту Стево Чутурило ће провести непуне две школске године трагајући, у међувремену, за другим запослењем.

места градње налазио се и лекар) је изграђена 1882. и, по налогу министарства просвете, отворен је четврти разред.

³⁰⁰ Преписка се водила у току септембра и октобра 1882. - АС МПс ф. XXII, р. 2601/1882. *Господине!* (Велико Градиште 9. 9. 1882. године.) Заступник директора, професор Јован Константиновић.

³⁰¹ АС МПс-II ф. XXI, р. 182/1892. *Заступнику директора ниже гимназије у Великом Градишту* (10. Децембра 1882 г у Београду), М.

Пратећи стање и померања у просвети реаговао је када му се указала повољна прилика конкуришући на исто учитељско место³⁰² у крагујевачкој гимназији.³⁰³ Молба је уважена пошто је имао „нужну квалификацију за учитеља немачког језика“.³⁰⁴ Учитеље језика постављао је министар просвете и црквених дела. Они учитељи који нису имали одговарајућа сведочанства били су дужни да полажу додатне испите из своје струке. Чутурилова сведочанства су задовољавала критеријуме и он није накнадно полагао испит. Осим тога унапређен је постављењем за учитеља језика III класе (учитељи језика су били подељени у четири класе).

Стево Чутурило је у Крагујевцу провео пет година од августа 1883. до премештаја у Лесковац јула 1888. Осим рада у гимназији овај период карактерише и његово активно суделовање у друштвеном животу града и ангажовање у неколико грађанских удружења. Прилагодио се друштвеном животу града и високо позиционирао у тадашњим интелектуалним круговима. Као виђен и истакнути грађанин биран је у саме врхове удружења којима се прикључио. Деловао је неуморно и истрајно, свим снагама, потпуно посвећен и у општем интересу. Успео је и да прибављањем потребних дозвола, након бракоразводне парнице,³⁰⁵ спроведе своју дуго чекану одлуку о женидби.³⁰⁶ Изгледало је, поново, да је Чутурило пронашао стално место боравка. У обраћању надлежнима навео је да „Жели остати овде где је” и „да ми се на основу мојих сведочанстава и мога књижевног рада допусти да положим професорски испит из педагогике, и да тим стечем право на професуру на учитељ. школама.”³⁰⁷

³⁰² АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. *Господине Министре!* (30. Јула 1883. у Београду) Стево Чутурило, предавач на в. градиштанској нижој гимназији.

³⁰³ У Крагујевцу је од 1833. године радила виша школа која је 1835. године реорганизована у гимназију општеобразовног смера. То је прва гимназија у тадашњој Србији.

³⁰⁴ АС МПс-П Исто.

³⁰⁵ АС МПс-П ф. XXVIII, р. 23/1885. *Господине Министре!* (20. Септембра 1885. у Крагујевцу) Стево Чутурило учитељ језика на крагуј. гимназији. - Министар просвете и црквених послова од био је Стеван Д. Поповић (1844-1902), учитељ и педагог по образовању.

³⁰⁶ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. П/11. *Извод из књиге венчаних* (Крагујевац, 7. јул 1886.); „Јављам“, *Весник крагујевачке општине* бр. 18 (1886): 4

³⁰⁷ Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.), 4.

Уз редован рад у настави држао је и приватне часове немачког језика ученицима слабијег наставног успеха чија имена је, према важећим правилима, пријављивао.³⁰⁸ Ученицима слабог имовинског стања часове није наплаћивао, па их није ни пријављивао. Управо је због једног таквог ученика подвргнут, неправедно, јавној критици, истовремено са још неколико наставника.³⁰⁹ Дотични ученик V разреда, Сретен Дуњић, са својим братом Радосавом и учеником IV разреда, Радојем Домановићем,³¹⁰ становао је и хранио се код Чутурила без икакве материјалне надокнаде, подвргнут, при том, дисциплинованом учењу. „Ко је сиромашан а боји се да ће пасти, тога ћу ја бесплатно поучавати. Да сам ја ово говорио и чинио, потврдиће ми сва школа.”³¹¹ Директор гимназије је потврдио да је Чутурило предавачки рад у гимназији обављао крајње одговорно и „тачно вршио дужности школског наставника, и да ни једне тужбе од грађана или ђака није било против његовог приватног понашања”.³¹² Осим тога, предложио је министру да побољша материјални положај наставника и уведе забрану приватног држања часова. На тај начин би било отклоњено свако искушење у које могу доћи материјално необезбеђени наставници, и избегла би се критика јавности.

Оптужбе на Чутурилов рад нису биле довољно утемељене да би спречиле његово напредовање у служби. Након годину и по дана рада у крагујевачкој гимназији Чутурило је показавши добре резултате испунио услове за даље

³⁰⁸ АС МПс-П ф. IV, р. 241/1887. *Господине директоре!* (15. Маја 1887. Крагујевац). - Пријављивање Чутурилово, према распису, ученика које ће приватно подучавати; *Испит код г. Ст. Чутурила, наставника Крагујевачке гимназије.* (Рађено у Крагујевачкој гимназији 28 Јула 1887. год.).

³⁰⁹ АС МПс-П ф. IV, р. 241/1887. - Овај случај је у негативном контексту обелоданио у *Одјеку* бр. 75 (1887) дописник из Крагујевца, а Чутурило је поднео тужбу против новинара, а директор гимназије је оправдао наставнике.

³¹⁰ АС МПс-П ф. IV, р. 241/1887; Миролуб М. Живковић, „Млади Радоје”, *Наша стварност: часопис за књижевна и културна питања* бр. 2(1950): 75-78; Бориша Радвановић, *Стари Крагујевац* (Крагујевац: Круг, 1996), 254-255.

³¹¹ Исто.

³¹² АС МПс-П ф. IV, р. 241/1887. *Господину Министру Просвете и Црквених Послова* (28. Јула 1887 год. у Крагујевцу), Директор Крагујевачке гимназије, Дим. С. Јовановић. - Министар просвете и црквених послова Алимпије Васиљевић (1831-1911), филозоф и политичар.

напредовање у струци те је унапређен у учитеља II класе у истој гимназији.³¹³ Овим Чутуриловим унапређењем губе значај инсинуације да је посао у Србији добио залагањем министра просвете и црквених дела.³¹⁴ Сазиви министарстава су се мењали, а Чутурило је намештен и унапређен током мандата различитих министара, тако да је до изражаја дошла искључиво његова стручна оспособљеност. Он је, напротив, имао више потешкоћа у стручном напредовању.

Стево Чутурило је јула 1888. године по потреби службе премештен³¹⁵ у лесковачку Нижу реалну гимназију³¹⁶ у којој ће провести једну школску годину. У то време је у Србији уобичајена слика премештања учитеља чему су се супротстављали и стручни кругови. Иако је на дужност упућен у истој учитељској класи (II) у којој је службовао и у Крагујевцу, овај премештај је извесно назадовање у његовој наставничкој каријери будући да је премештен из пуне у нижу гимназију.³¹⁷ Суочавао се и са материјалним тешкоћама и био принуђен да захтева путни трошак који му је по закону припадао,³¹⁸ а који му је надокнађен тек у јануару наредне године.³¹⁹ Тежак материјални положај наставника илуструје смела и поштена примедба управника лесковачке гимназије

³¹³ АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. *Уверење*, (24. Декем. 1884. год.) Министар просвете и црквених послова, Стев. Д. Поповић

³¹⁴ Исто, *Господине Министре!* (У Вел. Градишту 20/I. 1883.) Стево Чутурило привр. предавач. - Чутурило као извор наводи *Самоуправу* бр. 8. из 1883. То годиште је услед оштећења недоступно.

³¹⁵ АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. Одлука министра просвете Београд, 16. 5. 1888. године. - Министар је био Владан Ђорђевић (1844-1930), лекар и књижевник.

³¹⁶ Нижа реална гимназија у Лесковцу отворена је 1879.

³¹⁷ У току осамдесетих година број пуних гимназија је растао тако што су ниже гимназије прерастале у пуне (гимназијске реалке су упоредо са тим претваране у ниже гимназије). Према мрежи школа из 1897/98. године у Краљевини Србији је било само пет нижих гимназија. - Ћунковић, Срећко, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 166.

³¹⁸ АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. *Господину Министру просвете и цркв. послова* (15. Октобра 1888 у Лесковцу), Стево Чутурило.

³¹⁹ Исто, ф. III, р. 72/1889. *Признаница* (20. Јануара 1889. године у Лесковцу). - При исплаћивању путних трошкова преписка се уобичајено водила између директора школе и министра просвете. Стево Чутурило је потписао признаницу за примљени новчани износ.

упућена министру просвете, уз потврду да је Чутурило примио надокнаду путног трошка, али да му је „ваљало послати и оброковину“.

У току периодаведеног у Лесковцу Стево Чутурило је ради кривичног претреса (нема података о природи поступка нити разлосима покретања) путовао у Крагујевац. Пошто запослена лица у школама нису смела напуштати место рада и пребивања без посебне дозволе директора школе (управитеља) односно министра просвете којему се обраћало за сваки појединачни захтев и који је морао одобрити свако одсуство, Чутурилу је издато одобрење о одсуству уз обавезу да надокнади изгубљене часове на уштрб часова телесног војног вежбања када се они, по лошим временским приликама, не буду могли одржавати.³²⁰

Из редовног месечног извештаја³²¹ заступника директора лесковачке гимназије увиђа се да је Чутурило убрзо поново изостао са дужности (свега три наставна часа), овог пута без потребног одобрења, и да је о свом поступку поднео захтевано писмено изјашњење.³²² Чутурило објашњава да је отпутовао у Београд у недељу, да би као изасланик лесковачког пододбора учествовао на скупу Либералне странке, мислећи да ће се вратити на време да одржи часове на почетку радне недеље. Пошто је изабран и за члана депутације упућене Њ. В. Краљу Александру ради изјаве верности и преданости поводом ступања на престо, што је сматрао својом чиновничком и поданичком дужношћу, није се вратио на време у Лесковац. Министар није уважио Чутурилово објашњење о непланираном и нужном одсуству, већ је сматрао да је Чутурило самовољно напустио дужност и да тај поступак није законски оправдан. Зато га је, на основу *Закона о чиновницима грађанског реда*³²³, казнио губитком половине месечних

³²⁰ Исто, ф. V, р. 167/1889. *Господину Министру просвете и црквених послова*, (18. 2. 1889. г. Лесковац), Заст. Директора Упр. припр. Завода [Нечитак потпис.]

³²¹ Исто, ф. X, р. 118/1889. *Господину Министру просвете и црквених послова*, (31. 3. 1889. г. Лесковац), Заст. Директора Упр. припр. Завода [Нечитак потпис.] - Заступник министра просвете и црквених послова био је Светозар Милосављевић (1845-1921), политичар.

³²² Исто, ф. X, р. 118/1889. *Господине директоре!* (9. Марта 1889. у Лесковцу) Стево Чутурило учитељ језика.

³²³ Члан 16. наведеног Закона регулише самовољно напуштање дужности. - АС МПС-II ф. X, р. 118/1889. *Директору лесковачке н. гимназије. Господину министру финансије*. (3. Априла, 1889. у Београду) М.

примања у корист државне касе. Пре изрицања казне тражио је информацију о ранијим, евентуалним, казнама Стеве Чутурила. Извештен је да Чутурило никада раније није био кажњен.

Позивајући се на Устав³²⁴ Чутурило се жалио Намесништву краљевског достојанства³²⁵ зато што је у току тродневног одсуства имао свега три наставна часа, наводећи да је претходно тражио одобрење одсуства од заступника директора који га је упутио на министра. У Београду је Чутурило одлазио у министарство, али министра није срео. Министар, у чијој надлежности је био цео поступак, није знашао разлоге за опозив своје одлуке, нарочито с тога што се Чутурилова и тврдња заступника директора о не/тражењу изјашњења поводом одсуствовања са наставе не слажу. Заступник директора Чутурилово објашњење у вези са одсуствовањем назива изјашњењем, а Чутурило накнадном молбом за одобравање одсуства. Тврди да изјашњење од њега није ни тражено. Садржај самога документа се може тумачити на оба начина. Министар је поводом Чутурилове жалбе захтевао изречену јавну опомену на седници наставничког већа због, по званичној оцени, неистинитог представљања у ствари подношења изјашњења. Чутурило није одступио од свога става ни након озбиљне опомене, а читав случај је илустративан пример политичких прегањања у Србији.³²⁶

Чутурило је у Лесковцу трпео и друге притиске политичке природе. Кад се народни посланик Мијајло Ристић жалио „због злостављања ђака Милорада

³²⁴ Уставом из децембра 1888. Србија је постала парламентарна монархија. - Димитрије Ђорђевић, „У сенци Аустро-Угарске”, у Историја српског народа, ур. одбор, књига VI, том 1, ур. Андреј Митровић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1983), 106.

³²⁵ АС МПс-П ф. X , р. 118/1889. *Намесништву краљевског достојанства* (18. Маја 1889. у Лесковцу) Стево Чутурило учитељ језика на лешк. н. гимназији.

³²⁶ Изражена политичка поларизација и борба политичких странака за превласт негативно се одражавала на друштвену климу тако да се и при запошљавању у државним институцијама осећао реваншизам међу различитим политичким струјама. Чутурило наводи да је премештен у Лесковац и касније у Параћин и Алексинац „услед сплетки неких партиских фанатика и због политичких противника”. - *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933).

Ристића“,³²⁷ ученика II разреда, министар је захтевао од директора ниже параћинске гимназије да истражи догађај, узме писмену Чутурилову изјаву и напише своје мишљење. Директор се трудио да очува углед школе и ауторитет наставника и не дозволи нарушавање реда и дисциплине, али и да дозна истину. Сматрао је да случај није озбиљан тим пре што није имао последица и што је покренут на основу „дојаве”. Исти министар је био строжи од директора и након поднетих му саслушања ученика, редара, другова из разреда и изјашњења оптуженог, закључио „да није доказано да је Г. Чутурило тукао Милорада“³²⁸ али да јесте неке ученике грдио више од дозвољеног. Не могу се посве занемарити ученички искази и узети за потпуно неистините. И зато се Чутурилу препоручује „да се у свом школском раду строго придржава законских прописа и избегава да чини оно што не доликује не само наставнику него у опште образованом човеку“.³²⁹ Ако је директор, непосредно упознат са радом учитеља, наставном ситуацијом и понашањем ученика, сматрао да нема места жалби, и био упознат са исконструисаношћу целог случаја, а министар супротно, може се говорити једино о прогањању политичког неистомишљеника. Министар није имао разумевања за Чутурила ни у осуди због напуштања посла ни у овој жалби. Оштро га је сасекао оба пута.

У септембру 1889. године Чутурило је потраживао селидбене путне трошкове ради поновног премештаја, овог пута у Параћин у нижу гимназију.³³⁰ И даље је предавао Немачки језик. Молбу за накнаду селидбених трошкова директор параћинске гимназије проследио је министру децембра, док су трошкови надокнађени тек марта наредне године.³³¹ У току првог полугодишта

³²⁷ Исто, ф. XXXVI, р. 18/1889. *Г. Министру просвете и црквених послова* (18/XI 1889. г. Београд) Мијајло Ристић народни посланик; *Рађено 22. Новембра 1889. год. Саслушање ученика Милорада Ристића и редара Драгутина Миљковића. Деловођа Бошко Савић и директор Јован Митровић.*

³²⁸ Исто, ф. XXXVI, р. 18/1889. *Директору параћинске ниже гимназије* (22. дец. 1889. г. у Београду), М.

³²⁹ Исто.

³³⁰ У Параћину је 1878. отворена дворазредна гимназијска реалка, која је већ 1881. прерасла у нижу гимназију.

³³¹ АС МПс-II ф. VII, р. 164/1890. *Господину министру просвете и црквених послова* (22. Марта 1890. у Параћину) Директор Параћинске н. гимназије Јован Митровић.

рада у параћинској нижој гимназији Чутурило је конкурисао на упражњено радно место (хонорарно) учитеља Певања и Свирања (музике)³³² заснивајући своју молбу на учењу теорије певања, дугогодишњем певачком искуству стеченом у „разним певачким дружинама“ и на умећу свирања виолине. Учитеље вештина је именовано министар просвете те је њему молба и прослеђена. Молба је одложена у архиву што утврђује закључак да Чутурило нису примили.

Ради илустрације прилика и рада у школи, као и илустрације времена, наводимо извештај директора параћинске ниже гимназије³³³ о стању и раду школе из којег се уочава да су у школској 1889/90. години сви предмети били стручно заступљени предавачима, осим предмета Певања и Свирања. Дакле, иако нису имали предавача, Чутурило није примљен на то радно место.

Даље премештање по потреби службе Стеву Чутурило одвело је у Алексинац³³⁴ октобра 1890. Синтагма „по потреби службе“ морала је скривати многе друге разлоге: Чутурило је након две недеље поднео оставку³³⁵ објашњавајући свој чин нарушеним здрављем услед честих премештаја и у вези са тим промена климатских услова.³³⁶ Због здравствених проблема не може да обавља службу тачно и савесно као што је навикао те се повлачи док му се здравствено стање не поправи. Био је заморен премештањима и политичким притисцима и желео је коначно да се настани и запосли у Београду. Мудро је

³³² Исто, ф. XXXIII, р. 31/1889. *Господину Министру Просвете и Цркв. послова* (1. Новембра 1889 у Параћину). Стево Чутурило учитељ јез. параћинске н. гимназије.

³³³ Исто, ф. XXXI, р. 63/1890. *Господину министру Просвете и Цркв. Послова* (8. Јула 1890. год. у Параћину) Директор Параћин. Ниже Гимназије Јован Митровић. - Министар просвете био је Андра Николић (1853-1918), професор, књижевни критичар, политичар; министар просвете у више сазива од којих је први у овом периоду.

³³⁴ У Алексинцу је гимназија отворена 1865, најпре као дворазредна реалка, а од 1879. као нижа гимназија.

³³⁵ АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. *Господину Министру Просвете и цркв. послова* (27. Октобра 1890 у Параћину), Стево Чутурило.

³³⁶ Из овог периода нисмо пронашли лекарска уверења. Међутим, неколико година касније, у једном лекарском извештају се наводи да Чутурило болује од хроничног бронхитиса (катара) у плућима, и да му се препоручује дуготрајни боравак у Врњачкој бањи. Може се закључити да му је здравље и у овом периоду било нарушено. - АС МПс-П ф. 14, р. 82/904. *Лекарско уверење*. (Београд 1. Мај 1904.) ДрСимоновић

оставио могућност да се врати у случају другачијих прилика. Министар просвете и црквених послова је уважио оставку Стеве Чутурила.³³⁷

Након непуних годину дана, непосредно пред почетак нове 1891/92. школске године, Чутурило се јавио молбом³³⁸ да се врати у службу. Подсећајући да је оставку поднео из здравствених разлога, сведочи да му се стање здравља поправило у току претходне године и да се осећа потпуно способним за обављање наставничког посла. У складу са тим Чутурило моли министра да га врати у службу у једну од виших гимназија у Београду или у Нишу.³³⁹ Постављен је за учитеља немачког језика у Првој београдској гимназији³⁴⁰ преузимајући део часова у II и III разреду предавача Велислава Војновића с тим да истовремено, допуњујући прописани пуни фонд часова, обавља одређене дужности у Министарству просвете. Напокон је добио посао у Београду.

Стево Чутурило је почео да размишља о пензионисању. У новембру 1892. године покренуо је поступак да му се у радни стаж „уваже године службе које је провео у Аустроугарској, борећи се за српску просвету“.³⁴¹ Предмет је пренет у јануар наредне календарске године са напоменом да су Чутурилу уважене све године службе које је провео радећи изван Краљевине Србије,³⁴² осим две године проведене у Окучанима, Раковици и Карлобагу за које није имао уверења. Министар просвете³⁴³ је на основу мишљења Главног Просветног Савета, а на

³³⁷ Исто.

³³⁸ АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. *Господину Министру Просвете и Цркв. послова* (12. Августа 1891 у Београду), Стево Чутурило, учитељ језика у оставци.

³³⁹ У том периоду у Београду постоје следеће више, односно пуне гимназије: Прва београдска од 1839, Друга београдска од 1886 и Трећа београдска од 1891. У Нишу је нижа гимназија прерасла у вишу тј. пуну 1880. године. - Ћунковић, Срећко, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 166.

³⁴⁰ АС МПс-П ф. XXI, р. 182/1892. *Директору I београдске гимназије*, (11. новембра 1891. год. у Београду), М.

³⁴¹ Предмет се налази у АС МПс-П, у бр. 17086 деловодног протокола, без других ознака, али са решењем од 7. 12. 1892. године да се упућује ГПС-у на оцену што значи да се предмет кретао.

³⁴² У АС МПс-П, деловодни протокол 286 за 1893. годину, нема сачуваних докумената за предмет. У рукописној заоставштини Стеве Чутурила постоји оригинални препис документа (бр. 286) од 10. 1. 1893. године који је издат 24. 3. 1893. године по наредби министра просвете.

³⁴³ Министар просвете и црквених послова, Јован Ђорђевић (1826-1900), књижевник и историчар.

основу *Закона о устројству гимназија* и *Закона о основним школама* (учитељи језика и вештина су имали право на пензију као и учитељи основних школа) уважио Чутурилу оне године службе за које је поднео уверења и оставио могућност накнадног спајања година радног стажа по подношењу додатних уверења. Стога је Чутурило још два пута исте године поново тражио решење о укупним годинама службе које му је било потребно ради регулисања пензије. Истовремено је добио и потврду о шестогодишњем раду у Црној Гори.³⁴⁴

Период који ће уследити је веома динамичан и пун обрта. Чутурило се спремао за одлазак у пензију. Честе промене места службовања и притисци политичке природе услед којих није могао несметано да се посвети својој основној учитељској вокацији утицали су на све присутнију одлуку да се повуче из активне службе. У том контексту су бројна намештења, краткотрајна и тешко ухватљива, а Чутурило растрзан на више страна, са испољеном појачаном тежњом ка пензионисању.

Правоснажно решење о годинама активне службе добио је маја 1894. године.³⁴⁵ На основу мишљења Главног просветног савета министар је донео одлуку о уважавању укупних година службе и о регулисању учитељске плате. Године службе које је провео на страни, изван граница Краљевине Србије, уважене су на основу *Закона о основним школама*, док се при уважавању година службе које је провео као наставник у гимназијама Краљевине Србије ослањало на *Закон о устројству гимназија*. Чутурилу је као „способном и заслужном учитељу“ на основу *Закона о учитељским платама* одређена периодска повишица плате.

Пошто још увек није имао довољно година радног стажа за пензионисање прихватио је да ради у основној школи у Бањи³⁴⁶ у рудничком округу и у Тређој

³⁴⁴ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 81: Књажевско црногорско МП и ЦД, Свједоцба (Цетиње, 18. 8. 1892.) За министра просвјете и црквенијех послова В. Пламенац, министар војни.

³⁴⁵ Чутурило је тада имао 29 година и 7 месеци радног стажа. - *Решење* (Београд, 21. 5. 1894), Министар просвете и црквених послова, Андра Ђорђевић (1854-1914), правник и политичар.

³⁴⁶ АС МПс-П. На основу извештаја начелника студеничког среза о платама Чутурило је радио у бањској основној школи од маја до августа 1894. и од новембра 1894. до маја 1895. године; *Решење*

београдској гимназији³⁴⁷ као учитељ језика I класе.³⁴⁸ Наставио је и као хонорарно да предаје³⁴⁹ на Вишој женској школи³⁵⁰ у Београду, до окончања наставне 1894/95. године. Из тог периода су сачуване његове белешке припрема за предавања.³⁵¹

По окончању школске 1894/95. године Стево Чутурило је поднео молбу за пензионисање³⁵² као разлог наводећи нарушено опште здравствено стање. Пензионисан је, први пут, 23. 6. 1895. године, а враћен у службу 10. 10. 1898.³⁵³

Стево Чутурило ће као пензионер упућивати молбе за хонорарног наставника непопуњених часова Педагогике на Вишој женској школи.³⁵⁴ Први пут није примљен пошто је за предавача одређен Јован Миодраговић, којег је замењивао и када је почињао да предаје исти предмет у овој школи. Чутурилове припреме за часове садрже напомену до ког дела градива је стигао Јован

министра просвете о урачунатим годинама службе упућено је Г. Стеви Чутурилу, учитељу бањске основне школе.

³⁴⁷ Трећа београдска гимназија је као пуна гимназија почела са радом 1891. године. Пре тога, од свога отварања 1859. године радила је као полугимназија, а од 1875. године као нижа гимназија. Промене у њеном раду пратиле су промене у развоју школског система Кнежевине/Краљевине Србије. Тако је и затворена 1898. године будући да је нови *Закон о средњим школама* ограничио укупан број школа.

³⁴⁸ АС МПс-П. Према деловодном протоколу бр. 1289 постављен је 17. 9. 1894. године.

³⁴⁹ *Уверење* о постављењу Стеве Чутурила, учитеља I београдске гимназије за хонорарног предавача београдске Више Женске Школе. Београд, 15. 9. 1892.

³⁵⁰ Виша женска школа је отворена 1863. године доношењем *Закона устројства више женске школе у Београду*. Реорганизација школе извршена је 1879. *Законом о уређењу више женске школе* са акцентом на образовању будућих учитељица, а 1886. године настава је продужена на шест година. Развој Више женске школе одсликава стање српског друштва још увек недовољно спремног да прихвати образоване девојке и пружи им могућност професионалног афирмисања. Чутурила је за предавача поставио министар Јован Бошковић (1834-1892), филолог.

³⁵¹ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/22. *Наука о настави. Моја предавања приправницама у Вишој Женској Школи у Београду*; Исто, *Наука о васпитању изложена у облику питања*.

³⁵² АС МПс-П. Пензионисан је према деловодном протоколу бр. 9027 јуна 1895. године. Нема пратећих докумената.

³⁵³ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/6. *Решење главне контроле надлежне по тражењу*. (Београд, 1. 11.1901.године)

³⁵⁴ АС МПс-П. Регистар 75, деловодни протокол 16548, без пратећих докумената. Молба Стеве Чутурила министру просвете. (Београд, 21. 10. 1896).

Миодраговић и који је, према томе, садржај Чутурилових предавања.³⁵⁵ Следећа молба из 1897. године је повољно решена те је наставио да предаје Педагогику и истовремено је радио као учитељ језика I класе у Трећој београдској гимназији.³⁵⁶ По укидању Треће београдске гимназије Чутурило је постављен на исто радно место у београдској Богословији.³⁵⁷

Стево Чутурило је постављен за управитеља Грађанске школе³⁵⁸ у Свилајнцу³⁵⁹ на измаку двадесетог века. Није сматрао то постављење напредовањем у својој служби него, поново, политичком казном.³⁶⁰ Одуговлачио је одлазак изговарајући се инфлуенцом и великом хладноћом и тражећи селидбене припадајуће трошкове у наредних неколико месеци.³⁶¹ Натезање је потрајало и Чутурило је отпутовао тек у марту на новоопредељено радно место. Функцију управитеља је обављао само до истека лета исте године.

³⁵⁵ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/55. - Чутурило је методички припремао предавања.

³⁵⁶ Рукописна грађа. *Уверење* (Београд 23. 10. 1897.), Министар просвете и црквених послова, Андра Ђорђевић

³⁵⁷ Рукописна грађа. *Уверење* (Београд, 10. 9. 1898) , Министар просвете и црквених послова, Андра Ђорђевић; АС МПс-П. Према деловодном протоколу бр. 16529 назначена сигнатура недоступна.

³⁵⁸ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/5. *Указ* (Београд, 21. 12. 1900) Њ. В. Краља Александра I.; АС МПс-П XXXIII, р. 95/1900. – Министар просвете био је Павле Маринковић (1866-1925), правник и политичар. Грађанске школе су осниване од школске 1898/99. да би омогућиле образовање за привредна занимања.

³⁵⁹У Свилајнцу је гимназија укинута 1896. године те је отварање Грађанске школе прихваћено као врста компензације иако су грађанске школе радиле по модификованом гимназијском програму, суженом и прилагођеном припреми за обављање привредних послова.

³⁶⁰ Чутурило је био отворени противник женидбе краља Александра Обреновића удовицом Драгом Машин и прогона краља Милана из земље. Премештај у Свилајнац је покушај његовог отклона од Београда и одузимање посланичког мандата у Народној скупштини. - *Рад Стеве Чутурило. I У Аустро-Угарској.* (1882) *II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921), 3; ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/32, *Рад Стеве Чутурило за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933), 2.

³⁶¹ АС МПс-П ф. 4, р. 3/1901. *Господ. Министру Просвете и Цркв. Послова* (12. Фебруара 1901.г. у Нишу), Стево Чутурило управитељ Грађ. Школе свилајначке; Исто, ф. 6, р. 28/1901. *Господ. Министру Просвете и Цркв. Послова* (18. фебруара 1901. у Нишу); Исто, 26. 2. 1901; Исто, 2.3.1901; Исто, ф.10, р.21/1901. *Господину Министру просвете и цркв. послова*, (21. 4. . год. Ђуприја), За Начелника округа Благајник [Нечитак потпис.]

Нарушено здравље је пратило Стеву Чутурила. Увидевши да не може да издржи напоре премештања и пропратних последица решио је да се уклони. Веома слабог здравља није могао вршити своју дужност савесно и одговорно како је навикао, а другачије није желео. За друго пензионисање се припремио узевши освежено уверење да испуњава услов за пензију, односно да га премашује према годинама активне службе. Пошто је „већ довољно одслужио службено време од 30 година, предвиђено законом“³⁶² пензионисан је краљевим указом у рангу школског надзорника IV класе, на основу *Закона о чиновницима грађанског реда*.

Осећајући се способним за даљи рад Чутурило је, одмах после мајских догађаја 1903, уложио молбу за радно место вишег учитеља Грађанске школе у Београду.³⁶³ Промењена друштвена клима му је дала нови подстицај за рад. Пензионерски статус је, међутим, успорио преписку међу претпостављенима те решење није одмах стигло директору школе. Он је убрзо укорен што није Чутурила на време увео у дужност, уз напомену да се Чутурило запошљава по сопственом пристанку. То радно место, иначе, није било стално тако да је идуће године процес поновљен.³⁶⁴

Када је по својој молби, из стања пензије, претписом постављен за вишег учитеља Грађанске школе у Београду, мислио је да ће моћи поново да се максимално ангажује и допринесе у измењеним друштвеним околностима. Радио је целе школске године, и кратак период наредне, али је 28. 7. 1904. био пензионисан трећи пут.³⁶⁵ Томе је допринело хронично нарушено здравствено

³⁶² АС МПс-П ф.19, р. 30/1900. *Господину Министру Просвете и Цркв. Послова* (11. 8. 1901. у Свилајнцу) Стево Чутурило управитељ Грађ. Школе Свилајничке; *Указ* (18. 8. 1901. год. у Смедереву) Њег. Вел. Краљ Александра I. – Министар просвете био је историчар Љубомир Ковачевић (1848-1918).

³⁶³ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/8. *Уверење*. (Београд, 21.5.1903.) Министар просвете и црквених послова; АС МПс-П Регистар 24 за 1903. годину, деловодни протоколи 5571, 10887, 11357, 13020. Цео процес је приказан кроз деловодне протоколе. Докумената по означеним сигнатурама нема. – Министар просвете, врло кратко, био је Живан Живановић (1873-1931), књижевник и политичар.

³⁶⁴ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/9. *Уверење* (Београд, 18. 6. 1904.) Министар просвете и црквених послова Љуб. Давидовић.

³⁶⁵ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/10. *Решење* (Београд, 2. VIII. 1904.) Министар просвете и црквених послова Љуб. Давидовић.

стање које га је ометало у раду. По препоруци лекара, било је неопходно дуготрајно лечење и Чутурило је покушао је да се залечи двомесечним боравком у бањи.³⁶⁶

Као пензионер живео је у Београду и наредних година.³⁶⁷ По отварању приватне гимназије у Параћину³⁶⁸ поново се наставно ангажовао предајући Немачки и Српски језик и Цртање. Из тог периода је остало занимљиво сведочење како „Стеван Чутурило није из Параћина родом, али је један од најславнијих директора гимназије у Параћину.“³⁶⁹

У Параћину је дочекао почетак Првог светског рата. Октобра 1915. године последње јединице српске војске напустиле су град. Повукла се и већина становништва. Изнемоглост, изнуреност и болест супруге Анке нагнали су породицу да се заустави у Трстенику. Иако није био мештанин Трстеника, Стево Чутурило се тесно саживео са његовим житељима што ће му помоћи у тешким тренуцима након породичне трагедије. Анка Чутурило је преминула фебруара 1916. године што је Стево Чутурило веома тешко поднео.³⁷⁰

У Трстенику је Чутурило био ангажован окупационој команди места³⁷¹ којој је био неопходан добар преводилац. Пошто је Чутурило одлично владао

³⁶⁶ АС МПС-П ф.14, р. 82/1904. *Госп. Надзорнику народн. школа за град Београд* (1. Маја 1904. г. у Београду) Стево Чутурило виши учитељ у Грађ. Школи Београдској; приложено *Лекарско уверење* (Београд 1. Мај 1904) Др. Симоновић; Одобрење министра просвете, 4. маја 1904, Београд.

³⁶⁷ АС МПС-П ф.18, р. 1/1907.

³⁶⁸ Гимназија у Параћину је радила од 1878. до 1898. када је укинута и после дугогодишње паузе поново отворена 1910. Радила је као приватна гимназијска реалка до 1914. кад се затвара због ратних околности.

³⁶⁹ Александра Миладиновић, *Значајне личности са територије Параћина*, <https://sites.google.com/site/paracinusrcu/znacajne-licnosti-sa-teritorije-paracina>(приступљено 10.2.2012.)

³⁷⁰ У првој свесци *Паметара* он је оставио неколико интимних записа који сведоче о дубоком болу након смрти вољене супруге. Њихов дугогодишњи заједнички живот прожет међусобним разумевањем, пажњом, поштовањем и дубоким осећањима оправдао је Чутурилову одлуку о женидби и одлазак из Црне Горе. - Рукописна грађа. Стево Чутурило, *Паметар*, (Цетиње-Београд, 1879-1913) , 44, 48.

³⁷¹ Град је под окупацијом држала аустријска 57. дивизија све до октобра 1918. године.

немачким језиком, био је присиљен, под претњом интернације, да се одазива позивима и по потреби преводи саслушања, разговоре и документа.³⁷² Тако је на позив окупационе власти превео наставни план и програм рада основних школа на немачки језик.³⁷³ Искористио је своја ранија знања из рада у Министарству просвете у Београду и постојећи наставни план српских основних школа који му је био познат, те га је прилагодио постављеним захтевима. Стево Чутурило је сматрао да је у његовом ангажовању у овом послу иницијативу имао Коста Херман,³⁷⁴ тадашњи помоћник комесара у окупираној Србији,³⁷⁵ који је био упознат са Чутуриловим педагошким радом у Војној Граници. Након провере и одобравања школе су наставне програме добиле у октобру 1916. године.³⁷⁶ Окупациона власт је уместо уништеног тежила да успостави свој школски систем. Настава је организовала дисциплински строго како би се постигла контрола над образовањем чији је основни циљ био оспособљавање за грађански живот у аустроугарском духу.³⁷⁷

³⁷² Рукописна грађа. Стево Чутурило Дабарски, „XVII. Запис из окупације”, *Моји Записи III. Паметар*. (Нови Сад, 1938), 45-51.

³⁷³ У Краљевини Србији је до рата био на снази наставни план из 1904. Прилагођени наставни план на немачком језику садржи следеће предмете и број часова: *Religionslehre* (2), *Serbische Sprache* (8/6), *Geographie* (3), *Rechnen* (4), *Schönschreiben und Leichnen* (2), *Singen* (2), *Weibliche Handarbeit* (2), *Kinderspiche (Gimnastic)* (2). Број часова недељно био је исти у сва четири разреда, с тим што се код предмета Српски језик смањило са 8 у првом и другом разреду на 6 у трећем и четвртном. Елиминисано је градиво из српске историје. Нису се користили српски уџбеници ни ћирилично писмо. - ПМ, Фонд Стево Чутурило, ф. IV, без инв. бр.

³⁷⁴ Коста Херман (1850-1921) био је службеник аустроугарске владе. Стево Чутурило и он су се знали из периода пре Чутуриловог одласка из Војне Границе, а у време ангажовања у Земаљском школском већу.

³⁷⁵ Саво Андрић, „Морални обриси Аустро-Угарске антисрпске пропаганде у првим деценијама XX века” у *Рад Музеја Војводине* (2004), 265,

http://www.muzejvojvodine.org.rs/?lat/resursi/publikacije/radm46_sadrzaj (преузето 22. 1. 2013.)

³⁷⁶ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1919-1941*. (Београд: Институт за новију историју Србије, 2005), 29. Поверљива наредба о успостављању школског система у окупираној Србији издата је још јануара 1916, и већ тада су отворане поједине школе у Београду и другим местима.

³⁷⁷ Андреј Митровић, „Окупација” у *Историја српског народа*, ур. одбор, VI-2, ур. Андреј Митровић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1983), 159.

По окончању окупације и одласку из Трстеника у Ћуприју Чутурило је покушао да надокнади уништену имовину (намештај, посуђе, одећу и обућу, зимницу, књиге) коју је био принуђен да остави приликом напуштања Параћина и евакуације. У тужби поднетој Првостепеном суду за ратну штету у Ћуприји³⁷⁸ навео је како сматра да има право да добије ратну одштету будући да није имао никаквих примања на име обнове. Суд му је одобрио исплату штете за изгубљене материјалне непокретности али је сматрао неумесним потраживања за изгубљену зараду.

Чутурило је и у Ћуприји радио у приватној гимназији³⁷⁹ након Првог светског рата годину дана као вршилац дужности директора. Платни списак наставника показује да је бринуо о запосленима водећи рачуна о износима и за хонорарне часове и о додатку на скупоћу.³⁸⁰ Бринуо је и о запосленим колегама који нису имали право на додатке те је и њима исплатио одређени додатак из ограничених средстава. Оригинални примерак платног списка је предао председнику школског одбора ради правдања трошкова. Пословично педантни и прецизни Чутурило је поштено и правилно сводио рачуне.

Стево Чутурило је у Србији више пута мењао место боравка и запослења. На то су утицале и друштвене околности, али и хронично нарушено здравствено стање. Његова транспарентност је у појединим тренуцима била камен спотицања, али то није било правило зато што су његова стручност и залагање често препознавани и он је успевао да напредује у каријери. Понекад је поучен животним искуством тактизирао чувајући се за мирније време и прикладније послове. Свакако је био посвећен својим наставничким дужностима до граница издржљивости.

³⁷⁸ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/14. *Пресуда*. (Ћуприја, 23. 5. 1921.)

³⁷⁹ Ћупријска гимназија је отпочела рад 1909. године као приватна. После рата настава је почела у априлу 1919, а од 1920 је радила као државна, тако да је Чутурило могао радити у њој годину дана.

³⁸⁰ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/74. *Платни списак по коме су наставници ћупријске прив. гимназије примили своје хонораре и плате за месец јун 1919*. (1. 7. 1919.) Врш. дуж. директора Стево Чутурило; Исто, *Извештај о одржаним хонорарним часовима и о наставничким хонорарима*.

Након рата Стево Чутурило је живео у Београду до 1927, Скопљу до 1933. и Новом Саду до краја живота.³⁸¹ Гостопримство је у Београду уживао код рођака Петра Чутурила, којег је довео као дечака из Дабра ради школовања, и Михаила Чутурила. У Скопљу је живео са породицом своје усвојене ћерке Милке Литвињенко, дев. Костић, где је њен муж радио као лекар. Заједно са њима преселио се у Нови Сад. Породица је веома поштовала и неговала Стеву Чутурила и он је мирно и спокојно проводио пензионерске дане. До краја живота је био активан, читао и писао, бистрог ума и свежих сећања на свој родни крај и активан животни пут. „Ако би сте се обратили проф. Чутурилу... он би вам знао дати добрих података..., јер је и поред његових више од 90 година задржао потпуно, у нејвероватном детаљу све догађаје и личности... у којима је учествовао и у додир долазио,“³⁸² сведочио је један од његових савременика са Цетиња.

2.5.1. Стево Чутурило - надзорник школа у Србији

Осим непосредног предавачког рада у школама широм Србије, Стево Чутурило је обављао и надзорничку службу у два наврата: од 1883. до 1887. и од 1898. до 1900. године. Тиме је наставио пређашњи рад започет у Црној Гори. До осамдесетих година надзор над основним школама у Краљевини Србији вршио се централизовано, али је развојем школског система изгубио делотворност. Доношењем новог закона усмереног на подизање квалитета наставног процеса доживео је корените промене. Према закону надзор основних школа састојао из општег и посебног дела. Општи надзор, поука и ред, обављао се током школске године. Посебан надзор је подразумевао оцењивање успеха рада учитеља на крају школске године а вршили су га професори учитељске или средњих школа именовани од министра просвете и црквених дела.

³⁸¹ Петар Чутурило, „Мој долазак у Србију” ; Стеван Литвињенко, „Сећање на мога деду Стеву Чутурила”; Душанка Кнежевић рођ. Чутурило „Мој деда Стево Чутурило” у: Даница-Каћа Чоловић, и Срђан Чоловић, *Стево Чутурило педагог, писац, просветитељ* (Београд: Књижевно друштво Свети Сава, 2009), 137-146.

³⁸² Писмо је написао Митар Мартиновић, генерал у пензији. - Видо Латковић, *Симо Матавуљ у Црној Гори*, (Скопље, Јужна Србија, 1940), 275.

Први надзорнички посао Чутурило је у Србији имао у току запослења у великоградиштанској гимназији. За то време је вршио надзор над радом учитеља³⁸³ основних школа ради оцењивања њиховог успеха у наставном процесу.

Након надзора од 34 дана обављеног у основној школи великоградиштанској нису сви оцењени били задовољни и на Чутурилов рад је упућен приговор.³⁸⁴ Изнета је тврдња једног учитеља да Чутурило није био потпуно објективан приликом оцењивања односно да је појединим учитељима несавесно давао оцене. Повод изјави за необјективност и несавесност дала је Чутурилова исправка нехотично погрешно унете испитне белешке. Таква грешка и непромишљеност у писању недопустива је школском надзорнику и никако се не уклапа у Чутурилов профил. Међутим, он је у објашњењу министру приложио и уверења на испиту присутних одборника које потврђују његово оправдање о случајној грешци у писању као и исцрпно објашњење да је реч о прегањању насталом услед политички различитих гледишта којем је надзорничка погрешка била само повод за учитељев приговор. Изразивши негодовање што школски надзорник није био обазривији у тој прилици већ је исправком оцене дао повод за сумњу у исправност оцењивања, министар је прихватио његово оправдање уз напомену да се слична ситуација не понови.

Упркос томе што су одговоран посао обиласка школа и оцењивања рада учитеља обављали одабрани и врсни познаваоци школских закона и педагошких захтева не може се рећи да је посао био једноставан и олакшан њиховом стручношћу. Често је повезан са незадовољством учитеља проистеклим из добијених лошијих од очекиваних оцена.

³⁸³ *Закон о надзиравању школа* донет је 1881. године и детаљније разрађен наредне године приликом доношења *Закон о основним школама*. - Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 132-134.

³⁸⁴ АС МПс-П ф. XVIII, р. 89/1883. *Службено. Високопоштовани Господине!* (30. Јуна 1883. год. у Вел. Градишту). Арон Костић, учитељ IV разреда муш. основ. Вел. град. школе; *Уверење* председника школског одбора Миленка Димитријевића и одборника Светозара Стефановића и Јеремије Богдановића. (8. јула 1883. год. у В. Градишту); *Господину Министру просвете и црквених послова* у Београду. (10. 7. 1883. В. Градиште) Стево Чутурило, ревизор; Министрова одлука (Београд, 18. 7. 1883).

Радећи у крагујевачкој гимназији Чутурило је и у том периоду обављао дужност надзорника основних школа. Надзор (ревизију) вршио у хомољском и звишком срезу пожаревачког округа.³⁸⁵ Обилазећи школе учитеље је оцењивао по слову закона и професионалној савести. Није био задовољан радом учитељице у селу Лазници и то је и написао у оцени њеног рада и у извештају. Чутурила су упозорили да је учитељица лазничке школе и раније имала пријава услед неприличног понашања и неуспеха у наставном раду, али да није трпела последице због утицајног рођака, високог службеника Министарства просвете и црквених дела, који ју је штитио.³⁸⁶ Чутурило се на то није обазирао и након обављеног целокупног надзора поднео је Министарству све наставне извештаје заједно, а посебно и поверљиво извештај о недоличном понашању наведене учитељице. Чутурилови извештаји су били толико добри да их је референт за основношколску наставу користио као узор и пример за писање извештаја. Поверљиви извештај је, међутим, према Чутуриловом мишљењу, искориштен да му се онемогући, тренутно, напредовање у струци.³⁸⁷

Чињеница да је Чутурило неколико пута у току своје надзорничке каријере добијао притужбе на оцене упућене учитељима и ученицима и на своје строго понашање не чуди ако се размишља о његовој дисциплинованости у раду, ажурности у испуњавању постављених задатака и доследности у примени законских прописа. У вези са тим јасније се сагледава однос према подређенима у послу и његова пословична строгост у раду. Непопустљивост, дисциплина и ред су императиви који су га руководили читавог живота. Био је тачан, прецизан,

³⁸⁵ Стево Чутурило Дабарски, „XIX Запис. Из моје ревизије“, III. *Паметар. Моји Записи* 1937-1938, стр. 68-74.

³⁸⁶ Рођак је био Јосиф Печић (1829-1896) запосленик у Главном Просветном Савету од 1880. до 1886. када је пензионисан. Био је потпредседник ГПС од оснивања до 1884. када се није хтео примити те дужности, али је наставио да ради као редовни члан. У периоду који Чутурило спомиње, 1883, обављао је дужност потпредседника Главног просветног савета и био начелник Министарства просвете. - *Главни просветни савет. Преглед живота и рада поводом његовог хиљадитог састанка*. Изложио Љуб. М. Протић. (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1910): 54-58

³⁸⁷ Стево Чутурило Дабарски, „XIX Запис. Из моје ревизије“, III. *Паметар Моји записи*, (1937-1938), 68-74.

радан, вредан и захтеван и дубоко уверен у исправност и делотворност својих метода.

За разлику од описаног, за који постоји комплетна документација, следећа два наведена предмета сличног садржаја (поновно похађање разреда ученика који нису редовно долазили у школу, и непристојно понашање надзорника на испиту) не садрже ни један пратећи докуменат³⁸⁸. Иако прописно садрже све ознаке везане за процес, жалбе, саслушања, изјашњења, извештаје и решења, и путоказе за њихово изналагање, предмети нису сачувани. Пратећи садржаји из којих би се јасније сагледала не/оправданост жалби не постоје. Тужба да „је децу оставио да понављају разред што нису редовно долазили у школу и да их је при испиту испитивао само из три предмета а после уапсио“³⁸⁹ решењем је одложена у архиву што упућује на закључак да није било довољно аргумената да би се оптужени казнио. Образовни систем захтева уредно похађање наставе као предуслов оцењивања и завршавања наставне године. У случају непохађања наставе ученик се не може оценити и не постоје механизми који дозвољавају неоправдано одсуство са наставе што је био случај ученика које је Чутурило упутио на поновно похађање разреда. Узрок недољно показаног нивоа знања на испиту је управо нередовност у похађању и изостајање са наставе.

Повезано са жалбом незадовољних родитеља из Мокре јесте сведочанство учитеља, такође из Мокре, Ђорђа Којића³⁹⁰ којем је на ревизорском испиту био управо Стево Чутурило. У жалби се не спомиње име учитеља који је радио у школи, али се датуми поклапају, те закључујемо да је у питању исти догађај, тим пре што је учитељ веома огорчен оценом коју је добио. Илустративно је његово писмо у којем описује Чутурилову надзорничку посету и квалификује га као надзорника старог кова, строгог и непопустљивог. Учитељ Којић Чутурилу замера редослед прегледања предмета, исувише дуго задржавање на појединачном предмету, редослед прегледања по разредима, неприхватање

³⁸⁸ Налазе се у АС МПс-П, у регистрима 337 за 1884 (деловодни протоколи 6225, 7347, 8433); 356 за 1885 (6161, 7758, 8599, 9617, 9828 и 10217) и у наставку регистар 42 за 1886. годину (396). Ни један предмет не садржи пратеће документе.

³⁸⁹ АС МПс-П, р.337, дп. 6225. Жалба сељана из Ореовца, 25. 7. 1884. Надзор је вршен у пиротском округу, општина Бела Паланка, насеља Ореовац и Мокра.

³⁹⁰ ПМ, фонд Ђорђа Којића. *Драги Јово* (Мокра 14/VI-84 год.) Ђ. Којић.

ученичке пасивности, неуважавање учитељевих оправдања за лоше знање ученика из појединих области и предмета. Жучно писмо учитеља Којића сведочи и о његовом недовољном наставном залагању као узроку неуспеха у раду са ученицима: „На испиту сам био страшно љут, па сам виком збунио децу“³⁹¹ а свакако је непримерено одбијање даљег залагања у учитељевању због добијања лоше оцене: „Овај човек ми је убио сасвим вољу за овај учитељски рад, па сад ништа не радим, и децу нећу више да поправљам у говору.“³⁹² Чутурило је на основу понашања ученика стекао утисак да учитељ користи непристојне речи и физичко кажњавање те га је стога прекорео.

У пријави да се Чутурило „сурово понашао“ на испиту у Власини³⁹³ (из регистра и деловодних протокола не сазнајемо ко се жалио) привлаче пажњу датуми сукцесивног развоја догађаја. Министар је по поднетој оптужби захтевао изјашњење чланова школског одбора који су присуствовали испиту и тај извештај је поднет након два дана. Затим је захтевао Чутурилово изјашњење које је поднето након тринаест дана. Краћи или дужи проток времена може се приписати администрацији и пратећим техничким условима. Симптоматично је, међутим, баш у том периоду Чутурилово изостајање из крагујевачке гимназије у којој је редовно био запослен.³⁹⁴ Дан по министровом наређењу да се изјасни, Чутурило је отпутовао у Београд одакле је тражио продужење одсуства као разлог наводећи болест сестрића. Остаје недоумица да ли је случајно поклапање догађаја или промишљени одлазак у покушају да се оправда директно у Београду и спречи евентуалне казнене мере зато што су за три године обављања надзора у основним школама (у општини Велико Градиште, Бела Паланка и Власотинце) на Чутурилов рад стигле притужбе. Прва је одложена у архиву, друга и трећа немају сачуване пропратне документе. Пошто је у првом случају опоменут уз опаску да се тако нешто више не понови, није било угодно да поново добије притужбе. Прописане казне за несавесно и немарно обављање дужности биле су високе и

³⁹¹ Исто.

³⁹² Исто.

³⁹³ АС МПс-П, р.356, дп. 6161, 7758, 8599, 9617, 9828, 10217.

³⁹⁴ АС МПс-П ф. XXII, р. 11/1885 Господине Министре! (Крагујевац, 13. 8. 1885.) Стево Чутурило учитељ језика на краг. гимназији.

ригорозне и не би ишле у прилог Чутуриловим настојањима да напредује у струци и добије намештење у Београду. Надзорнички посао није био најпријатнији и подразумевао је свакодневна испрекидана путовања, прилагођавање неједнаким условима рада и сарадњу са различитим људима, а Чутурилу је недостајало флексибилности што је скупа могло утицати и појачати незадовољство приликом оцењивања различитих нивоа знања. Он је рад учитеља Бацовића из Власине оценио објективно лошом оценом и тиме привукао незадовољство к себи,³⁹⁵ што је, такође, могло бити узроком пријаве. Непријатна је била и финансијска позадина будући да су надзорници сами финансирали обилазак и путовања а накнадна рефундација трошкова изискивала дуготрајно и стрпљиво чекање.³⁹⁶

Ради илустрације природе и обима надзорничког посла анализирали смо један од Чутурилових извештаја писаних и прилаганих министру просвете након обиласка школа.³⁹⁷ Извештај о прегледу и оцени основних школа врањског и топличког округа из школске 1884/85. године садржи посебни и општи део обухватајући стање основних школа, примедбе и сугестије о настави уопште и појединачно, о васпитању и дисциплини, продужној школи, школским књигама, књигама за награђивање ученика, школским библиотекама, о администрацији, спреми и владању учитеља, премештају учитеља, о школским зградама, намештају, касама, о хигијени у школама, о школским одборима и надзорним властима, и о својој школској ревизији.

Након минуциозног извештавања о настави појединих предмета Чутурило је оценио успех наставе уопште средњом оценом 3.55 при чему ни једна појединачна предметна оцена није нижа од оцене три и окарактерисао га више него добрим. Поредећи успех са прошлогодишњим закључио је да је настава у том тренутку боља и савршенија, потпунија, свестранија и у целини хармоничнија, захваљујући усавршеним и унапређеним уредбама, новом

³⁹⁵ ПМ, Фонд СЧ, инв. бр. П/39. *Љубазни Стево* (20/4 1887 врања) твој пријатељ С. Живковић; *Примедба* Ст. Чутурило на писмо Милоша С. Милојевића од 19. 4. 1887. које му је проследио пријатељ Сима Живковић 20. 4. 1887.

³⁹⁶ АС МПс-П ф. XVI, р.21/1884; Исто, ф. XV, р.69/1885; Исто, ф. XV, р.225/1887.

³⁹⁷ Исто, ф. XVIII, р.159/1885. *Извештај Ст. Чутурило о основним школама у окрузима топличком и врањском.* - По решењу штампано у *Просветном гласнику*, св. XXI-XXII, нов. 1885.

наставном плану³⁹⁸ који уравнотежено и подједнако активира све интелектуалне, моралне, естетске и физичке стране ученикове личности и који представља темељ модерној народној школи.

Насупрот одличном мишљењу у вези са наставним планом и општим успехом наставе стоји лошије мишљење о наставницима мање стручне спреме или слабије ревности. Чутурило је сматрао да су сви наставници обавезни да се својски труде и руководе према просветним и педагошким начелима и законским актима. Примере слабог труда и тек овлашног настојања у настави налази као узроке давно из наставе протераног механичког учења. Потребне су додатне активности ради упознавања нових законских одредби. С тим у вези нарочито посебно похваљује савесне и искрено радне наставнике који се придржавају рационалних наставних начела. Школску дисциплину повезује пропорционално са наставом и савесним и вредним наставницима који изједначавају важност наставе и дисциплине. Слободу у васпитању која прераста у дрскост сматра штетном истичући да је права слобода у неугрожавању слободе другог. Тај став је у потпуној сагласности са његовим животом и радом.

Неповољно се изражава о застарелим уџбеницима, нарочито из српског језика, истичући да су неопходни ваљани уџбеници усклађени са наставним програмом. Знајући да је управо у овом периоду и сам конкурисао, занимљиво је уочити похвалу министрове иницијативе за нови буквар чије увођење у наставу је нужно и не трпи никакво одлагање. Чутурило предлаже правичнију расподелу књига за награђивање ученика, базирану на броју ученика, а не на броју школа или разреда. Додаје да су књиге за награђивање обавезно распаковане и да није био у прилици, немајући никаквог списка, да исконтролише њихову расподелу.

Библиотеке у прегледаним основним школама су уредне али непотпуне и недовољно опремљене. Иако постоје материјални услови за набавку нових књига, стручних и помоћних, оне се не набављају. Непознавање школске литературе, савремених наставних достигнућа и стручних листова воде ка необавештености о школској књижевности и неповољно утичу на даље самообразовање. Напомиње

³⁹⁸ Свакако мисли на *Наставни план и програм за ниже и више основне школе* издат 20. 7. 1884. године, дакле, након његове претходне ревизије. - Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 134.

неопходност континуираног стручног усавршавања наставника. Предлаже покретање два стручна листа и увођење обавезног примерка једног од њих у школским библиотекама (изузимајући *Просветни гласник* као неопходни лист министарства просвете) чиме би се развила здрава и подстицајна конкуренција међу постојећим листовима и тиме унапредила настава. Стручни листови су поред учитељских скупштина најбољи подстрекачи будности учитељског духа и полетности. Посебно је изненађен недостатком ваљаних стручних дела аутора изван Србије. Архива школске документације је у школама најчешће неуредна, без деловодних протокола и копија вођење кореспонденције. Има случајева непотпуног, недоследног и несавесног вођења школског дневника. Уписне књиге често не одговарају стварном чињеничном стању. Ради економичности предлаже укоричавање и повезивање те сједињавање школских дневника и уписних књига.

Стево Чутурило је приметио да су резултати наставе у тесној зависности од образовања учитеља. Недовољна стручна спрема учитеља узроковала је наставне недостатке. Пензионисања и преласци у друга административна запослења доводили су до многих упражњених учитељских места која две постојеће учитељске школе нису могле на време попунити новим наставним кадровима. Чести су били случајеви запошљавања ђака виших разреда гимназија и реалки и богословије за привремене учитеље што није доносило задовољавајуће резултате, осим ако такви кандидати не смерају да постану заиста учитељима, јер то своје намештење сматрају привременим и пролазним те се недовољно залажу у наставном процесу. Чутурило је предложио отварање две привремене трогодишње учитељске школе које би попуниле нужни број потребних наставних кадрова. У вези са владањем учитеља Чутурило је похвалио све учитеље иако су многи од њих, одговорно и савесно вршећи своју дужност, бивали подвргавани разним притисцима. Истакао је да учитељи у прегледаним основним школама служе искључиво своме учитељском позиву и наставном раду. Са много разумевања примећује да су премештаји учитеља из места у место отежавајући за наставу пошто се учитељ не саживи са месним приликама, ученицима и њиховим родитељима. Скреће пажњу надлежнима о штетности премештаја по казни будући да у таквим случајевима није кажњен само учитељ већ и други ученици наставног процеса.

Прегледане школе су саграђене мимо правила за подизање школа и не одговарају циљевима које школа као установа поставља. Слабог су материјала, ниских и полупаних прозора, без улагања у поправке. Надајући се да ће се стање школа променити за неколико година, није предложио затварање ни једне знајући да је у државном интересу ширење мреже школа, а да се народ у тим крајевима финансијски истрошио откупом земљишта.

Испитивања која је Стево Чутурило вршио приликом прегледања наставног рада у основним школама трајала су од четири до десет сати, најчешће око седам и осам сати у једној школи. У прилаганим Дневницима рада врло прецизно је забележен дан прегледа основне школе, место и назив школе, трајање испитивања, име учитеља, дужина и трајање пута између одредишта које је походио. Из сваког појединачног Дневника рада, писаног за сваку школску годину, може се тачно видети колико је трајало једно надзорничко прегледање основних школа. Дневник рада из школске 1884/1885. године писан је након обиласка 15 основних школа топличког и врањског округа који је трајао 42 дана. За мање школе са једним одељењем и једним учитељем преглед је трајао по један дан (Балајинци, Мекиш, Такуса, Големо Село, Преображење, Моштаница, Првонек, Прибој, Предејан), за школе са по два одељења и учитеља утрошена су по два дана за преглед (Куршумлија, Житорађа, Бошњаци, Сурдулица, Власина), а за само Врање непуне две недеље. Да би обишао све школе Чутурило је путовао скоро 30 сати.

Чутурилови наводи су врло савремени, актуелни и данас, добронамерни и мотивишући. Све наведено може се применити и у нашем времену. Особито су у погледу библиотека веома актуелни његови ставови. Инсистирање на набавци стручних часописа, нових уџбеника и дела савремених писаца, али и стручних дела страних аутора свакако су ставови непролазне вредности. Преглед извештаја потврђује и особине Чутуриловог рада: посвећеност послу, познавање закона и прописа, прилежно прилажење радним задацима и детаљна анализа постојећег стања са предлозима за напредак и усавршавање, и упливише на закључак о савесном, одговорном и ревносном обављању поверене му дужности. Дугогодишње наставно искуство му је омогућавало одличан увид и сагледавање

свих компоненти школског система које је прегледао и оцењивао и увиђање и разумевање стварних практичних проблема.

Извештај након обиласка основних школа среза ресавског округа моравичког³⁹⁹ садржи у прилогу и списак ученика које треба ослободити даљег школовања на основу различитих узрока (безуспешног похађања истог разреда у више школских година, сиромаштво, дуготрајне болести, недостатак родитељског старања). У извештају о стању наставе основних школа рађевског и мачванског среза, округа подрињског Чутурило захваљује на указаном поверењу.

Стево Чутурило је по доласку у Србију вршио надзор у неколико школских година зато што „се морао примити ревизорства.“⁴⁰⁰ Није претерано желео да обавља ту дужност зато што је на терену наилазио на мноштво проблема и зато што је доживљавао различите притиске.

Приликом другог Чутуриловог избора и постављења за школског надзорника на снази је био реорганизован надзор према *Закону о народним школама* (1898). Чутурило је са звања учитеља језика I класе постављен за надзорника основних школа IV класе у нишком округу.⁴⁰¹ Стручни део надзор су вршили окружни школски надзорници. Они су одабирани из редова професора или учитеља са вишегодишњим искуством и успесима у раду. Управо је та одредница одлучујуће мотивисала Чутурила да се оснажи у послу. Био је веома поносан на ово постављење зато што је оно подразумевало формално стручно признање према новом закону о стручном школском надзору. Посебно је истицао комплементарност звања у нивоу професора средњих школа пошто је тиме коначно добио одређену сатисфакцију за све што је претрпео од доласка у Краљевину Србију. Сматрао је надзорничко постављење сасвим заслуженим и оправданим према ранијим својим стручним квалификацијама.

³⁹⁹ АС МПс-П ф. IV, р.168/1894. *Господину Министру Просвете и Цркв. Послова*. (4. Јула 1894. г. Београд) Стево Чутурило надзорник осн. школа среза ресавског, окр. моравског; Исто, (2. Јула 1895. г. Београд.), Стево Чутурило надзорник за срезове рађевски и мачвански у окр. подрињском.

⁴⁰⁰ Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РО МС) , Инв. бр. 17152, *Поштовани Г. Г. Браћи Јовановићи*, (Крагујевац 2/V. 1884.) Ст. Чутурило

⁴⁰¹ ПМ, Фонд Стево Чутурило, II/4. *Указ* (Београд, 10.10.1898.) Њег. Вел. Александар I.

Последња достава на „непристојно понашање“⁴⁰² школског надзорника Стевана Чутурило завршила се контратужбом. Чутурило је овог пута био самопоузданији и оштрије реаговао. Доказао је нетачност навода користећи исте сведоке те му је министарство вратило све прилоге да би могао подићи кривичну оптужбу. Разлози који су незадовољног родитеља руководили приликом оптуживања надзорника Чутурило слични су као и у ранијим приликама и односе се пре на непристојно понашање ученика него учитеља и надзорника. У овој ситуацији родитељ је подстрекавао свога сина, ученика, на непослушност према учитељу, омаловажавао је представника власти, надзорника, пред подређеним службеницима, надзорника пред учитељима, веома дрско се разметао својом непослушношћу према закону и представницима власти, и нетачно представио случај пред највишом влашћу.

На основу свога искуства и мишљења струке, а по усменом захтеву министра просвете, Чутурило је написао *Реферат о надзору*⁴⁰³ да би објаснио разлику између теорије и праксе о надзору. Законски је предвиђен двојак надзор који се у пракси не спроводи. Непосредну контролу чини стални надзор над школом и свим школским елементима. Повремени надзор је ревизорски преглед рада учитеља и ученика. Практично се изводи само друга врста надзора, што се може уочити и из надзорничких извештаја, те је министар захтевао разјашњење. Такво стање Чутурило сматара узроком лоших наставних резултата који се евидентирају приликом ревизије на крају школске године. Сматрајући да надзор не треба да констатује неуспех предлаже континуирану контролу током целе школске године ради откривања узрока негативних резултата и отклањања свих сметњи. Као примере наводи и повремена скандалозна понашања појединих учитеља, сведочења да истински рад у учионици започињу тек у другом полугодишту, примере протежирања политичких партија, посебно присутних код сеоских учитеља који су тако најчешће и постављени. Чутурило је потпуно убеђен да се сличне појаве морају искоренити. Своје предлоге министру Чутурило је заснивао на поштовању законске норме о надзорничком послу, одабирају најбољих

⁴⁰² АС МПс-П ф. XXII, р. 57/1900

⁴⁰³ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/74. *Реферат* г. Министру просвете и Цркв. Послова. Београд, 20. 10. 1892.

професора за надзорнике, додатном стручном оспособљавању и подршци надлежних институција. Са њим су били сагласни еминентни стручњаци педагози: Војислав Бакић, професор Учитељске и Велике школе, Димитрије Јосић (1845-1899), директор српске Учитељске школе у Пакрацу, Милош Давидовић (1849-1911), професор и директор гимназије, Петар Деспотовић (1847-1917), професор, и учитељ Јован Миодраговић (1854-1926), мишљење којих му је и дало подстрека да се обрати министру.

Чутурило је озбиљно и предано обављао посао надзорника и у Црној Гори и у Србији, иако је у Србији у првом постављењу доживео низ непријатности. У Црној Гори је имао одговорнији посао у смислу организације целокупне просвете, али је и у Србији био потпуно посвећен послу. Упркос свим проблемима са којима се суочавао, истрајао је у одговорном и савесном обављању поверених му дужности. Снагом аргумената и образлагањем чињеница он је и покушаје притужби елиминисао помогнут положајем на којем се налазио.

3. ДЕЛО СТЕВЕ ЧУТУРИЛА

Стево Чутурило је имао широк распон интересовања што га и сврстава у значајну личност културне историје. Свакако је најпознатији као писац буквара и у том контексту је изузетно важна његова иницијатива за писање. У време када је Чутурило изводио дуге пионирске кораке у писању уџбеника, могао се ослањати само на сопствене умне и интелектуалне капацитете, истраживања стране литературе, поглавито актуелне педагошке, методичке и историјске, из личне библиотеке, као и аутора из прека, српских и поглавито немачких и руских. Из области језика писао је и читанке, приручнике за наставу краснописа, правописа и граматике. Израдио је и методичке приручнике за наставу и упутства за коришћење буквара, неопходне за праћење управо новина које су буквари донели. Бавећи се подучавањем закорачио је и у области етике, психологије, педагогије, филозофије и логопедије. Преводио је са немачког и на немачки језик, краће и дуже текстове различите тематике. Значајна сведочанства о времену, догађајима и људима оставио је у дневничким и мемоарским записима. Веома је плодан био као новинар у више новинских листова и беседник. Незаобилазна је Чутурилова улога у организацији и раду више приватних грађанских удружења која су била пионирски подухвати у области институционалног развоја цивилног друштва.

3.1. Уџбеници за основне школе

Интересовање за писање основношколских уџбеника и израду наставних средстава Стево Чутурило је показао у току свог предавачког рада у Војној граници бавећи се израдом „*Писанки*“⁴⁰⁴ и користећи их у настави краснописа. Први траг о *Писанкама* из седамдесетих година 19. века говори да се Чутурилово ангажовање у овој области појавило веома рано, у време учитељевања у родном крају, највероватније још у Дабру. Већ тада се, суочен са недостатком одговарајућих уџбеника за рад, Чутурило самоиницијативно примио израде

⁴⁰⁴ Stevo Čuturilo, *Pisanke I-V*, udešene slikama Njenog Veličanstva. Bez mesta i godine štampanja. Наведено према: Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, VI (Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogošt. i nastavu, 1911), 27.

уџбеника за наставу Краснописне обуке. Тако су објављене *Писанке* у пет бројева у периоду од 1861. до 1863. године. Претпоставку о периоду објављивања, будући да нема података ни о времену ни месту објављивања, темељимо на тврдњи да су објављене у истом периоду када и уџбеници из Краснописне обуке других аутора.⁴⁰⁵

Поновљено издање *Писанки*, такође у пет бројева, прилагођено црногорским школама, објављено је у Бечу,⁴⁰⁶ претпостављамо 1879, када су приказане у локалним новинама.⁴⁰⁷ У приказу *Писанки* се истиче да су написане врло рационално и према најновијим методичким и педагошким захтевима. Ово издање је било украшено сликама чланова владајуће црногорске куће Петровић, у складу са тренутком објављивања и лојалношћу аутора према владару који га је примио под своје окриље. О кориштењу *Писанки* у настави сазнајемо и из списка основношколских уџбеника,⁴⁰⁸ а биле су актуелне и након одласка Стеве Чутурила у Србију. Поједини учитељи су их потраживали од Главног школског надзорништва,⁴⁰⁹ заједно са осталим Чутуриловим уџбеницима, што посредно сведочи о дубоком утицају који је Чутурило оставио својим деловањем у Црној Гори.⁴¹⁰

Писанке је Чутурило дистрибуирао и у Војну границу. Тако учитељ Исо Влаисављевић срдечно захваљује на приспелој пошиљци у којој су и *Писанке* и неколико бројева *Гласа Црногорца*.⁴¹¹ Колико је уџбеник био важан за часове Краснописне обуке, толико су приспеле црногорске новине биле значајне као извор информација, будући да је званична набавка новина у оточкој Читаоници

⁴⁰⁵ То су *Красопис ћирилским писменима* учитеља Петра Зоричића из 1861. и нацртане *Народне писанке* у четири броја препоручене за наставу 1863. године. - Исто.

⁴⁰⁶ Чутурило Стево, *Писанке* (Беч: Накладом књижаре и завода учила А. Пахлерове удовице и сина, без год.).

⁴⁰⁷ „Књижевне вијести“, *Глас Црногорца*, бр. 42 (1879): 4.

⁴⁰⁸ ДАЦГ, ГШН, ф. 8, 60;1/1882. *Списак Књига За Основне Школе примјених од Г. С. Чутурила* (Цетиње, 8. Октобра, 1882).

⁴⁰⁹ Петар Поповић, *Цетињска школа 1834-1934* (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1934), 125

⁴¹⁰ У литератури се помињу и *Прописи за краснопис за црногорске школе*, али ми нисмо пронашли тај примерак. - Радивоје Шуковић, „Читанке за основне школе у Црној Гори крајем и почетком вијека“, у *Зборник радова професора наставничког факултета* бр. 1 (1977), 99.

⁴¹¹ Рукописна грађа. *Писмо Исе Влаисављевића* (Оточац, 1. 3. 1880.)

била обустављена. Поменути учитељ се похвално изражава о *Писанкама* сугеришући нека једноставнија графичка решења за поједина слова (к, х, Ж, В, Ћ, Ђ).

Чутурило је обављајући дужност Главног школског надзорника наишао на низ проблема везаних за наставу које је требало ургентно решавати. Један од најважнијих био је управо недостатак уџбеника. Уџбенике за црногорске школе није писао по наруџбини ни на основу расписаних конкурса, као што ће бити случај у Србији, него на основу својих сазнања о непостојању уџбеника и схватања о неопходности опремања школа основним уџбеницима. Наружбину није ни могао добити од било кога другог будући да је он представљао највишу просветну власт. Одлуке је доносио сам, у складу са постојећим школским законом, и под покровитељством кнеза Николе.

Први *Буквар* који је Стево Чутурило написао био је намењен основним школама у Црној Гори. Истовремено је то био трећи буквар у историји црногорског школства.⁴¹² Оцењен је као изузетна појава у културном и јавном животу.⁴¹³ Објављен је 1879. године на ијекавском изговору српског језика чиме је Чутурило испоштовао народ и државу у којој је стварао и којој је тада припадао.⁴¹⁴ Црногорска штампа га је дочекала веома похвално: „Ово је први црногорски буквар, који је трудом и знањем нашега главног школског надзорника г. Стева Чутурила а према најновијим резултатима до којих је стигла данас педагошка наука и практика у својој букварској партији, састављен и на свет издан.“⁴¹⁵ Најновији резултати педагошке науке значе да је Чутурило у буквару применио методу нормалне речи.

⁴¹² Аутор првог био је Димитрије Милаковић, а другог Никола Ђ. Вукићевић. Опширније: видети фусноте 40 и 44.

⁴¹³ *Стварање и вредновање уџбеника 1973-1983*. (Титоград: Републички завод за унапређивање васпитања и образовања, 1984), 9.

⁴¹⁴ У недостатку оригиналних уџбеника и у ранијем периоду ијекавском изговору су прилагођени српски уџбеници *Мали кратки катихизис*, *Прва знања* и *Кратка српска историја*. Према: Милан Костић, *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега дана* (Панчево: Књижара Браће Јовановића, 1876), 40.

⁴¹⁵ „Књижевне вијести“, *Глас Црногорца*, бр. 42 (1879):4.

У литератури⁴¹⁶ се помињу две верзије овога буквара: *Буквар за црногорске школе и уједно „букварска читанка“*⁴¹⁷ и *Буквар за српске основне школе*⁴¹⁸ из исте године. Одреднице за црногорске и за српске школе упућују првенствено на територију на којој су се уџбеници користили. Велику тешкоћу у анализирању двеју верзија представља чињеница да прва није изворно сачувана. Из тог разлога не можемо са сигурношћу утврдити разлике међу њима, већ само посредном анализом. Прва верзија јесте заведена у актуелним библиографијама, али и сами библиографи наводе да су опис преузели из претходног извора.⁴¹⁹ Издање друге верзије се може пронаћи, иако су сачувани примерци већином музејски. Сазнања о првој верзији имамо и из преписке Стеве Чутурила и браће Јовановић из периода припреме рукописа буквара за штампу и из новинских текстова тога времена објављених у *Гласу Црногорца* и у *Застави*.

Јовановићи су у току припрема за штампање тражили објашњење од Чутурила у погледу изгледа и обима уџбеника у вези са *Букварском читанком* која је приложена једино у наслову прве верзије буквара.⁴²⁰ Стево Чутурило је у прво издање *Буквара* желео да укључи и *Букварску читанку*, али ће то учинити

⁴¹⁶ Миодраг Живанов, *Панчевачка библиографија: 1833-1960* (Београд : Народна библиотека Србије; Панчево : Народна библиотека "Вељко Влаховић", 1985), 526; Вукашин Станисављевић, *Два века српских уџбеника: Сентандреја, 1717 - Крф, 1918* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1992), 165; *Црногорска библиографија 1494-1994*, ур. Душан Ј. Мартиновић, том I Монографске публикације књига 3, 1834-1918 (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989), 99; Жарко Војновић, *Из Спарте светлост то јест Живот и подвизи Каменка и Павла Браће Јовановића уједно и библиографија издања* (Панчево: Градска библиотека, 2010), 369. Одреднице у последње две књиге наведене су према опису Миодрага Живанова, док је он библиографски опис нашао у *Каталогу Народне библиотеке* из 1894. године.

⁴¹⁷ Стево Чутурило, *Буквар за црногорске школе и уједно „букварска читанка“* (Панчево: Штампариија Браће Јовановића, 1879)

⁴¹⁸ Стево Чутурило, *Буквар за српске основне школе* (Панчево: Штампариија Браће Јовановића, 1879)

⁴¹⁹ Тако се у *Црногорској библиографији 1494-1994* наводи да је опис библиографске јединице *Буквара за црногорске школе и уједно букварске читанке* из 1879. дат према опису Миодрага Живанова из *Панчевачке библиографије 1833-1960* (јединица 365). Такође и Жарко Војновић опис овог буквара даје према истој библиографској јединици „коју је Живанов нашао у *Каталогу Народне библиотеке* из 1894.”

⁴²⁰ ДАЦГ, ГШН, ф. 3, 133;1-3/1879. *Господину Стеви Чутурилу*. (Панчево, 25. 3. 1879.)

само у првој верзији у два издања. У свим каснијим издањима, као и у другој верзији, одустао је по сугестији браће Јовановића да се не би увећала цена уџбеника. Јовановићи су рачунали да ће у случају прикључивања *Букварске читанке* целокупно наштампано дело имати преко седам табака, а не планираних пет и по до шест. У случају увећања обима и цена би се са почетних 13 повисила на 24-25 новчића и Чутурилов *Буквар* би био скупљи од постојећих издања бечког и будимског буквара⁴²¹ који су били у употреби у српским школама на подручју Аустроугарске. Нарочито су будимски буквар учитељи невољно користили пошто нису могли да савладају толику грађу. Рачунајући да би продаја била лоша пошто купци прво гледају цену књиге а затим посматрају њен изглед, величину и квалитет, Јовановићи су врло практично предложили скраћивање обима књиге на разумну меру. Обострани интерес је налагао да књига што пре приспе у Црну Гору. Цена од 25 новчића,⁴²² која је покривала већи обим књиге, показује да у првој верзији у издању из 1879. ипак није искључена *Букварска читанка*. Ову тврдњу потврђује и чињеница да је исти уџбеник штампан 1883.⁴²³ У другој верзији *Буквар* је одвојен од *Читанке*.⁴²⁴

По изласку из штампе Чутурилов уџбеник је најпре приказан као *Илустровани Српски буквар*.⁴²⁵ Међутим, одредница *илустровани* упућује једино на чињеницу да је обogaћен илустрацијама и није интегрални део наслова. У приказу непотписани аутор наводи следеће: „Ваљаност Буквара показује и то, што је непосредно после I. изашло и II. издање истога, прерађено за српске школе ван Црне Горе. Осим тога, то је једини српски Буквар, писан јужнијем дијалектом, те ће добро доћи школама особито по Босни, Херцеговини, Далмацији, Хрвацкој,

⁴²¹ Исто. - Пре објављивања Буквара Стеве Чутурила последња издања будимског и бечког буквара била су: *Српски буквар са основном читанком за први разред народне школе* (Будапешта: Кр. Угар. Свеучилишна штампарија, 1874); *Буквар и прва читанка за србска училишта* (Беч: Ц. Кр. набавничтво школски књига, 1876). Наведено према: Борјанка Трајковић, *Библиографији српских буквара (1597-2008)* (Београд: Завод за уџбенике, Педагошки музеј, 2010).

⁴²² „Књижевне вијести“, *Глас Црногорца*, бр. 42 (1879): 4.

⁴²³ Стево Чутурило, *Буквар за црногорске школе и уједно „букварска читанка“* (Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1883)

⁴²⁴ „Књижара браће Јовановића у Панчеву. Нова школска издања“, *Застава*, бр. 128 (1879): 4.

⁴²⁵ „Књижевност“, *Глас Црногорца*, бр. 30 (1879): 4; „Књижевна вест“, *Застава*, бр. 127 (1879): 4.

Славонији и Војеној Граници." Из овога приказа, изашлог непосредно након објављивања *Буквара*, произилази да је Чутурило прво написао верзију уџбеника на ијекавском изговору за школе у Црној Гори. Пошто је то био једини српски буквар написан ијекавским изговором, његова употреба се проширила и на друге крајеве српског говорног подручја ијекавског изговора. Већ од наредне школске године учитељи у тим крајевима су, управо због прилагођеног изговора, почели да користе Чутурилов *Буквар*.⁴²⁶

Разлика између прве и друге верзије Чутуриловог *Буквара* није у изговору, како би се могло закључити на основу територијалних одредница о коришћењу буквара. Обе верзије су написане на ијекавском изговору. Разлике између њих су, пре свега, културолошке природе. Тако се *илустровани Српски буквар* даље оглашава као „II. прерађено издање удешено с обзиром на тамошње околности за српске школе у Далмацији, Босни-Херцеговини, Граници и Хрватској-Славонији.”⁴²⁷ У огласу је прецизирано да је реч о другом прерађеном издању које је прилагођено српским школама ван Црне Горе и усклађено са околностима у њима. Сматрамо да су верзије *Буквара* усклађене, пре свега, са политичком атмосфером територије којој су намењене и са културолошким разликама. Тако нпр. аутор у складу са актуелном ситуацијом у црногорском школству у буквар уноси, осим хришћанских, и елементе муслиманске културе. Управо у том историјском тренутку се у Црној Гори врше интензивна настојања да се у школски образовни систем укључе деца свих конфесионалних заједница.

У великом огласу Књижаре Браће Јовановића,⁴²⁸ у којем се оглашава и нова годишња уџбеничка продукција, истакнуто место заузима „*Буквар српски* са сликама од С. Чутурила школског инспектора, тврдо укоричен.”

Обимнији новински прикази⁴²⁹ су међусобно исти, осим уводног пасуса који је дужи у првом огласу, пошто је ту дат и кратак осврт на застарели и превазиђени метод „словкања“ односно „срицања“ који је задавао много муке

⁴²⁶ Недељко Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 671.

⁴²⁷ „Књижевност“, *Глас Црногорца*, бр. 33 (1879): 4.

⁴²⁸ „Књижара браће Јовановића у Панчеву”, *Застава*, бр. 128 (1879): 4.

⁴²⁹ „Књижевност“, *Глас Црногорца*, бр. 30 (1879): 4; „Књижевна вест“, *Застава*, бр. 127 (1879): 4.

претходним нараштајима.⁴³⁰ Због тога су многи педагози и стручњаци за букварску наставу покушавали да изнађу бољи, лакши и једноставнији метод којим би ученици на разумљив и јасан начин, без већих тешкоћа савладавали наставу почетног читања и писања помоћу буквара. Тако се временом развио „сглашавајући“ метод који се трудом знаменитих педагога развијао и усавршавао те је почетком 19. века у многоме разрађен. Наведена су имена значајних педагога који су утицали на развој и усавршавање наставе читања и чиме је аутор показао своју упућеност у историјски развој наведеног метода.

Нова метода у букварској настави јесте метода нормалне речи. Она подразумева учење читања обрадом по једног новог гласа у одабраној речи. Глас се налази на првом месту у речи и на тај начин се боље уочава. Обрађени глас се везује за већ познате и повезује у слоге и у речи. Чутурило је методу нормалне речи умногоме развио и унапредио тако што је бирао речи у којима су били познати сви гласови осим новог, првог. Учење читања је тако поједноставио и убрзао.

Иако је Чутурилов *Буквар* првенствено писан за црногорске основне школе и тамо дочекан веома похвално, иако су га прихватили и учитељи изван Црне Горе, није свуда добио позитивне оцене. Један приказ⁴³¹ је претио да прерасте у оштру полемику истргнуту из научног оквира.

Овај приказ Чутуриловог *Буквара* објављен је свега неколико недеља након изласка буквара из штампе што наводи на закључак да је буквар очекиван и да је аутор приказа неубичајено брзо ишчитао дело и написао чланак. За ондашње време је то заиста кратак период будући да је књигу требало и набавити из Панчева, а написани приказ доставити редакцији у Новом Саду. Брзина у писању

⁴³⁰ Реч је о методу којим су ученици прво читали називе слова појединачно, па затим покушавали да прочитају целу реч. Пошто су већ називи слова била састављени од више гласова, који, осим почетног, нису имали везе за речју коју је требало прочитати, ученици су имали великих тешкоћа у учењу читања. Да би се прочитала нпр. реч баба, требало је прво прочитати називе слова буки-аз-буки-аз, а затим саму реч баба на следећи начин: буки б, аз а, ба, буки б, аз а, ба-ба, баба. Код сложенијих примера и читања целих реченица, и текстова, било је великих тешкоћа. Учење читања било је дуготрајно и мукотрпно.

⁴³¹ Владимир Красић, „Народна просвета“, *Застава*, бр. 139 (1879): 3-4.

приказа и недовољна усредсређеност те недостатак аналитичности утицали су на квалитет критичког приказа.

Пошто је *Буквар* значајан као прва и најважнија дечија књига, најважнији уџбеник елементарне наставе и целокупног школовања, и пошто утемељује основна знања и условљава даљи научни развој ученика, аутор приказа је сматрао да управо ти разлози налажу пажљиву и детаљну проверу квалитета сваког новог уџбеника пре одобравања за коришћење у настави. Сматрао је и да име аутора, као стручњака на пољу букварске наставе и методологије почетног читања и писања, није довољно да сведочи о квалитету и ваљаности самога уџбеника, већ да се буквар мора анализирати и самерити начелима савремених рационалних и напредних метода, и анализирати које методе је аутор одабрао, којима се првенствено руководио и на који начин. При том је он споменуо једино методу читања. Похвалио је Чутурилу за уложени труд и вољу да уопште напише буквар. Као недостатке *Буквара* навео је: организовање и начин припремних часова који претходе читању и писању, груписање слика поред слова, напуштање генетичког развоја слова, редослед слова, поједина графичка решења, несмислене слоге, употребу малих слова у писању личних имена и употребљену слику са библијским мотивом. Недостатке *Буквару* аутор је проналазио у поређењу са Натошевићевим⁴³² и тако га и оценио. Спомињући и Вукићевићев уџбеник,⁴³³ ипак није оставио могућност Чутуриловом делу да је писано другачије него што је то учинио Натошевић. Тиме је показао неспремност конзервативних кругова да прихвате новине које је Чутурило унео у свој уџбеник и које ће се у пракси показати изузетно добрим.

Изнети недостаци Буквара се намећу још озбиљнијим и бројнијим пошто им је посвећен већи део текста и детаљније су објашњени. Позитивне особине *Буквара* нису на исти начин прецизно и појединачно приказане.

⁴³² Постојале су верзије Натошевићевог буквара за Србију, Црну Гору и Угарску. Српска верзија је описана у фусноти бр. 437, црногорска у фусноти бр. 43. Трећа верзија: Ђорђе Натошевић, *Буквар за српска училишта* (Беч: Ц. кр. наклада училиштних књига, 1869), према: Борјанка Трајковић, *Библиографија српских буквара (1597-2008)*, (Београд: Завод за уџбенике; Педагошки музеј, 2010), 20.

⁴³³ Никола Вукићевић, *Буквар за основне српске школе* (Београд, Државна штампарија, 1870) - Исто.

Сматрајући критику тенденциозном Чутурило је бурно и жустро реаговао.⁴³⁴ Не треба помислити да се одговор није чуо до *Заставе* јер су ова два новинска листа тесно сарађивала, преносила вести и обавештавала читаоце о актуелностима. Чутурило је сматрао да меродаван критичар својим знањем и способностима мора бити дорастао делу које приказује и да само у том случају може истражити све унутрашње вредности дела које анализира и схватити сва различита гледишта ради посматрања и истраживања предмета. У супротном анализа дела и критика бивају једностране и непотпуне а сам приказ неистинит. Из тог разлога критика се поверава само јунацима од пера, компетентним и способним стручњацима, упознатим са материјом којој приступају и са достигнућима дате области.

Одговарајући Чутурило је показао да одлично влада материјом.⁴³⁵ Детаљно је објаснио све елементе уџбеника. Своје ставове је одбранио педагошки и методички аргументовано. Позвао се на изворе којима се служио при теоријском раду и навео их у изворном облику, што говори о његовом свестраном ангажовању при изради буквара. Ослањајући се на Фридриха Дитеса,⁴³⁶ сматрао је да у елементарној настави читања и писања може постојати онолико начина колико и учитеља пошто сваки од њих прилагођава метод свом искуству и индивидуалности, али да се при том све те варијације свде на две методичке школе, „Оливјерову и Фогелову (правије Кремерову)”. Приликом писања *Буквара* Чутурило је анализирао постојеће српске и стране, пре свега немачке, букваре, и ослонио се на другу школу, која и иначе има више присталица. Њихов метод је испробао на Цетињу где су ученици за врло кратко време савладали почетно

⁴³⁴ Стево Чутурило, „Одговор критичару мога буквара, г. Владимиру Красићу (Не знам, гдје је, ни ко је)“, *Глас Црногорца*, бр. 46 (1879): 3; Исто, бр. 47(1879): 3.

⁴³⁵ Исто.

⁴³⁶ У Србији је у то време постојао превод Милорада П. Шапчанина: Фридрих Дитес, *Теорија педагогије или основи науке о васпитању и настави* (Београд: Државна штампарија, 1872). Чутурилови цитати су, међутим, на немачком језику што наводи на претпоставку да је Дитеса читао у оригиналу. Чутурилов манир у писању био је да цитира немачке педагоге, наводећи имена аутора, местимично називе дела и бројеве страна, без места, издавача и година. Потрага за тачним местима преузетих реченица у обимном делу Фридриха Дитеса, и у научним студијама других знаменитих педагога, превазишла би оквире овога рада.

читање и писање. Објаснио је да је други метод новији, да датира од 1844. када је „лајпцишки учитељ Кремер издао свој спис О новом наставном поступку”, и да је управо то метода нормалне речи чија се суштина огледа у анализи речи уместо говорне целине.

Чутурило је објаснио и да предвежбе служе за праћење генетичког развоја слова, јер су управо у њима засновани сви развојни елементи, те да се након ваљане методичке обраде сасвим лако комбинују сви облички видови слова. Он је у писању *Буквара* доследно користио елементе блиске дечјем поимању и доживљају света. Тако су сви примери првенствено усмерени ка дечјем разумевању, узрасно прилагођени и функционално усклађени. Зато су и при обради малих слова лична имена написана такође малим почетним словом. Чутурило је сматрао да се има времена за изучавање ортографије приликом обраде великих слова. Не улазећи у методичку оправданост оваквих постулата напомињемо да је исти принцип применио и Вук Караџић у свом *Првом српском буквару*⁴³⁷ (1827).

Чутуриловим одговором полемика није завршена. Делимично је нови одговор Чутурилу објављен⁴³⁸ и наставак се очекивао у неколико наредних бројева. Уредништво новина је, међутим, промишљено обуставило наставак ограђујући се од преписке која је претила да заузме искључиво лични тон. У објашњењу, које је при том дато, истакли су специфичност теме којој је место у стручно профилисаном часопису и незанимљивост ширем кругу читалаца којима су новине намењене и тиме индиректно утицали на обустављање полемике.

Иако су Чутурилове тврдње тачне, полазне претпоставке истините и ваљане, одговор стручно и професионално утемељен, он је склизнуо у лични тон. То је приметно и његов пријатељ Исо Влаисављевић,⁴³⁹ учитељ из Оточца, од кога је Чутурило затражио беспристрасан суд о *Буквару* и о *Писанкама*. Увиђајући да је претерао у жучности затражио је објективан суд од учитеља упућеног у почетну наставу читања и писања, дакле меродавног да изрекне мишљење, упућеног у

⁴³⁷ Вук Стефановић Караџић, *Први Српски Буквар* (Беч: у штампарији Јерменског манастира, 1827), на: http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-bukvar_c.html (приступљено 12.3.2014.)

⁴³⁸ *Застава*, бр. 20 (1880): 2; *Исто*, бр. 24 (1880): 2.

⁴³⁹ Рукописна грађа. *Драги брате Стево!* (Оточац, 1. 3. 1880)

полемику и довољно удаљеног да може са дистанце објективно да процени све тврдње. Исо Влаисављевић је сматрао да се првобитни приказ буквара могао схватити као прилог школској књижевности, али да наставак полемике то оповргава и подстиче на закључак да је аутор приказа унајмљен да тако пише о Чутурилу; да не познаје довољно материју и да је дао одушка личној таштини желећи да Чутурила представи као незналицу што му није пошло за руком. Тиме је ствар окончана.

Чутурилов *Буквар за црногорске школе* објављен је и 1886. и 1894, а *Буквар за српске основне школе* 1886, 1890. и 1908. Црногорско издање буквара користило се самостално до 1897. године, дакле осамнаест година, од чега петнаест након Чутуриловог одласка.⁴⁴⁰ Од читанке као саставног дела буквара, у облику какво је било у првом црногорском издању, Чутурило је одустао. Читанка је касније штампана као самосталан уџбеник.

У Србији је, након извршене анализе постојећих уџбеника и мишљења Главног Просветног Савета да се дотадашњи *Буквар*⁴⁴¹ не може више користити у основношколској настави нити прештампавати, министар просвете одлучио да је неопходно израдити нови буквар који би пратио достигнућа савремене педагошке науке и нових метода у настави почетног читања и писања. Следећи корак била је израда програма за писање буквара на основу којег би се могао расписати стечај и позвати „стручни људи који ће бити у стању то дело израдити

⁴⁴⁰ Нови буквар: Ђуро Поповић и Јован Рогановић, *Српски буквар* (Цетиње: Државна штампарија, 1897). - *Црногорска библиографија 1494-1994*, ур. Душан Ј. Мартиновић, том I Монографске публикације књига 3, 1834-1918 (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989), 98; *Љетописи основних школа у Књажевини Црној Гори (1885-1908)*, ур. Предраг Вукић, (Цетиње: Државни архив Црне Горе, 2003), 283.

⁴⁴¹ У Кнежевини Србији се користио *Буквар за основне српске школе* Ђорђа Натошевића, штампан 1870. у Београду, који је прегледала и одобрила школска комисија, писан на основу конкурса из 1869. Овај буквар је веома значајан зато што је означио победу Вуковог правописа и унео нову аналитичко-синтетичку методу нормалне речи. - Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 94; Милан Баковљев, *Ђорђе Натошевић: педагошка делатност и педагошка становишта* (Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине, 1998), 85, 174.

онако како данас захтева та врста знања.⁴⁴² Програми за писање буквара и читанки за основне школе израђени су и представљени већ у октобру 1882. године. Међутим, писање новог буквара претежно је зависило од новог наставног плана и програма за основне школе, а наставни планови и програми чекали су нови закон.⁴⁴³ Зато се питање писања одложило до стицања наведених услова. У међувремену је и даље, све до школске 1884/1885. године, кориштен постојећи уџбеник, прерађен и поправљен, са исправљеним штампарским грешкама и прештампаван у броју примерака довољном за употребу до писања, одобрења и штампања новог буквара.

О истом питању Главни Просветни Савет се поново огласио 1884. на основу поднетог реферата Јована Миодраговића сматрајући да је неопходно расписати конкурс за писање новог буквара. Конкурс (стечај) је расписан крајем 1884.⁴⁴⁴ са циљем да се напише нови буквар према савременим потребама основношколске наставе и у њеном најбољем интересу. Јасно су дефинисана упутства за писање буквара и одређене основе на којима ће он почивати. У свему се огледају савремени приступ усклађен са најактуелнијим достигнућима и ставовима педагошке науке. У погледу метода задржана је основа постојећег буквара, и наглашена је неопходност преовладавања синтетичког приступа у односу на аналитички. Предвиђено је да други део буквара садржи разноврсније текстове у корелацији и са осталим наставним предметима и наставним планом српског језика тог разреда. Одређен је рок за израду до маја 1885.

⁴⁴² АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Главном просветном савету*, (Београд, 23. 7. 1882.), Министар просвете и црквених послова Стојан Новаковић

⁴⁴³ Чувени Новаковићев *Закон о основним школама* од 31. 12. 1882. унео је низ напредних и прогресивних одредби значајних за даљи развој просвете и школства. Привремени *Наставни план и програм за ниже, више и продужне основне школе* прикламован/донет је у току 1883, а потпуно дефинисан и објављен 20. 7. 1884. *Закон* је обухватио све чиниоце просветне делатности, а *Наставни план и програм* је, у складу са законом, чинио добро заснован и целовит корак ка организацији школе усаглашеној са савременим друштвеним потребама.

⁴⁴⁴ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Стечај*, (Београд, 28. 12. 1884.)

На конкурс су се јавила четири аутора: Светозар Арсенијевић, Јован Миодраговић, Стево Чутурило и Велимир Павловић.⁴⁴⁵ Неки од њих су истакли чињеницу да је рок за писање и подношење на преглед и оцену рукописа био исувише кратак и да је услед кратког рока рад на рукопису убрзан. Кратак рок за писање не може бити разлог што су се на конкурс појавила четири рукописа зато што се о потреби писања новог буквара у стручним круговима разговарало више од две године. Четири пријављена рукописна уџбеника на конкурс одражавају друштвену климу, степен заинтересованости и утилитарности мукотрпног посла писања уџбеника, и у крајњој линији, квантитет аутора компетентних и способних да се ухвате у коштац са тим послом. Чутурило је у овом периоду био учитељ језика у крагујевачкој гимназији.

Будући да се Чутурило писањем *Буквара* бавио и раније, у Црној Гори, њему рок од пола године није представљао препреку у раду. Није започео писање буквара у тренутку када је Министарство просвете и црквених послова Краљевине Србије објавило конкурс. Имао је припремљен материјал *Буквара* из 1879. године који је кориговао и усклађивао постепено са својим стручним дидактичким и педагошким сазнањима и са законским правилима, односно новим наставним планом и програмом. Пошто се букварска настава, као и сва остала, мењала и развијала континуирано, Чутурило је на основу свог искуства адаптирао постојеће рукописе према приликама и потребама. Кориговао је и ијекавски изговор у корист екавског. Пратећи актуелну ситуацију Чутурило писање буквара није било непознаница и он је био спреман за конкурс.

Одабрана стручна комисија компетентних стручњака Главног Просветног Савета прегледала је и оценила сва четири приложена рукописа и, у складу са захтевима наведеним у расписаном стечају, одлучила да је рукопис *Буквара за српске основне школе* Стеве Чутурила „израђен по најбоље и у главном према расписаном стечају”.⁴⁴⁶ Од прегледаних буквара најлошије је оцењен прерађени

⁴⁴⁵ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Главном Просветном Савету*, (24. Августа 1885 у Београду)

[Референти] Др Ник. Петровић, В. Бакић, Димитрије Јосић.

⁴⁴⁶ Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Извештај*, (24. 8. 1885. г. у Београду), Чланови комисије ГПС: Никола Петровић, референт за основну наставу, Војислав Бакић и Димитрије Јосић, професори учитељске школе; Војислав Бакић, *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у*

Буквар за основне српске школе Велимира Павловића будући да се није одликовао никакавим бољитком у односу на постојећи актуелни буквар. Евентуално је најоштрија конкуренција Чутурилу био *Буквар за српске основне школе* Јована Миодраговића, дугогодишњег учитеља првог разреда, који се такође већ бавио букварском проблематиком, био један од референата при анализирању старог *Буквара* и чије примедбе је Главни Просветни Савет предложио за подлогу у исправљању и за писање правила за израду новог уџбеника.⁴⁴⁷ Иако су примедбе управо овог аутора у ранијем реферату уважене и могле послужити за исправљање грешака приликом прештампавања ранијег *Буквара*, референти Главног Просветног Савета су ипак сматрали да Миодраговићев уџбеник не одговара ни формом ни садржајем прописаним условима писања. Садржај уџбеника Светозара Арсенијевића није се могао обрадити за време прописано наставним планом.

Чутурилов *Буквар* је био подељен на шест делова у којима су распоређени припремни елементи за писање, мала и велика писана, штампана и курзивна слова, и текстови за увежбавање читања. Приликом прегледа рукописа⁴⁴⁸ чланови комисије ГПС су детаљно анализирали и оценили све делове појединачно. Истакнуто је одлично спроведено начело поступности у обради слова, пошто је курзивно слово по облику између рукописног и штампаног, одабир тематски разноврсних текстова и њихову повезаност са осталим наставним предметима, посебно са наставом српског језика прописану програмом. Међутим, да би прошао кроз строгу селекцију Главног Просветног Савета и био одобрен за штампање, а при том имајући у виду његову важност у основношколској настави, овај уџбеник је морао претрпети одређене измене. Примедбе⁴⁴⁹ су биле врло

Србији (1872-1929) (Ужице: Учитељски факултет, Београд: Српска академија образовања, 2009), 68.

⁴⁴⁷ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Министру просвете*, (Београд, 28. 11. 1884.), Димитрије Нешић, председник ГПС

⁴⁴⁸ Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Примедбе на Буквар од г. Ст. Чутурила*, (6. 12. 1885. г. у Београду), Војислав Бакић и Димитрије Јосић

⁴⁴⁹ Исто; Војислав Бакић, *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)* (Ужице: Учитељски факултет, Београд: Српска академија образовања, 2009), 69.

прецизне: да технички доради и усклади са калиграфским захтевима поједина слова, да измени неколико слика, да пословице регрупише према азбучном реду, и да измени редослед делова тако да обрада великих прати обраду исте врсте малих слова, да изостави римске цифре пошто их деца на том узрасту не познају, да изостави поједине непознате или застареле речи као и провинцијализме. Сугестију да је припремном делу са словним елементима потребан засебан методски уџбеник, Чутурило ће касније врло мудро искористити пишући методички приручник за буквар.

Чутурило је Буквар прерадио доследно свим примедбама и поднео га на поновни преглед.⁴⁵⁰ Референти Главног Просветног Савета су нашли да је у уџбенику испоштована и примењена свака усмено и писмено изнета примедба те је одлучено да се буквар штампа о државном трошку за школску употребу.⁴⁵¹

Упркос чињеници да је Главни Просветни Савет усвојио *Буквар за српске основне школе* неочекивано је од Чутурила затражена још једна исправка рукописа,⁴⁵² исцрпнија, детаљнија и категорична, местимично претерана у захтевима, нарочито стога што је аутор већ унео исправке према примедбама еминентних стручњака Војислава Бакића и Димитрија Јосића. Чутурило се морао тачно и прецизно придржавати тражених исправки према напоменама да би *Буквар* коначно могао бити усвојен.⁴⁵³ Ултимативно је наложено, да уколико Чутурило не би у хитном року унео исправке, министарство би тражило другог аутора. Ревностан, дисциплинован и прецизан Чутурило је доследно исправио све захтевано и приложио министру обе верзије *Буквара* ради лакше провере ревидираног рукописа уз опаску да му није било тешко да изврши исправке

⁴⁵⁰ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Поднео ревидирани рукопис Буквара*, (Београд, 4. 1. 1886).

⁴⁵¹ Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Господине Министре*, (Београд, 20. 1. 1886.), ГПС

⁴⁵² Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Чутурилу у Крагујевац*, (Београд, 7. 3. 1886.), Живојин Симић, професор Учитељске школе.

⁴⁵³ Суштина овог захтева је била да се аутор неизоставно сагласи са свим исправкама референта у погледу употребе великих слова, избора и употребе речи и израза, реда речи, елиминисања текстова о српским епским јунацима, фрушкогорским манастирима, српским топонимима и питалица... Референт је грубо нарушио ауторску слободу, а своју искључивост потврдио речима да не може уџбеник препоручити за усвајање све док аутор не учини тачне исправке по његовом захтеву.

будући да је грађе имао у изобиљу, док је тамо где је замена била неопходна користио искључиво примере из Вуковог *Српског рјечника* и *Српских народних пословица*.⁴⁵⁴ Са техничке стране настојао је да рукописне фонтове слова саобрази са постојећим прописима мада тај део посла није зависио од њега као аутора већ од вештине калиграфа који ће израду слова радити. У вези са техничком страном израде у рукописима свих Чутурилових издања *Буквара* приметна су детаљна упутства штампарима у вези са величином, врстом и бојом слова. Спреман је био да изврши коректуру и да се споразуме са управом државне штампарије у погледу техничке израде Буквара.

Чутурилу је званична одлука о одобрењу *Буквара* за употребу у школама уз државно право откупа на пет година саопштена службено дописом директору крагујевачке гимназије будући да је требало да му се одобри одсуство ради коректуре.⁴⁵⁵ Колико су учитељи и наставници имали ниска примања од којих нису могли организовати елементарне услове живота сведочи и чињеница да Чутурило није био у стању да од својих примања финасира сопствени одлазак и боравак у Београду, већ је био принуђен да унапред потражује свој уџбенички хонорар.

Пошто је Чутурило у то време радио као учитељ језика у крагујевачкој гимназији, усвајање *Буквара* као уџбеника уз државни откуп од пет година оглашено је и у *Веснику крагујевачке општине*.⁴⁵⁶

Ни овај *Буквар* није прошао без полемике која је пратила његово издавање, само што је Чутурило овог пута мудро остао по страни, а компетентни стручњаци су одговорили незадовољном аутору чији уџбеник није одобрен на конкурс. Јован Миодраговић, чији је рукопис одбијен са образложењем да ни по облику ни по садржини не одговара првој дечијој књизи, упутио је веома оштар протест

⁴⁵⁴ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Господине Министре!* (15. Марта 1886 у Крагујевцу), Стево Чутурило учитељ краг. гимназије.

⁴⁵⁵ Рукописна грађа. *Писмо министра просвете директору крагујевачке гимназије*. (Београд, 9. 3. 1886.) - Министар просвете од 9. 10. 1884. до 23. 3. 1886. био је Стев. Д. Поповић (1844-1902), педагог и политичар; АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Управи Државне штампарије, Директору крагујевачке гимназије* (19. Марта 1886. г. у Београду) М.

⁴⁵⁶ „Месне вести“, *Весник крагујевачке општине* бр. 7 (1886): 3.

најпре Главном Просветном Савету,⁴⁵⁷ а затим и јавности, стварајући непријатну атмосферу. Веома огорчен сматрао је да су референти имали „непријатељски лични став“ и покушавао је да оповргне њихове оцене. Изашавши из оквира струке био је осуђен „због јавне увреде и клевете комисије, која је оценила букварове”.⁴⁵⁸ За значај *Буквара* Стеве Чутурила важно је што се у јавности огласио Димитрије Јосић, један од референата по чијим сугестијама је Чутирило првобитно изменио поједине делове свог *Буквара*. Димитрије Јосић је у књизи *Ствар о буквару и нова педагогија* опширно приказао Чутурилов *Буквар* указујући на његов значај, а кратак осврт објављен је у *Јавору*.⁴⁵⁹

Државно петогодишње право откупа, од 19. марта 1886. до истог дана 1891, одредило је почетни период кориштења *Буквара* у току којег су тиражи по потреби доштампавани. Прво издање је штампано у 100000 примерака са намером да траје свих пет година.⁴⁶⁰ Будући да се дуго чекао и да је био преко потребан у школама, тај тираж је распродат за две године, те је 1888. прештампано нових 50000 примерака.⁴⁶¹ У штампарији је јуна 1890. преостало 22000, те је, без измена,

⁴⁵⁷ АС МПС-П ф. 48, р. 48/1897. *Главном Просветном Савету*, (Београд, 2. 9. 1885), Јован Миодраговић.

⁴⁵⁸ Ј. Миодраговић је нападао комисију и у *Учитељу*; Д. Јосић му је одговорио у *Београдском Дневнику*; Ј. Миодраговићу је Апелациони суд повисио казну. - Бакић, Војислав. *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)* (Ужице: Учитељски факултет, Београд: Српсак академија образовања, 2009), 72.

⁴⁵⁹ Димитрије Јосић, „*Ствар о буквару и нова педагогија* (Београд: Штампарија Напредне странке, 1887); *Ствар о буквару*“, *Јавор*, бр. 49 (1887): 782; Бакић, Војислав. *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)* (Ужице: Учитељски факултет, Београд: Српсак академија образовања, 2009), 72.

⁴⁶⁰ АС МПС-П ф. 48, р. 48/1897. *Управи Државне штампарије, Директору крагујевачке гимназије* (19. Марта 1886. г. у Београду) М.

⁴⁶¹ Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Господину Министру просвете и цркв. послова*. (2. Децембра 1891. год. у Београду) Заступник Управника Држав. штампарије Б. Ђ. Јовановић.

прештампан тираж потребан за једну школску годину.⁴⁶² Децембра 1891. Штампарија је поседовала још 16459 комада.⁴⁶³

Буквар је и након истека тог рока задржан као уџбеник у основним школама те је Чутурило затражио и обнову уговора⁴⁶⁴ подневши нови рукопис на преглед. Да би испратио развој и промене настале у наставној пракси⁴⁶⁵ и у општем развоју уџбеничке литературе, рукопис је у великом делу прерадио и кориговао усавршивши колико је било могуће постојећи метод, обновио и прераспоредио грађу. Новине се тичу обојеног новог слова ради лакшег уочавања и унетих слика предмета који својим обликом подсећају на слово које се учи. Слова су крупнија и обим уџбеника већи од претходног. Уз измењени *Буквар* приложио је коментаре са детаљима измена. Прерађен и коригован рукопис упућен је Главном Просветном Савету на поновни преглед и оцену и давање мишљења о употребној вредности у настави у наредном периоду. Референти⁴⁶⁶ прерађеног рукописа *Буквара* били су Војислав Бакић, Димитрије Јосић и Сретен Ацић, предавач нишке учитељске школе, од којих су прва двојица прегледали и оценили и прво издање буквара те су могли лакше и сврсисходније упоредити промене које је Чутурило унео у други рукопис, и одобрити га за привремену употребу, до расписивања новог конкурса.⁴⁶⁷ Пошто је планирано расписивање

⁴⁶² Годишње потребе су биле око 30000 примерака. - АС МПс-П ф. XIII, р. 72/1890. *Господину Министру просвете и црквених послова*. (12. Јуна 1890 год. у Београду.) Управник државне Штампарије [потпис нечитак]

⁴⁶³ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Господину Министру просвете и цркв. послова*. (2. Децембра 1891. год. у Београду) Заступник Управника Држав. штампарије Б. Ћ. Јовановић.

⁴⁶⁴ Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Господину Министру просвете и црквених послова*. (Београд, 28. 8. 1891.) Стево Чутурило, учитељ језика у оставци

⁴⁶⁵ Нови *Наставни план и програм за ниже основне школе* донет 1. 11. 1891. године предвиђао је повећање броја часова из српског језика. *Упутства за вршење програма за нижу основну школу* од 1. 2. 1892. године одражавала су нова сазнања из педагошке науке као и дотадашња практична искуства. О овоме: Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*. (Београд: Педагошки музеј, 1970), 137-138.

⁴⁶⁶ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Господину министру*, (10. Маја 1892), Председник Главног Просветног Савета Стојан Марковић

⁴⁶⁷ Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Господине Министре* (22. Маја 1892. г. Београд) Потпредседник Главног просв. Савета, Ст. Ловчевић

новог конкурса, овај Чутурилов *Буквар* примљен је за привремену употребу⁴⁶⁸ за две школске године, 1892/93. и 1893/94, док се не изради нови уџбеник на основу планираног новог стечаја, уз услов да се учине додатне исправке по примедбама референата које ће прегледати и проверити Војислав Бакић, директор београдске учитељске школе. О формату и о техничкој страни израде уџбеника штампарија је била дужна да се договори са аутором и са Миланом Јовановићем Батутом,⁴⁶⁹ професором Велике школе. Он је давао упутства одговарајућа прописима савремене хигијене. Након исправки и овог договора Чутурило је доставио рукопис непосредно управи државне штампарије. У складу са тим Штампарија је јавила да поседује само 6814 примерака, а годишње потребе су биле до 35000.⁴⁷⁰ Када је министар одредио да се штампа онолики број примерака колики ће обезбедити двогодишње потребе, штампано је 50000.⁴⁷¹

Ово четврто издање Чутуриловог *Буквара* приказао је Јован Рогановић⁴⁷² веома добро, позитивно, стручно и подстицајно. Истакао је важност *Буквара* као прве књиге на којој се темељи будуће образовање ученика и чињеницу да је такав уџбеник најтеже написати. Проницљиво је анализирао илустрације не штедећи похвале. Са техничке стране сматрао је да је реч о, до тада, најсавршенијем *Буквару* на српском језику. Као изузетну новину издвојио је употребу друге (плаве) боје при штампању за обележавање новог слова сматрајући тај поступак методички одличним. Интересантно је да и он сматра да је за поједина писана слова, и мала и велика, боље дати једноставнија графичка решења (ђ, ћ, у, ф, ц).

⁴⁶⁸ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Одлука министра просвете и црквених послова* (Београд, 8. 6. 1892); ПМ, фонд Стево Чутурило, без инв.бр. *Директору Прве београдске гимназије* (11. 6. 1892.) Министар просвете Андра Николић.

⁴⁶⁹ Милан Јовановић Батут (1847-1940), лекар, организатор здравствене службе у Црној Гори. Предавао хигијену и судску медицину на Великој школи, оснивач и први декан Медицинског факултета у Србији. Писао путописе, уређивао стручне часописе. Сарађивао са Чутурилом приликом објављивања *буквара* а у вези са техничком страном израде књиге која је имала задовољити хигијенске навике.

⁴⁷⁰ АС МПс-П ф. 48, р. 48/1897. *Господину Министру Просвете и цркв послова* (23. Маја 1892. год. у Београду.) Заступник Управника држ. Штампарије Б. Ћ. Јовановић.

⁴⁷¹ Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Управи државне штампарије. Директору I беогр. гимн. Управитељу беогр. учит. шк. Г. Д-ру Мил. Јовановићу-Батуту* (11 јуна 1892. год. у Београду) М.

⁴⁷² Јован Рогановић, „Књижевност, умјетност и просвјета”, *Глас Црногорца* бр. 44 (1892): 3-4.

Препознао је извесне нехотичне и штампарске грешке. Рогановић је сматрао да је научно и педагошки још упечатљивији други део Буквара у којем су обрађена штампана слова зато што употреба слика, које својим обликом асоцирају на ново слово, до тада није била позната, а од немерљивог је значаја за практичну примену и умногоме олакшава рад учитеља и ученичку перцепцију. Веома је значајна Рогановићева оцена да је реч о, до тада, најбољем српском буквару и што та оцена, лишена било какве сујете, долази из Црне Горе, десет година након Чутуриловог одласка. Такође је веома важно што Јован Рогановић изражава жељу и наду да се тај буквар прилагоди ијекавском изговору и црногорским приликама да би се могао користити и у њој, пошто је писан наменски само за подручје Краљевине Србије. При том изражава своје уверење да српски језик треба да буде јединственог изговора ради постизања духовног јединства српског народа. Приказ се завршава најтоплијом препоруком ваљаног, важног, корисног и практичног Чутуриловог *Буквара*.

О *Буквару* је похвално писано у *Учитељу*⁴⁷³ уз напомену да је обимом опширнији него што околности и време дозвољавају зато што буквар није усклађен са новим наставним планом⁴⁷⁴ који другачије прераспоређује наставну грађу. Чутурило свесно није писао Буквар по новом наставном плану очекујући нови конкурс.

Планирани нови конкурс није расписан на време иако је Главни Просветни Савет јуна 1893. позван да оформи комисију стручних лица која ће одредити главне основе за израду новог буквара и читанки за основношколску наставу⁴⁷⁵ и иако је одређен рок од једне и по године за израду новог *Буквара* и тражен одговарајући начин израде.⁴⁷⁶ У планираном конкурс за писање новог буквара⁴⁷⁷

⁴⁷³ „Буквар за основне школе у Краљевини Србији”, *Учитель. Педагошко-књижевни лист*, бр. 1 (1892): 54.

⁴⁷⁴ *Наставни план и програм за ниже основне школе од 1. 11. 1891. године.* - Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку.* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 137.

⁴⁷⁵ АС МПС-П ф. 20, р. 60/1906. *Главном Просветном Савету*, (Београд, 2. 6. 1893. године), Председник Министарског Савета, Министра Просвете и Црквених Послова, начелник Ст. Ловчевић

⁴⁷⁶ Исто, ф. 20, р. 60/1906. *Главном Просветном Савету*, (Београд, 19. 12. 1893. године), Министар просвете.

наглашено је да нови уџбеник треба да буде написан по најсавременијим начелима педагошке науке и да садржи, усклађене са новим наставним планом и програмом, букварски део и део за читање са пажљиво одабраним текстовима. До тада ће се прештампати *Буквар* Стеве Чутурила у потребном броју примерака. „Пошто је потрошња велика, а често се и тражи” Чутурилов *Буквар*, министар је одредио да се прештампа тираж довољан за ту и наредну, 1894/95. школску годину, што се процењивало на 31000.⁴⁷⁸

Конкурс за израду новог буквара и читанки за основношколску наставу ће уследити након годину дана.⁴⁷⁹ Првобитно је подразумевао рок за предају рукописа до краја календарске године, али је продужен до маја наредне 1895. пошто су се аутори жалили на одређени рок за предају рукописа, овог пута с правом, будући да је израда Буквара подразумевала и израду *Читанчице* и *Упутства*. Продужен рок првенствено је био усмерен на отварање могућности за боље писање упутства. И Чутурило се жалио на ограниченост рока⁴⁸⁰ сматрајући да се одговоран посао не може ваљано, савесно и успешно обавити у кратком периоду.

*Основе за писање буквара*⁴⁸¹ су тачно прописивале садржај појединих делова буквара, препоруку за обим и техничку израду. Захтевао се одговарајући распоред слова, јасни и разумљиви примери речи за вежбање у читању, интересантни и у вези са свакодневним животом, жанровски разноврсни (приче, песме, басне, пословице, загонетке, изреке). *Основе за писање буквара* су обавезивале ауторе да уз рукопис буквара приложе и објашњење плана и поступка које су користили при изради уџбеника и кратко упутство за учитеље.

Штампарија је обавештавала о броју потребних примерака за сваку наредну школску годину и у складу са тим је министар доносио одлуке о

⁴⁷⁷ АС МПС-П, ф. 48, р. 48/1897. *Управи државне штампарије*, (Београд, 29. 10. 1893. године.), М.

⁴⁷⁸ Исто.

⁴⁷⁹ Конкурс је расписан 10. 6. 1894. године. Исто, ф. 20, р. 60/1906. *Продужење стечаја*, (16. 11. 1894. г. у Београду)

⁴⁸⁰ Исто, ф. 48, р. 48/1897. *Господину Министру Просвете и цркв. послова*, (10. новембра 1894. Београд), Стево Чутурило учитељ и наставник педагогике у Виш. Жен. Школи

⁴⁸¹ Исто, ф. 20, р. 60/1906. *Основе за писање буквара*, (18. 3. 1894. г. у Београду), Чланови комисије В. Бакић, Ј. Миодраговић и М. Јовић.

прештампавању уџбеника. За наредну 1895/96. школску годину сматрао је „да је сва вероватноћа да ће прерађени *Буквар* г. Ст. Чутурила бити ипак најбољи, и да ће по томе бити примљен као државни уџбеник, онда отпада сваки јачи разлог за потребу прештампавања садашњег *Буквара*.“⁴⁸² Пошто конкурс није расписан по првобитно утврђеном плану, стари Чутурилов *Буквар* је прештампан поново, у 30000 примерака за потребе 1895/96.⁴⁸³ Неочекивање бољег рукописа илуструје стање у букварској уџбеничкој литератури и поверење које је у стручним круговима владало у погледу квалитета Чутуриловог *Буквара*.

У вези са предлогом Управе државне штампарије о прештампавању *Буквара* за школску 1895/96. годину огласио се и Стево Чутурило. Он је до последњег стечаја сматрао моралном сатисфакцијом чињеницу да је његов *Буквар* одобрен и примљен у основношколску наставу, да се прештампава и континуирано користи. На основу последњег расписаног конкурса закључио је да се његов уџбеник не уважава у довољној мери и то управо у времену када се исти користи и ван Србије, када га истичу стручни листови и просветни ауторитети. Не може се оповргнути чињеница да је *Буквар* Стеве Чутурила позитивно представљан и оцењиван у многим словенским листовима (хрватским, српским преко Саве и Дунава као и у неким чешким).⁴⁸⁴ Тако рецимо *Учитељ* истиче како је буквар приказан у многим листовима ван Србије. Сви поменути прикази махом хвале *Буквар* и дају врло лепо мишљење о њему. Пошто више није осећао довољну моралну сатисфакцију, изразио је незадовољство и својим материјалним статусом сматрајући да није адекватно награђен и захтевао је одређену надокнаду за даље уступање *Буквара*. Међутим, *Буквар* је прештампан и за школску 1895/96.⁴⁸⁵ пошто је Управа штампарије сматрала да се нови уџбеник, по окончању приспећа рукописа у мају 1895, не може припремити до почетка нове школске године.

⁴⁸² АС МПс-П, ф. 48, р. 48/1897. Краљ. Српској Управи Државне штампарије, (Београд, 19. 1. 1895. године), М. - Министар просвете је од 7. 10. до 6. 11. 1902. био педагог Миленко Марковић (1854-1914).

⁴⁸³ Исто, Управи државне штампарије (4. фебруара, 1895. год. у Београду) М.

⁴⁸⁴ Исто, Госп. Министру просвете и црквених послова, (Београд, 25. јануара 1895), Стево Чутурило, учитељ.

⁴⁸⁵ Исто, ф. 48, р. 48/1897. Министру просвете, (4. 2. 1895. године) Управа државне штампарије.

Када је расписан нови конкурс, Чутурило је поднео на преглед и оцену рукопис новог *Буквара*⁴⁸⁶ да би се утврдило да ли је написан у складу са правилима за писање и да ли се може одобрити као уџбеник у основним школама. Приложио је и стари *Буквар* у последњем петом издању који се до тада користио у основношколској настави, коментар и објашњење наставне методе за оба уџбеника. На конкурс се јавио и Михајло Јовић.⁴⁸⁷

У међувремену је, без обзира што је конкурсна процедура била у току, прештампан Чутурилов *Буквар* и за следећу школску 1896/97. годину на предлог Управе државне штампарије која је сматрала да ни један нови рукопис не може бити спреман до идуће школске године без штете по наставу.⁴⁸⁸ Ова Управа је врло прилежно водила рачуна о томе да ли ће имати довољан број расположивих примерака уџбеника неопходних за сваку наредну школску годину пошто се потребни број временом увећавао. У вези са тим је њихова молба за ново прештампавање Чутуриловог *Буквара* у броју примерака неопходном и довољном за школску 1896/97. годину иако се знало да су на расписани конкурс поднета два рукописа, Чутурилов и Јовићев, од којих се још није одлучило који је бољи и прикладнији за наставу и прилагођенији новим захтевима. Ако би се чекало окончање конкурсне процедуре, штампарија не би стигла до почетка наредне школске године да одштампа нови уџбеник. Дакле, Чутурилов *Буквар* се користио мимо свих рокова који су били прописани и договорени, не само зато што је био добар већ и зато што је био једини и као такав неопходан. Исти је случај био и са Натошевићевим *Букваром* који се користио пре Чутуриловог, што никако не умањује значај ни једног од ова два уџбеника.

Чутурило није консултован у вези са последњим прештампавањем те је самоиницијативно затражио⁴⁸⁹ правичну надокнаду а на основу *Правила о писању*

⁴⁸⁶ АС МПс-П, Чутурило је поднео рукопис на оцену 30. 4. 1895. године.

⁴⁸⁷ Исто, Јовић је поднео рукопис на оцену 29. 4. 1895. и тражио изузеће Димитрија Јосића из конкурсне комисије.

⁴⁸⁸ Исто, *Господину Министру Просвете и цркв. Послова*, (11. Јануара 1896.) Краљ. Српска Управа Државне Штампарије, Заст. Управника

⁴⁸⁹ Исто, *Госп. Министру Просвете и Цркв. Послова*, (21. фебруара 1896. г. у Београду), Стево Чутурило пензионер; Исто, (10. марта 1896 г. у Београду)

и штампању уџбеника за средње и основне школе.⁴⁹⁰ До тада му је исплаћен хонорар од два процента укупне вредности продатих уџбеника. Чутурило је о томе говорио тек почетком 1895. у свом обраћању везаном за ново прештампавање буквара за школску 1895/96. Сматрао је да је у питању очевидна неправда јединствена у историји исплаћивања хонорара ауторима уџбеника. Истакао је да је за њега увек важнија била морална накнада која се огледала у интересу просвете и школства. Огласио се у тренутку када је на основу расписаног новог конкурса у лето 1895. јасно схватио да се стручна вредност његовог буквара не уважава.

На конкурс је 1896. примљен за употребу *Буквар са читанчицом за основну школу* Михајла Јовића.⁴⁹¹ У државној штампарији је, међутим, преостао одређени број примерака *Буквара* Стеве Чутурила уочи почетка школске 1897/98. те је Управа предложила да се тај број преосталих *Буквара* искористи у одређеном броју округа које министарство одреди. Одабрани су подунавски, пожаревачки, моравски и крагујевачки округ.⁴⁹² Пошто је у питању стари Чутурилов *Буквар* без *Читанчице* настала је прилична недоумица код већине управника и учитеља из округа којима је накнадно предочен распис о употреби Чутуриловог *Буквара*.⁴⁹³ Јовићев *Буквар* се користио у том облику до 1905.⁴⁹⁴

Буквар за основне школе у Краљевини Србији доживео је шест издања у периоду од 1886. до 1896. за које је писац сукцесивно награђен са укупно 3520

⁴⁹⁰ *Просветни зборник закона и наредба* по којима су уређене и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији. (ур.) Мил. Марковић и Зар. Р. Поповић (Београд: Краљевска српска штампарија, 1895), 1269.

⁴⁹¹ Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 143.

⁴⁹² Предмет садржи обимну преписку која се одвијала између министарства, штампарије и одређених округа чији представници су се интересовали како да поступе. - АС МПс-П, ф. 48, р. 48/1897. *Господину Министру Просвете и Црквених Послова*, (Београд, 5. јула 1897), Управа државне штампарије.

⁴⁹³ Исто.

⁴⁹⁴ Борјанка Трајковић, *Библиографија српских буквара (1597-2008)*, (Београд: Завод за уџбенике; Педагошки музеј, 2010), 28.

ондашњих динара.⁴⁹⁵ Укупан тираж у том периоду износио је близу 300000 примерака.⁴⁹⁶ Србија је у двадесети век закорачила са два и по милиона становника, и 102406 ученика основних школа у 1101 школи.⁴⁹⁷

Главни Просветни Савет је 1900. предложио расписивање новог конкурса.⁴⁹⁸ Чутурило је, пратећи дешавања, већ тада поднео *Буквар* на преглед и оцену, али пошто није одобрен, потраживао је рукопис натраг.⁴⁹⁹ Наредне године су уобличени захтеви за писање новог буквара према којима је наредни Буквар је требало да садржи четири органски повезана дела: *Припремно цртање* за изучавање писања, *Словарицу*, *Букварски део* и *Читанчицу*, а конкурс је расписан 1902.⁵⁰⁰ Рукописе су поднела четири аутора: Владимир К. Петровић, Градоје Бушљетић, Михаило Јовић, анонимни писац и Стево Чутурило. По оцени референата управо је захтев о прописана четири дела уџбеника утицао на погрешну израду буквара, пре свега уношењем елемената *Припремног цртања*, пошто у наставном програму постоји посебан предмет, док *Словарица* није успешно урађена као припрема читања и писања према захтевима савремене дидактике. Референти су предложили елиминисање тих делова и сугерисали одвајање *Читанчице* од буквара због различите природе и обраде наставне грађе. Прегледање поднетих рукописа се продужило и у 1903. години услед извесних тешкоћа. У том периоду је Чутурило написао *Коментаре научним основама Буквара*, на основу захтева Војислава Бакића, који објашњавају методичке и

⁴⁹⁵ АС МПс-П, ф. 48, р. 48/1897. *Ст. Чутурило* (Београд, 27. Марта 1896), Миленко Марковић, секретар мин. просвете

⁴⁹⁶ Годишње се трошило око 30000 комада. - Исто, *Господину Министру просвете и цркв. послова*, (Београд, 17. фебр. 1886), Управник Краљ. - српске државне штампарије.

⁴⁹⁷ Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1970), 148.

⁴⁹⁸ „Радња главнога просветнога савета. 862. редовни састанак. 28. 1. 1904. године“. *Просветни преглед* бр.3. (1904): 212.

⁴⁹⁹ АС МПс-П, ф. XXVII, 26/1900. *Г. Министру Просвете и Цркв. Послова* (25. октобра 1900. г. у Нишу), Стево Чутурило, школ. надзорник; ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/20. *Преглед садржине мога Буквара од 1900. г.*

⁵⁰⁰ „Радња главнога просветнога савета. 862. редовни састанак. 28. 1. 1904. године“. *Просветни преглед* бр.3. (1904): 213.

дидактичке принципе на којима је буквар написан.⁵⁰¹ Образложење ће искористити у каснијем методичком приручнику за *Буквар*. Војислав Бакић је препоручио Чутурилов *Буквар* као најбољи⁵⁰² и управо ће његов предлог одлучујуће утицати на усвајање овог уџбеника. Значајна је крајња оцена: „Да од поднесених на оцену пет Букварева, усвоји *Буквар* и *Читанку*, коју је написао Стево Чутурило, јер су бољи од других, те би наша школска књижевност њима добила свакако за први разред бољи уџбеник, но што га је до сад имала”.⁵⁰³ Чутурило се од осталих аутора издвојио марљивошћу и доследношћу. *Буквар* је написао истим методом којим се и раније служио, сасвим сигурним, провереним и прихваћеним. Разлика у односу на претходни *Буквар* чини посебан део *Читанка* чији је садржај подељен на једанаест поглавља са тематски и жанровски различитим текстовима.

Чутурилов *Буквар за основне школе у Краљевини Србији* штампан је 1905. године пошто је био „понајбољи од свих који су на стечај били поднесени”.⁵⁰⁴ Интересантно је да су референти изнели неколико предлога о садржају *Буквара* према којима је Чутурило требало свој рукопис умногоме да измени. Он на то није пристао пошто би толиким изменама *Буквар* изгубио своје основно обележје. И поред тога што се није слагао са ставом референата, *Буквар* је одобрен за употребу у основним школама. Одбијајући да се сложи са референтима и преиначи свој уџбеник Чутурило је изразио велику самоувереност у вредност свога дела. Најважнија особеност овог издања јесте усмена анализа говора, усклађена са савременим дидактичким захтевима. У *Упутству* за буквар је изнето

⁵⁰¹ Рукописна грађа. *Коментар научних основа мога Буквара поднет Министарству Просвете* (11. 4. 1903. године); ПМ, Фонд Стево Чутурило, без инв. бр. *Образложење методских и дидактичких основа, према којима је израђен Буквар за основне школе, поднесен Министарству Просвете под 31. Марта о. г.* - На полеђини је исти назив као у рукописној грађи, и упут: „*Видети Бакићеве захтеве у ствари Буквара*”.

⁵⁰² Бакић, Војислав. *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)* (Ужице: Учитељски факултет, Београд: Српска академија образовања, 2009), 203.

⁵⁰³ „Радња главнога просветнога савета. 862. редовни састанак. 28. 1. 1904. године“. *Просветни преглед* бр.3. (1904): 251.

⁵⁰⁴ АС МПС-П ф. 51, р. 79/1908. *Главном просветном савету*, (11. II 1906. Београд). [Референти] Љуб. Миодраговић, Влад. Д. Стојановић, проф.

методичко упутство за практичан наставни рад. Детаљно се методичким објашњењем Чутурило позабавио и у одговору критичару свога *Буквара*.⁵⁰⁵

Издање *Буквара* из 1905. године обележава двадесет година Чутуриловог присуства на уџбеничкој сцени Краљевине Србије и двадесет шест година укупног рада у области писања буквара. Верзија овог издања биће поново штампана 1910. године.

Буквар Стеве Чутурила је доживео једно издање и на Крфу 1916. године⁵⁰⁶, у тешким ратним и избегличким условима, да би се задовољиле потребе за обуком у читању и писању ученика који су се нашли ван Краљевине Србије.⁵⁰⁷ Одштампано је 100000 примерака који су захваљујући Министарству просвете бесплатно дељени и ученицима, али и неписменим војницима на фронту. Одређени број примерака стигао је и у Париз, Солун и на Корзику, у просветна одељења и у школе. Ово издање покрило је потребу избеглих српских ђака за учењем читања и писања и описменило многе војнике. Сведочанство једног војника који је преживео голготу Албаније и Солунског фронта и опоравак на Крфу упућује на Чутурилов *Буквар*. Када је био предложен за чин каплара, овај војник је морао научити да чита и пише, а учио је из Чутуриловог буквара. „А ја онда узмем буквар, па лупај главу. Кад се пуца – пуцамо, а кад не ја опет гледам у оно [буквар]“.⁵⁰⁸

Буквар је и оглашен на Крфу⁵⁰⁹ као књига позната од раније у српским школама, и са надом да ће следеће издање бити кориштено у ослобођеној Србији. Означен је као болно подсећање на прву српску књигу штампану ван Србије, у

⁵⁰⁵ Чутурило наводи да је текст учитеља Јовића и Благојевића изашао у *Одјеку* бр. 98. - ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/82. *Критика Буквара или педагошке илузије* (Одговор учитељима Јовићу и Благојевићу 1905. године).

⁵⁰⁶ Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*. Крф: Државна штампарија краљевине Србије, 1916.

⁵⁰⁷ Маја Николова, „Стево Чутурило, Буквар за основне школе у Краљевини Србији, Крф 1916.“ у *Буквари и букварска настава код Срба* (Београд: Педагошки музеј, 2010), 207-211; Ненад Урић, „Издавачка дјелатност Србије у вријеме окупације 1916-1918. године“, *Историјски часопис*, Књ. XXXVII, 1990, Посебан отисак: 152.

⁵⁰⁸ Рукописна грађа. *Разговор са Мијајлом Милојковићем из села Милатовац код Жагубице*. Разговор водила Светлана Стевић Вукосављевић 1978. године.

⁵⁰⁹ „Књижевност“, *Српске новине* бр. 1 (1917): 3.

тренутку када се Србија опоравља и рехабилитује, такође, ван својих граница. Из тог разлога је ово издање својеврстан споменик српске историје и страдалништва, али и почетак нове просветне епохе у ослобођеној Србији. Након рата у школски систем ће се укључити ученици који су учествовали у рату.

Свако ново издање Чутуриловог *Буквара* садржавало је неку новину, допуну или прераду зато што их је континуирано усавршавао и уносио нове и свеже методске елементе. Најважнија достигнућа Стеве Чутурила у писању *Буквара* јесу: развијање и усавршавање методе нормалне речи тако да су ученицима била позната сва слова осим првог које се обрађује, употреба слика ради лакшег памћења слова, уношење додатних слика предмета који обликом подсећају на слово које се обрађује, повезивање методе нормалне речи са фонографском методом, издвајање почетног слова другом бојом ради боље уочљивости у речи и олакшавања перцепције, упоредно изучавање штампаних и писаних слова, употреба разноврсних текстова за вежбање, коментари и упутства за начин употребе, усмена анализа говора. Чутурилов метод нормалне речи олакшавао је процес учења читања и писања на минималан период. Уместо срицања користио је шчитавање. То значи да је ученик учио једно по једно слово и спајао их у слоге и речи. Распоред слова је био такав да се учило по једно непознато слово, док су сва остала слова била позната. Тако је ученик постепено савладавао читање и увежбавао га шчитавањем познатих слогова и речи. Распоред слова је пажљиво начињен да би се што боље искористили могући склопови слогова и речи. При том су кориштене речи познате ученику, примери из свакодневног живота, блиски и из непосредног окружења. Увек је инсистирао је на очигледној настави. До сазнања је Чутурило долазио проучавајући изворну немачку и актуелну српску литературу.

Последњи пут Чутурилов *Буквар* је објављен након Првог светског рата. Једно издање је поновљено под истим насловом,⁵¹⁰ а остала са промењеним

⁵¹⁰ Стево Чутурило, *Буквар за основне школе у Србији*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1920)

називом државе.⁵¹¹ Поратне околности су условиле објављивање уџбеника који су се показали квалитетним у пређашњим наставним околностима. По конституисању нове државе створена су и нова правила у која се Чутурило није уклопио. Он је још неколико пута покушао да утиче на објављивање свог *Буквара* у приватном издању, али није наишао на повољан пријем.⁵¹²

Први *Буквар* Стеве Чутурила објављен је 1879, а последњи 1925. што значи да је кориштен 46 година у континуитету, претпостављамо и дуже, док је издање дистрибуирано и трајало. Користио се у Црној Гори, Херцеговини, Краљевини Србији, на Крфу, у српским школама и избегличким центрима у Грчкој и Француској, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Објављиван је на екавском и ијекавском изговору. Описменио је многе генерације ученика, али и одраслих, претежно војника, који нису стигли тај задатак да ураде код куће. За то време се могао написати и неки други букварски уџбеник. Чињеница да је само један, осим Чутуриловог, извесно време био званично одобрен, говори о стању на пољу букварске наставе. Није било компетентних аутора који би се упустили у дуг и тежак посао израде прве наставне књиге, који би у том послу истрајали и постигли задовољавајући квалитет уџбеника. Веома је мало било образованих и педагошки оспособљених стручњака који би се латили таквог задатка.⁵¹³ За скоро пола века Чутурила квалитетом, бројем издања и тиражима нико није премашио. Таква ситуација у уџбеничкој литератури је посебна и изузетна.

Буквар као прву и основну књигу почетне наставе прати читанка. Зависно од наставних захтева букварске читанке су биле саставни део буквара или самостални уџбеници који су се, у оба случаја, користили након букварске обраде читања и писања. Првобитне читанке су састављане од текстова углавном

⁵¹¹ Стево Чутурило, *Буквар за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. (Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921); Исто, 1922; Исто, 1923; Исто, 1925.

⁵¹² Рукописна грађа. *Министарству просвете*. (26. 2. 1928. Београд) Стево Чутурило, окр. школ. надзорник у пензији; Исто (1. маја 1928 у Београду); Исто, (1. фебруара 1929); Исто, (17. маја 1934 Нови Сад); Исто, (18. Августа 1938. г. у Београду). Рукопис *Буквара за основне школе у Краљевини Југославији* налази се у ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/85.

⁵¹³ Вељко Брборић, „Буквари Стеве Чутурила на почетку XX века” у *Буквари и букварска настава код Срба*. (Београд: Педагошки музеј, 2010), 195.

енциклопедијског карактера и служиле за увежбавање читања и васпитавање ученика пажљиво одабраним поукама.

Читанке Стеве Чутурила нису доживеле толику славу као буквари, али су објављиване неколико деценија, од 1880. до 1925. Осликавале су тадашњи манир састављача читанки будући да су се често користиле као једина лектира и остваривале ширу друштвену улогу. Допринос Чутурилов је у великом броју ауторских текстова, првенствено поетских достигнућа, у остваривању високих васпитних и образовних вредности и у задржавању читанке као саставног и важног дела уџбеника за основну школу. Текстови и концепција читанки допринос су историји, приказу обичаја, културе и духовности времена.

Стево Чутурило је планирао да напише четири читанке за основну школу како је и најављено у огласу са приказом првог издања *Буквара*.⁵¹⁴

Прва читанка коју је написао била је *Букварска читанка* објављена као саставни део црногорског издања *Буквара* из 1879. године. Наредне године самостално је објавио уџбеник *Прва букварска читанка: мјешовита грађа за вјежбање у очигледној настави, у говорењу, читању и писању: за друго полугодиште I. разреда*⁵¹⁵ који је служио за увежбавање читања. Мото Читанке гласи: „Знање је свјетлост, знање је моћ, Учимо браћо и дан и ноћ“.⁵¹⁶ Читанка је подељена на једанаест делова различитог обима и тематике: *Школа и црква, Човјек, сам, у породици, у друштву, Дом, Вртао, Ледине, Шума, Вода, Ваздух, Земља, Небо, Творац свијета*. Најобимнији су други и први део који илустративним примерима упућују на пожељно понашање уз поштовање патријархалних вредности. Јунаци кратких текстова су годиштем блиски ученицима и непосредно се доживљавају. Понашањем индиректно поучно утичу на понашање ученика што и јесте основни циљ текстова. Читанка има енциклопедијски карактер пошто покрива различите наставне области за које у то време нису постојали посебни уџбеници. Жанровски текстови нису разуђени.

⁵¹⁴ „Књижевна вест“, *Застава*, бр. 127 (1879): 4.

⁵¹⁵ Стево Чутурило, *Прва букварска читанка: мјешовита грађа за вјежбање у очигледној настави, у говорењу, читању и писању: за друго полугодиште I. разреда*, (Панчево: Накладом књижаре Браће Јовановића, 1880).

⁵¹⁶ Исто, 1.

Већином су то кратке приче наративног карактера када су намењене давању примера понашања и извлачењу закључака из поступака јунака, а дескриптивног карактера у текстовима који објашњавају природно учениково окружење. У односу на преко шездесет прозних текстова поезија је слабо заступљена са десетак песама. Два су текста сачињена од скупа загонетки, а присутни су разни савети, молитве и објашњења елемената из свакодневног живота. Тон читанке је поучан и сва грађа је утилитарна са циљем да кроз вежбање читања ученици савладавају и основне норме пожељног понашања.

Прва *Читанка* је оглашена међу издањима Књижаре браће Јовановић непосредно након објављивања,⁵¹⁷ а приказ је написан два месеца након изласка књиге из штампе.⁵¹⁸ У приказу је истакнута ваљаност Читанке као важног уџбеника у настави. Аутор приказа је сматрао да је Чутурило испунио основно дидактично начело очигледности, пошто је читанка пример и темељ очигледне наставе, и да негујући леп матерњи језик пружа углед говора којем треба тежити, да она испуњава педагошке захтеве добрим одабиром грађе распоређеним по плану и принципом поступности праћењем од познатог ка непознатом. Предлаже већи број пословица и налази извесне језичке и правописне погрешке, пре свега, у кориштењу малог/великог почетног слова у именима. О Чутуриловој употреби малог слова у личним именима при обради малих слова било је речи. Он се тога начела није одрекао сматрајући да се велико почетно слово може користити тек када се обради и усвоји. При писању имена из поштовања или назива из духовне сфере Чутурило користи велико почетно слово и у примерима заједничких именица. Све су то одлике његовог стила којих се доследно придржавао.

Чутурилова прва *Читанка* у истом облику, ијекавским изговором, објављена је и 1887. године.⁵¹⁹ У Црној Гори, за чије школе је и написана,

⁵¹⁷ „Нова школска издања“, *Застава*, бр. 128 (1879): 4.

⁵¹⁸ Приказ је написао Владимир Красић који је писао и приказ првог Чутуриловог *Буквара* и са којим се развила полемика. Он је још тада наговестио да ће писати и о *Читанци*. - „Књижевност“, *Застава*, бр. 166 (1879): 3.

⁵¹⁹ Стево Чутурило, *Прва букварска читанка: мјешовита грађа за вјежбање у очигледној настави, у говорењу, читању и писању: за друго полугодиште I. разреда*, (Панчево: Накладом књижаре Браће Јовановића, 1887).

користила се до измене наставног програма 1895.⁵²⁰ У литератури је забележено издање *Прве читанке за друго полугодиште I разреда*.⁵²¹

У Србији се адаптирана *Прва читанка за основне школе* користила и нешто касније.⁵²² Извесно се користила и у српским основним школама под турском окупацијом.⁵²³ *Прва читанка за основне школе у Краљевни Срба, Хрвата и Словенаца* је, такође, адаптирана читанка која је доживела два издања.⁵²⁴ Разлика у односу на прво издање *Букварске читанке* јесте нешто разуђенији жанровски однос текстова и елиминисање поделе на поглавља. Тематски поредак текстова ипак прати развојну линију прве *Букварске читанке* доносећи прво оне текстове који се односе на школу, цркву и породицу (*Школа, Добар ђак, Црква, Породица*), а затим текстове који описују природно окружење. Уочљиво је већи број тематских текстова који морализаторски описују све сегменте дечијег живота у раном узрасту усмеравајући их на поштовање породичних вредности (*Три поздрава родитељима, Добар син, Добра ћерка, Сестра и брат, Браћа и сестре*) и неговање хришћанских врлина (*Хвала Богу, Шта да чини ко мисли божји бити? Пред Богом, Бог нам је све дао*). Приметан је број текстова усмерених ка изазивању дечијег страха од нежељеног догађаја (*Сироче, Сиротица, Сузе материне, Богаташ и сиромаш, Нерадник и срећа*) усмерених опет на

⁵²⁰ Након тога ће бити објављене читанке за сва четири разреда основних школа аутора Ђуре Поповића, главног школског надзорника, председника комисије за прегледање и одобравање уџбеника. Све су у првом издању штампане на Цетињу у Државној штампарији 1897. - *Црногорска библиографија 1494-1994*, ур. Душан Ј. Мартиновић, том I Монографске публикације књига 3, 1834-1918 (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989), 96-98.

⁵²¹ Чутурило, Стево. *Прва читанка за друго полугодиште I разреда*. Панчево: Браћа Јовановић, 1885. - Наведено према: Жарко Војновић, *Из Спарте светлост то јест Живот и подвизи Каменка и Павла Браће Јовановића уједно и библиографија издања* (Панчево: Градска библиотека, 2010), 433.

⁵²² Стево Чутурило, *Прва читанка за основне школе у Краљевини Србији*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1904). Штампана је и 1908. и 1909.

⁵²³ Стево Чутурило, *Читанка за I разред српских основних школа у турској царевини*, (Скопље, Прва српска штампарија Вардар Давида Димитријевића, 1910).

⁵²⁴ Стево Чутурило, *Прва читанка за основне школе у Краљевни Срба, Хрвата и Словенаца*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921); Исто, 1923.

прихватљиво понашање које ће елиминисати могућност непожељне казне (*Не понеси се, Не ругај се, Буди поштен, Буди услужан, Говори истину*). Жанровски су текстови разноврснији него у *Букварској читанци* што је очекивано већ смањењем броја текстова који описују природно окружење. Приметан је појачан удео песама тако да је однос прозе и поезије скоро изједначен. Заступљене су загонетке и пословице. Поједини текстови су адаптације примера из народне књижевности. Читанка је савременија у односу на *Букварску читанку*.

*Друга читанка за II. разред основнијех школа*⁵²⁵ је 1880. штампана у државној штампарији као први уџбеник штампан на Цетињу после рата. Попунила је велику празнину у низу црногорских уџбеника. Испуњени педагошки захтеви и зналачки одабир текстова у укупној концепцији високо су је вредновали. Оглашена је у новинама.⁵²⁶ Исто издање су штампали и Јовановићи.⁵²⁷ То издање се разликује нешто смањеним обимом, али без посебне адаптације за школе у Краљевини Србији. Аутор је читанке писао за црногорске школе где се осећала прека потреба за новим уџбеницима, док је у Србији та делатност већ била увелико развијена. Добро је проценио да адаптација читанки за екавско говорно подручје није била неопходна.

Друга читанка је конципирана на веома сличан начин као и *Прва читанка* поделом на поглавља: *Човјек, Дом, Домаће животиње, Вртао, Завичај, Школа и црква, Поље и ливаде, Шума, Земља, Вода, Ваздух, Небо, Вријеме*. Обим интересовања и усмерења усклађен је са узрастом ученика и шири се објашњавањем делова човековог тела, породичних односа, делова куће и завичаја. Дескрипција је присутна у новим елементима ученичког сазнавања. Делови објашњавани у *Првој читанци* овде су поткрепљени песамама. Чутурило прати манир у писању читанки да су прозни текст и песма исте тематике у корелативном односу. Веома важна новина је наведено ауторство у попису текстова у садржају. Више од трећине укупних текстова су ауторски Чутурилови.

⁵²⁵ Стево Чутурило, *Друга читанка за II. разред основнијех школа*, (Цетиње: Државна штампарија, 1880).

⁵²⁶ „Књижевне вијести“, *Глас црногорца*, бр. 47 (1880): 4; „Нова школска издања“, *Застава*, бр. 136 (1881): 4.

⁵²⁷ Чутурило, Стево. *Друга читанка: за II разред основнијех школа*, (Панчево: Браћа Јовановић, 1881); Исто, 1887.

Од српских песника заступљен је Јован Јовановић Змај са двадесетак песама. Народна књижевност је мало присутна и ту се мора изразити чуђење будући да су читанке писане за средину у којој је усмена народна књижевност изузетно жива и присутна. Заступљенији су преводи и прераде страних писаца (текстови по Келнеру, Шмиду, Амброзу, Сундечићу, Космару, Урлиху, Куртману, Хердеру, Колехорну, Јесену, Битнеру). Десетак је текстова преузетих из старог црногорског буквара.

Чутурило је вредно радио и држао се зацртаног плана да напише и објави читанке које ће сукцесивно пратити наставу у црногорским основним школама. Друга читанка је попунила одређену празнину у уџбеничкој литератури. Написана је у складу са захтевима савремене педагогије користећи методичке принципе очигледности, поступности и кретања од познатог ка непознатом. Садржински обухвата све што деца у другом разреду треба да науче, грађом се наслањајући на прву читанку. Одабир текстова упућује на њен енциклопедијски карактер.

*Трећа читанка за III. разред основнијех школа*⁵²⁸ је, вероватно, у свом првом издању објављена исте године када и прва издања претходних двеју Чутурилових читанки. Прво издање нисмо изворно пронашли већ га наводимо према Чутуриловом аутографу који је оставио у овом, другом, издању на 126. страни: „...у III. читанци за црногорске школе г. 1880.“ Друго издање из 1885. године је први уџбеник који је рецензиран⁵²⁹ у Црној Гори тако што је *Државни савјет* предао рукопис књиге на преглед, оцену и препоруку за штампање директору цетињске гимназије, Јовану Павловићу.⁵³⁰ Рукопис је позитивно оцењен и неке мање замерке које је Павловић опазио „нијесу толико значајне, да би се због њих књига иначе ваљана морала одбити“. Стево Чутурило се тада већ

⁵²⁸ Стево Чутурило, *Трећа читанка за III. разред основнијех школа*, (Панчево: Браћа Јовановић, 1885).

⁵²⁹ Мартиновић Душан, Марко Марковић. *Црногорски уџбеници 1836-1981* (Титоград: Рзуш, 1982), 13-14.

⁵³⁰ Јован Павловић (1843-1892), *извањац* који је у Црној Гори боравио од 1878. до краја живота обављајући низ одговорних и запажених функција: уређивање *Гласа црногорца*, покретање Цетињске читаонице, отварање прве књижаре на Цетињу. Био је директор Цетињске гимназије и први министар просвете у Црној Гори.

налазио у Краљевини Србији и браћа Јовановићи су га обавестили да: „Ваша читанка за 3. разред одобрена је од црногорског министарства те ће ући у штампу“.⁵³¹ Истовремено се водила преписка о могућности адаптирања црногорског издања за српско говорно подручје у Аустроугарској.⁵³² У подужем огласу са приказом Јовановићи су изражавали наду да ће уџбеник бити прихваћен и ван Црне Горе.⁵³³ На основу две верзије (другог издања) *Треће читанке* које смо анализирали⁵³⁴ закључујемо да је адаптирано издање штампано. Те две верзије су истоветне у погледу насловне стране и већег дела читанке. Разликују се једино по томе што је читанка намењена школама у Црној Гори опширнија у делу *Завичај и отачаство* у који је унет читав низ родољубивих текстова из српске и црногорске историје. Патриотски текстови су у Црној Гори добро примљени, али су у Аустроугарској били непожељни и читанке су веома мудро конципирание за различита тржишта. У одабиру текстова било је важно успоставити комуникацију са читаоцима пошто се текстови са вишим нивоом комуникације лакше читају и боље памте.⁵³⁵

Текстови су у *Трећој читанци* (у обема верзијама) подељени у четрнаест поглавља и конципирани слично као што је чињено и у претходним двома читанкама. Заступљене су теме *Човјек, Породица и друштвени живот, Домаћа животиња, Вртао, Завичај и отачаство, Школа и црква, Поље и ливаде, Шума, Земља, Вода, Ваздух, Небо и Вријеме, О Богу*. Распоред је измењен у односу на *Другу читанку* утолико што су предметности школе и цркве приказане иза основног породичног окружења и уведеног појма отаџбине. Други део приказује природно окружење и осликава енциклопедијску особеност читанке

⁵³¹ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/35. *Господину Стевану Чутурилу Крагујевац*, (Панчево, 30. 8. 1884.)

⁵³² ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/35. *Господину Стевану Чутурилу Крагујевац*. Панчево, 30. 8. 1884.

⁵³³ „*III. Читанка*“, *Застава*, бр. 2 (1885): 4.

⁵³⁴ Једна је из рукописне заоставштине и кориштена је ван Црне Горе. Друга, опширнија, је из цетињске Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“ и кориштена је у Црној Гори. На то упућује одредница „саставио за црногорске школе“ на насловној страни унутар корица.

⁵³⁵ Наташа Иветић, „Разумевање прочитаног текста у настави српског језика“, *Узданица* бр. 1 (2012): 241.

попуњавајући недостатак уџбеника из познавања природе и друштва. У том смислу читанке успостављају одличну корелацију са другим наставним предметима. Преовладавају прозни текстови. Сразмерно узрасту ученика умногоме су дужи и свеобухватнији. Поезија је заступљена у много мањој мери. Унете су питалице и пословице, једним делом преузете од Петра Петровића Његоша. Изузете пословице из контекста надређеног дела наставиле су самостално и засебно да егзистирају. Приметно је уношење више дела народне књижевности, басни и песама, као и ауторских Чутурилових песама (*Тета лија*, *Видокруг*, *Кукавица*).

У примерку читанке из рукописне заоставштине, који смо анализирали, (верзија за школе ван Црне Горе) уочљиво је обиље бележака, исправки штампарских грешака, стилских дотеривања, прецртавања појединих текстова и аутографа. Вероватно је припремано ново издање те се текст пречишћавао и стилски дотеривао. Интересантна је аутографска белешка код песме *Кукавица* која је преузета и објављена и у једној другој читанци⁵³⁶ као народна песма, а за коју Чутурило тврди да је ауторска. „Ова песма прештампана је у IV. Читанци Љ. Протића и В. Стојановића, са ознаком, да је „народна“. Ну то није истина. Ову песму певао сам ја 1879. и штампао је у III. Читанци за црногорске школе г. 1880. Таку песму ја увек могу певати. Ст. Чутурило.“⁵³⁷ Чутурило није доследно записао изворе текстова које је унео, осим ових неколико наведених примера.

Трећа читанка је приступом и наменом озбиљнија, садржајнија и свеобухватнија, прилагођена узрасту. Од *Прве* до *Треће читанке* уочљиво је и ауторово узрастање и напредак. У *Трећој читанци* долазе до изражаја и његови ауторски текстови. Било је места даљем напредовању Чутирила у ауторском стварању, али се оно није даље испољавало услед животних околности које су га одвеле другим правцем.

⁵³⁶ Љуб. М. Протић и Влад. Д. Стојановић, *Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1907), 190.

⁵³⁷ Стево Чутурило, *Трећа читанка за III. разред основнијех школа*, (Панчево: Браћа Јовановић, 1885), 126. - Примерак читанке коју смо анализирали је очигледно био у власништву Стеве Чутирила, пошто је он унео цитирану белешку.

Наведене три Чутурилове читанке одражавају време настанка, манир и начин писања читанки енциклопедијског карактера. Усмерене су на остваривање образовних и васпитних вредности и циљева чиме им се улога умножавала и остваривала шире од обима наставног предмета за који су првенствено писане.⁵³⁸ Чутурилове читанке су наменом претендовале на различите васпитне аспекте. Нису усмерене искључиво на језик и књижевност. Текстовима се уплићу и у друге наставне предмете који служе за разне видове анализе у настави и отварају могућности за различите врсте тумачења. Одражавају тренутак настанка и ниво тадашњих достигнућа у приступу и обради наставне грађе. Енциклопедијски карактер читанке отварао је много шири простор за одабир грађе од литерарног. Тиме се улога читанке остваривала шире и од наставног предмета за који је писана али шире и у односу према различитим читаоцима и многим спољним односима у широј заједници пошто је често она била једина постојећа лектира. Био је потребан још један временски степен да се отклони сваки вид енциклопедизма и да читанка постане узор књижевних и језичких текстова одабиром репрезентативних дела народне књижевности, српске и светске ауторске књижевности.

Одласком из Црне Горе Чутурило није више писао уџбенике за црногорске основне школе, тако да није испунио план о писању четири читанке за прва четири разреда.

Чутурилова интересовања из области српског језика и наставног процеса у школама спојила су се у остварењу *Српског правописа за школску употребу*.⁵³⁹ Радећи као учитељ језика сигурно се у пракси сусретао са различитим неусклађеним правописним правилима и осећао потребу увођења јединственог правописа. Иако је његов уџбеник написан петнаестак година након озваничења Вуковог правописа (1868), на српском говорном подручју још увек није постојао јединствен правописни уџбеник према којем би се усклађивала писменост.⁵⁴⁰

⁵³⁸ Наташа Иветић, „Читанке Стојана Новаковића“, *Зборник ВШССОВ*, бр. 1 (2013), 109.

⁵³⁹ Стево Чутурило, *Српски правопис за школску употребу*, (Панчево, Наклада Књижаре браће Јовановић, 1884).

⁵⁴⁰ Вељко Брборић, *Правопис српског наставног језика у наставној пракси*, (Београд: Филолошки факултет, 2004): 23.

Управо зато су илустративне Чутурилове речи које говоре о самовољи и анархији који владају у српском правопису будући да се правописна правила произвољно схватају и примењују. Чутурило анализира новинске текстове, званична документа и различите јавне натписе и уочава велике пропусте у погледу писмености која влада у српском језику. Чини се веома слично данашњој ситуацији у јавном говору.

Чутурило је у потпуности упознат са Вуковим и Даничићевим правописним настојањима као и са филолошким делима Стојана Новаковића. Ближа су му поједина решења изнета у Даничићевој граматизи коју је као уџбеник и користио⁵⁴¹ будући да је то „прва научна граматика српског језика и била је у кодификацијском смислу од великог значаја, јер су се други уџбеници равнали према њој“.⁵⁴² Користио је највише Даничићеву граматизу, затим Новаковићеву⁵⁴³ и Миклошичеву.⁵⁴⁴

Стево Чутурило је побуду за писање правописа пронашао и у чињеници да Срби пишу неправилније од других народа. Сматрају правопис лаким и погрешно користе правило да треба писати онако како се говори. Чутурило је мишљења да се свака материја мора учити пошто ниједна није довољно лака да би се подразумевала као позната. Прикупљајући правописна правила на једном месту и поткрепљујући их валидним и репрезентативним примерима из дела еминентних домаћих писаца усмереним на увежбавање и прихватање правописне норме жечеп је да допринесе настави српског језика, а затим и свеукупној јавности. У настави су се примери могли користити као диктовне вежбе за утврђивање усвојености правописних правила.

⁵⁴¹ Ђура Даничић, *Мала српска граматика*, (Беч: Штампарија Јерменскога манастира, 1850).

⁵⁴² Вељко Брборић, *Правопис српског наставног језика у наставној пракси*, (Београд: Филолошки факултет, 2004): 23.

⁵⁴³ Стојан Новаковић, *Српска граматика за ниже гимназије и реалке у кнежевини Србији*. Део 1-4. (Београд: Државна штампарија, 1879)

⁵⁴⁴ Чутурило је могао користити Миклошичеву *Упоредну граматизу словенских језика* (*Vergleichende Grammatik der slaw. Sprachen*, 4 Bde.) која је објављена у четири тома, од којих је у својој библиотеци поседовао трећи том *Vergleichende Wortbildungslehre der Slavischen Sprachen* (Wien: W. Braumüller, 1876).

Свестан могућих погрешака, пошто је његов уџбеник пионирски подухват, био је отворен да прихвати и примени сваки добронамеран савет.

Чутурило је сматрао да се правописна материја на основу садржаја које обухвата може поделити на четири дела и тако је и конципирао свој уџбеник. *Српски правопис за школску употребу* обухвата *Правопис слова* (гласови, акценат, слоготворно р и писање старог гласа јат), *Правопис слогова* (подела речи на слокове), *Правопис ријечи* (гласовне промене појединачно) и *Правопис реченица* (подела реченица по саставу и интерпункција). Сваки део обилује мноштвом примера за методичко и наставно вежбање.

У периоду када на српском језичком простору не постоји уједначена правописна норма усклађена јединственим и неопходним приручником Чутурилов *Српски правопис* је дело изузетног значаја и допринос усаглашавању јединствене правописне норме.

3.2. Уџбеници за средње и више школе

Осим уџбеника за основне, Чутурило је писао и уџбенике за средње и више школе. Први у низу ових уџбеника јесте *Граматика њемачког језика*.⁵⁴⁵ Пошто је Чутурило изузетно добро познавао немачки језик, на коме се школовао највећим делом изучавајући посебно читање, писање, правопис и писање есеја, био је довољно квалификован да се упусти у израду оваквог уџбеника. Користећи уџбенике на немачком језику имао је узор и са те стране. У време његовог школовања користила се *Њемачка граматика за I и II разред* коју је написао школски равнатељ Иван Шуц (Ivan Schutz).⁵⁴⁶ Чутурило је, у писању *Граматике њемачког језика* користио руски средњошколски уџбеник аутора Мака *Учебник немецкаго языка*⁵⁴⁷ који је преведен и на немачки језик (*Die Behandlung Stotternder Schüler*). Извршио је одређене прераде и ускладио га према захтевима наставног

⁵⁴⁵ Стево Чутурило, *Граматика њемачког језика I и II* (Панчево: Књижара Браће Јовановића, 1884).

⁵⁴⁶ Antun Cuvaj, *Gradja za povijest školstva*, II (Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm.zem vlade, Odjela za bogošt. i nastavu, 1910), 499.

⁵⁴⁷ АС МПС-П ф. XXXII, р.38/1884. *Главном Просветном Савету* (11. Септембра 1884), М.

програма средњих школа у Србији. Наставну грађу прописану за нижу гимназију распоредио је у четири тома. Прва два тома је штампао и за њих је тражио одобрење за наставну употребу. Трећи и четврти том је урадио методски идентично и планирао је њихово објављивање у току текуће школске године, али то није остварено. Претпостављамо да је одустао услед неповољног исхода са прва два тома.

Завршен превод немачке граматике Чутурило је „дао на преглед и рецензију директору, г. Сими Живковићу.“⁵⁴⁸ Књиге је по устаљеној процедури поднео на преглед и оцену Министарству просвете на почетку школске 1884/85. године са намером да се уџбеници користе у средњим школама.⁵⁴⁹ *Грамматика* није одобрена за употребу у Краљевини Србији, иако се Чутурило децембра те године још увек надао повољном исходу,⁵⁵⁰ и тим поводом планирао одлазак у Београд. Уџбеник је одобрио српски Народно-црквени школски савет из Сремских Карловаца.⁵⁵¹

Осим *Буквара* Стево Чутурило је написао и методско упутство за његову употребу. Када је 1886. године објављен *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*, уведен је и нови метод непознат многим учитељима у основним школама те је наступила извесна празнина у погледу учитељских приручника и потреба за упутством које би пратило буквар. На учитељским скупштинама и у ревизорским извештајима чули су се захтеви за писањем упутства које би учитељима појаснило методске поступке кориштене у буквару. Из тог разлога је Чутурило написао *Елементарну писменост, са Упутством за наставни поступак са букваром.*⁵⁵² Уџбеник се није базирао само на практичном упутству већ је обухватио и стручне коментаре о буквару и заступљеним методама и прегледно је теоријски изложио

⁵⁴⁸ Реч је о директору крагујевачке гимназије у којој је Чутурило тада био запослен. - Исто, инв. бр. 17149. *Поштов. г.г. Браћа Јовановићи Панчево*. Крагујевац, 10. 11. 1883.

⁵⁴⁹ АС МПс-П ф. XXXII, р.38/1884. *Господине Министре!*. (30. Августа 1884. у Крагујевцу). Стево Чутурило учитељ језика на краг. вел. гимназији.

⁵⁵⁰ РО МС Инв. бр. 17155. *Браћа Јовановићи Панчево*. (Крагујевац, 3. 12. 1884.)

⁵⁵¹ ПМ Фонд Стево Чутурило, без инв. бр. [препис] *Књижари Браће Јовановића у Панчеву*. Српски Герман с. р. патријарх

⁵⁵² Стево Чутурило, *Елементарна писменост са упутством за наставни поступак са букваром*. (Београд: Штампарија Задруге Штампарских раденика, 1888).

историју методике почетне писмености. У првом делу уџбеника теоријски је објаснио настанак писма и његов историјски развој почев од најстаријих писама. Доказао је да је за почетну наставу читања најбољи метод „читања на основу рукописних типова“ на основу којег је писао и буквар. У другом делу су дати практични примери само у мери у којој су неопходни да се не би укалупила почетна настава и одузела иницијатива учитељима.

Уџбеник је замишљен као методско упутство учитељима у настави почетног читања и писања и служио је као одлично помоћно наставно средство, али, будући приватно ауторово издање, није довољно дистрибуирано. Чутурило га је 1889. понудио на оцену и преглед ради препоруке за библиотеке основних школа.⁵⁵³ Референти Главног Просветног Савета, Михаило Марковић, секретар у Министарству просвете и Димитрије Јосић, професор београдске учитељске школе, здушно су препоручили уџбеник књижницама основних школа и за потребе откупа за поклањање ученицима учитељских школа који су слабијег материјалног стања. Министар је наложио начелништву и управама свих школских општина у својим подручјима да поруче уџбеник за школске библиотеке.⁵⁵⁴ Уџбеник је sukcesивно откупљиван за потребе ученика слабијег материјалног стања и дарован ученицима учитељских школа у Београду и Нишу те је тираж искориштен.⁵⁵⁵ Чутурило је понудио Управи државне штампарије да доштампа нови тираж.

Раније су аутори у рукописе буквара уносили и примере припремних вежбања. Према препоруци стручне комисије Главног Просветног Савета примери припремних вежбања за почетно писање и цртање треба да буду одвојени и приложени као додатак упутству за буквар које је било обавезно написати. Пошто је претходно издање *Елементарне писмености* потрошено

⁵⁵³ АС МПс-П ф. X, р. 191/1889. *Господину Министру Просвете и цркв. послова*, (Лесковац, 3. 1. 1889. године), Стево Чутурило.

⁵⁵⁴ Исто, *Одлука Главног Просветног Савета*, (Београд, 5. 5. 1889. године); *Препорука министра о набавци за школске књижнице*, (Београд, 9. 5. 1889.)

⁵⁵⁵ ПМ, фонд Стево Чутурило, без инв.бр. Управи Државне штампарије (4. 12. 1892.) Министар просвете Јован Бошковић; *Управитељима учитељских школа у Београду и Нишу*, исто.

Чутурило је поднео коригован и прерађен рукопис ради поновног издавања,⁵⁵⁶ усклађен са новим методским изменама у *Буквару* и са збирком примера за вежбање у почетном писању и цртању. Своју молбу Чутурило је образложио великом потражњом и утилитарношћу уџбеника као помоћног средства у раду учитеља. Министар просвете је усвојио⁵⁵⁷ за штампање рукопис под називом *Упутство за наставни поступак са букваром*.⁵⁵⁸ Након усаглашавања техничког дела штампања уџбеника и усклађивања са *Правилима о писању и штампању уџбеника за народне и средње школе* издао је решење о препоруци уџбеника свим „књижницама народних и учитељских школа и за помоћну књигу учитељима и учитељицама народних школа и ученицима и ученицама учитељских школа“.⁵⁵⁹

При писању *Упутства за наставни поступак са букваром* Чутурило је искористио свој претходни уџбеник *Елементарну писменост* зато што је методска основа примењена у *Буквару* из 1886. године, за које је *Елементарна писменост* написана, остала у основи исто као и у *Буквару* из 1905. године за који је писано *Упутство*. У одређеној мери уџбеник је ипак прерађен и измењен. Изостављен је први део о историји методике почетне писмености зато што, строго посматрано, не чини саставни део методичког упутства и стога што би уџбеник тиме био преобиман. Чутурило је, осим тога, желео да *Историју методике* објави као засебно дело. У новом *Упутству* су детаљније разрађени делови у којима се говори о примени различитих метода у настави почетног читања и писања (метода букварске наставе на основу рукописног, штампаног и мешовитог писма, метода примене слика за памћење, компаративна метода). Нарочито је пажљиво

⁵⁵⁶ АС МПс-П ф. 51, р. 79/1908; ПМ, фонд Стево Чутурило, без инв.бр. *Управи државне штампарије* (20. 8. 1893.) Стево Чутурило.

⁵⁵⁷ Исто, ф. 51, р. 79/1908. *Усвајам мишљење Гл. Просв. Савета*, (23. II 1906. г. Београд), Председник Министарског савета Министар просв. и цркв. послова Љуб. Стојановић. - Расписом ће одлуку објавити по изласку књиге из штампе; ПМ, фонд Стево Чутурило, без инв.бр. *Господине министре* (18. 2. 1906.) председник ГПС Сава Урошевић; *Решење* министра просвете и цркв. послова Љубомира Стојановића (21. 2. 1906.)

⁵⁵⁸ Стево Чутурило, *Упутство за наставни поступак са букваром* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1906)

⁵⁵⁹ АС МПс-П ф. 51, р. 79/1908, *Решење* (17. 11. 1906. год. у Београду) За Начелника МПиЦП секретар Пет. Л. Вукићевић

обрађена и усмена синтеза почетних припремних важби. Предавања су детаљно и систематски разрађена и објашњена. Свако предавање садржи припремна вежбања у писању. *Упутство за наставни поступак са букваром* је у свом времену представљало један од најпотпунијих уџбеника из области методике почетне наставе читања и писања. Додатак *Упутству* чинили су примери вежбања у почетном цртању, који су поднети на увид Главном Просветном Савету заједно са букваром и примерима вежбања у писању, мада је Чутурило сматрао да им није место у *Буквару* већ у *Упутству*. Референти су усвојили његов предлог те је *Примере за почетно цртање* унео као додатак уџбенику *Упутство за наставни поступак са букваром*. Строго посматрано ови примери нису у нарочитој ни у обавезујућој вези са наставом читања и писања. Примери за цртање не могу служити настави почетног писања, пошто не садрже исте елементе и од њих се не могу комбиновати слова. Основне црте и вијуге за писање слова налазе се у упутству за наставу. Распоређене су по генетичкој поступности у предавањима за припремна вежбања. Елементи букварске наставе за писање су потпуно задовољени добром и темељном обрадом тих припремних вежбања. Веома важно је и правилно схватање и објашњење ишчитавања које је у пракси често погрешно интерпретирано.

Пошто Чутурило није имао могућности да дело штампа о свом трошку, министарство је одлучило да ће откупити књигу након штампања.⁵⁶⁰ Уместо тога само је препоручило књигу што није било довољно да она доспе у све школске библиотеке. Чутурило није био задовољан зато што је финансијски оштећен а књиге нису стигле до корисника.⁵⁶¹ Сматрао је да је тиме угрожен и интерес наставе пошто су учитељи остали без помоћног наставног средства и принуђени су да набављају различита приватна издања. Чутурило је био спреман да поклони половину тиража у циљу дистрибуције уџбеника. Након оцене референата Љубомира Протића, управитеља женске школе, и Душана Рајичића, референта за

⁵⁶⁰ АС МПс-П ф. 51, р. 79/1908, Исто.

⁵⁶¹ Исто, *Госп. Министру Просвете и Цркв. Послова*, (18. 9. 1908. г. у Београду), Стево Чутурило виши учитељ у пензији

основну наставу, редовних чланова Главног Просветног Савета, министар је наредио⁵⁶² да *Упутство* набаве све књижнице народних школа.

*Историја методике почетничког писања и читања*⁵⁶³ је у свом првом издању била саставни део уџбеника *Елементарне писмености* која се показала поузданим ослоном учитељима и брзо нестала на тржишту. До штампања новог издања није одмах дошло зато што је Чутурило био обавезан да напише *Упутство за наставни поступак са букваром*. Прилике су показивале да је нови уџбеник преко потребан те је Чутурило унеколико изменио и допунио прво издање *Елементарне писмености* и објавио га под савременијим називом *Историја методике почетничког писања и читања*. Садржај, намена и сврха писања су остали исти.

Чутурилова интересовања из области наставе, језика и уџбеничке литаратуре, преко континуирано присутне тежње за васпитавањем ширила су се и задирала у области педагогије, психологије и филозофије. Његова занимања су била широка и проистекла из недовољности формалног образовања високог степена, те је континуирано истраживао, проучавао и своја запажања представљао објављивањем стручних студија. Пратећи савремену педагошку мисао умногоме се ослањао на њу, те не можемо рећи да је у томе био оригинални научни мислилац. Упркос томе његове стручне студије заслужују признање управо стога што су самосталан напор у достизању виших нивоа сазнања.

Чутурилове студије нису у потпуности оригинална дела зато што је користио многобројну и различиту изворну, углавном немачку литературу и подвлачио своја размишљања примерима из оригинала. То сведочи о ширини његових интересовања и некој врсти самоукости универзитетског образовања. Напор и енергију коју је улагао у самоуко изучавање и достизање нивоа знања које није имао прилике да стекне на студијама осликавају управо таква сазнања. Није Чутурило остао неук ни из једне области која га је интересовала и за коју је сматрао да треба додатно да се усавршава да би био бољи и утемељенијег знања зарад посла који је обављао. Интересовао се за методику, педагогију, филозофију,

⁵⁶² Исто, *Одлука*, (4. 11. 1908. године Београд), М.

⁵⁶³ Стево Чутурило, *Историја методике почетничког писања и читања. Додатак упутству за Буквар*, (Београд: Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1922).

психологију и логопедију. Допринос његових научних студија је илустративан у смислу показивања значаја и величине дела проистеклих из самоиницијативног усавршавања и допуњавања сазнања.

*Основи етике или науке о доброј нарави као увод у науку о васпитању*⁵⁶⁴ и *Основи психологије: неколико предавања о познавању душе као увод у науку о васпитању*⁵⁶⁵ су настале пре првог издања *Педагогике*. Конципиране су и написане, што је наглашено у оба наслова, за ученике. Подсећања ради, Чутурило је тада запослен у Првој београдској гимназији и у Министарству просвете, након оставке коју је претходно поднео у Алексинцу. Задовољан коначним настањивањем и запослењем у престоници, после десет година премештаја у централном делу земље, уложио је максималан труд да оправда указано поверење. *Основи етике* и *Основи психологије* илуструју студиозност и темељитост у раду изван прописаних и обавезних оквира тадашњег његовог рада.

Основе етике су засноване на дубоко религиозном, хришћанском поимању настанка света и човека. Услове људског опстанка Чутурило дели на спољашње и унутрашње или природне у које убраја нагоне *самоодржања, родитељства, обичаја и навика, савришенства, слободне воље, вере, против узимања својте*. Нагоне дели на *ниже* или *анималне* које поседују и животиње, и *више* или *хумане* који су својствени само човеку. Хармонични развој нагона, сматра аутор, ометају лоши васпитни утицаји. Складно развијени животни нагони чине *доброј нарав* човеку и треба да служе опстанку, индивидуалном и друштвеном. Предавања завршавају поделом етике на теоријску и практичну. Штампање и објављивање предавања упућују на извесну заокруженост и целовитост. На то указује и одредница *Увод* у наслову.

Основи психологије су подељени на три дела: *Увод, О осећају и представи* и *О Чувствима*. Први део садржи пододломке: *О чулима, О унутрашњим осећајима, О сећању, О пажњи, О памћењу, Машта, уобразиља (фантазија), О прилагођавању представа (апрецепција) и О мишљењу, О говору, Свест о себи*.

⁵⁶⁴ Стево Чутурило, *Основи етике или науке о доброј нарави као увод у науку о васпитању*. За своје ученике. Београд: П. Ст. Чутурило (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1892).

⁵⁶⁵ Стево Чутурило, *Основи психологије: неколико предавања о познавању душе као увод у науку о васпитању*, Београд: П.Ст.Чутурило (Београд: Српско-краљевска државна штампарија, 1892).

Елементи другог дела су: *О душевним потресима (афектима), Буди, људској нарави, темпераменту и О слободној вољи*. Предавања *Основи психологије* су у нешто измењеном и допуњеном облику унета у *Педагогику*.

Основи педагогике су започети приликом рада на Вишој женској школи у Београду на којој је Чутурило предавао у неколико наврата и припремао се за предавања пишући одређене теме за наставе часове.⁵⁶⁶ Касније је објавио целовиту студију *Основи педагогике или наука о васпитању: предавања на Вишој женској школи у Београду*.⁵⁶⁷ Дело је веома брзо распродато што говори о недостатку уџбеничке и стручне литературе из ове области. Околности су омеле аутора да одмах изда и друго издање као што је намеравао. Друго издање је објављено тек 1937. године у сопственој продукцији.⁵⁶⁸ Врло мудро и промишљено, ради рекламе, послао је бесплатне примерке књига *Политици, Правди, Одјеку, Гласнику професорског друштва, Гласу жичке епархије, Гласнику православне цркве у Сремским Карловцима, Библиотеци Матице српске, Универзитетској библиотеци, Народној библиотеци* и књижницама свих учитељских школа.⁵⁶⁹

Уџбеник *Педагогика* је конципиран у облику предавања и тако је и написан. Није заступљен Чутурилов опробани методски поступак концентрације при којем је делове текста сједињавао у надређене групе и олакшавао кретање по уџбенику. Међутим, поједини одломци, тематски повезани, могу се по потреби и у зависности од обима придружити и сјединити у групе: о *Васпитању, Нагонима, Телесној нези детета и развијању здравих навика, Школској хигијени, Чулима,*

⁵⁶⁶ ПМ ф. II, инв.бр. II/55. Чутурило је припремао предавања *О Проговарању, Умног васпитању, Периоду учења, О чувствима, О душевним болестима* итд.

⁵⁶⁷ Стево Чутурило, *Основи педагогике или наука о васпитању: предавања на Вишој женској школи у Београду* (Београд: Штампарија код „Просвете”, 1895)

⁵⁶⁸ Стево Чутурило, *Педагогика или наука о васпитању: за школу и за дом*, Београд: П. Ст. Чутурило (Београд: Графички уметнички завод „Планета”, 1937), 1-282. О сопственом издању сведочи: Рукописна грађа. Рачун за Стеву Чутурила за штампање књиге *Педагогика* и Обрачун хартије (Београд: Планета графички уметнички завод. 30. 7. 1937.); Признанице за уступљене књиге за комисиону продају и Списак књижара којима су књиге дате (Београд, Ниш, Скопље, април-септембар 1937).

⁵⁶⁹ Рукописна грађа. *Писмо Петру Чутурилу*. Београд. (Нови Сад, 10.7.1937)

Нервима, Понашању и Особинама. Строго узев не спадају све обрађене теме у домен педагогије.

Са становишта наставе занимљива су Чутурилова разматрања у одељку *О васпитној настави* у којима проучава васпитне прилике као важан чинилац развоја ученика. У васпитне прилике убраја добре родитеље, породицу, дечије друштво, добру цркву, школу и добро одрасло друштво. Под условом да су све васпитне прилике повољне, развиће се правилно васпитано дете. Главни задатак васпитања ученика Чутурило види у проналажењу начина на који школа и настава могу допринети томе развоју и како могу пресудно деловати на просвећивање.⁵⁷⁰ Он разликује *интелектуалистичку наставу* усмерену искључиво на интелект учеников, и *васпитну наставу* у којој се уз јачање интелекта утиче и на ученикову слободну вољу. Чутурило истиче значај организатора просвете у држави од којих зависи на који начин ће се настава усмеравати и развијати. Чутурило предлаже и области које треба изучавати у учитељским школама и наставничим смеровима студија: антропологију (педагогику примењену на човеково образовање), методологију, дидактику, експерименталну психологију, анатомију, физиологију, педагошку историју, биологију, хигијену и етику. Пошто је образовање учитеља и наставника једно од највећих државних проблема, аутор му посвећује велику пажњу, сматрајући да није довољно уско стручно образовање једне области за рад са ученицима. Стога је сматрао да Виша педагошка школа треба да траје најмање пет година. Сведоци смо да педагошке школе данас образују студенте на трогодишњим струковним студијама.

Чутурило је користио индуктивни метод у писању *Педагогике*, односно приступ од појединачног ка општем, слично као што је у уџбеницима користио начело од познатог ка непознатом. Уопштено говорећи Чутурило није лако мењао своје ставове и у том смислу је традиционалиста. Избегавао је догматизам и формализам у писању. Посебну пажњу је посветио антропологији сматрајући је веома значајном и незаобилазном у педагошким изучавањима. „Педагогија и није ништа друго, до: антропологија, удешена и примењена на образовање и

⁵⁷⁰ Исто, 254.

васпитање младих нараштаја“.⁵⁷¹ Изнео је многа антрополошка запажања и практично их применио дајући наставнику упутства за сигурну примену у настави. Сматрао је учитељском дужношћу и обавезом да познаје природу ученика темељно и свестрано да би могао што боље да васпитава.

Чутурило је у *Педагогика* следио стање науке из дате области у складу са мислима истакнутих научника. Није се директно изјаснио о својим узорима. Наводећи могућности и различите приступе у педагошким изучавањима, није се определио ни за један већ је само навео да је његово дело плод „најстрожих и најсвременијих захтева стручне науке.“ Сматрао је да сваки научник мора добро познавати материју којом се бави. У складу са тим педагог мора добро познавати дете/ученика које му је поверено на бригу, старање и васпитање. Цитирао је Вилхелма Вунта (1832-1920), Густава Адолфа Линднера (1828-1887), Густава Ле Бона (1841-1931), Чарлса Дарвина (1809-1882), Чарлса Дрепера (1869-1952), Лава Николајевича Толстоја (1828-1910), Петра Петровића Његоша (1813-1851), Исака Њутна (1643-1727), Јохана Фридриха Хербарта (1776-1841), Роберта Лаја (1890-1945), Артура Шопенхауера (1788-1860), Фридриха Дитеса итд. чија дела је читао. У личној библиотеци је поседовао богату колекцију књига из различитих области, на српском и немачком језику. Користио је своје белешке и изводе и исписе из разних дела различитих научника и писаца које је цитирао, али без означавања извора.

Педагошка мисао Чутуриловог времена познавала је Јана Амоса Коменског (1592-1670), Фридриха Дитеса, Јохана Хајнриха Песталоција (1746-1827), Адолфа Дистервега (1790-1866), Јохана Фридриха Хербарта, Фридриха Фребела (1782-1852). Стево Чутурило је читао и пратио педагошку мисао 19. века, и старију, и у његовом раду се могу препознати неке основне поставке знаменитих педагога. Највише утицаја на његове педагошке ставове имао је Коменски.⁵⁷² Код Чутурила препознајемо најопштији принцип Коменског да васпитање детета треба

⁵⁷¹ Стево Чутурило, *Педагогика или наука о васпитању: за школу и за дом*, Београд: П. Ст.

Чутурило (Београд: Графички уметнички завод Планета, 1937), 10.

⁵⁷² Јан Амос Коменски (1592-1670) је најзначајнији реформатор у историји педагогије и образовања. Дефинисао је предметни наставни систем и одредио временске наставне периоде у планирању и организовању наставе.

ускладити са природом, затим наставне методе очигледности, поступности и систематичности, доминантну улогу учитеља, концепцију и сврху уџбеника и значај моралног васпитања.⁵⁷³ Чутурило је у учитељском раду примењивао наведене поставке Коменског. У методским упутствима је истицао и подвлачио значај очигледне наставе, ученичке перцепције, поступање од лакшег ка тежем и од познатог ка непознатом. Градиво у уџбеницима је пажљиво одабирао и распоређивао, уносио је слике.

У педагошком погледу Чутурило није потпуни следбеник Хербарта. Прихватио је и заступао поједине Хербартове поставке, пре свега о прилагођености градива узрасту ученика што се уочава из поставке Чутурилових уџбеника. О јакој вези између учитеља и ученика може се говорити једино у контексту приватних индивидуалних часова што је Чутурило остварио учећи кнежевића Данила, и у приватним часовима током учитељског рада, али што није могао применити у групном раду јавне наставе. Чутурило се није слагао са хербартовцима који су заступали мишљење о превази и превасходности интелектуализма. Стево Чутурило је био способан да заузме критички став и процени корисност Хербартових ставова за своје опредељење.

У педагошкој науци Чутурило је често истицао значај Фридриха Дитеса, посебно у погледу слободе употребе наставних метода. Природни развој ученикове личности, коме је Дитес тежио, препознаје се и у делу Стеве Чутурила.

Подржавао је хигијенске и здравствене ставове доктора Милана Јовановића Батута у примени здраве исхране и физичких активности као предуслова здравог живота. И сам се придржавао тих ставова.

У тада новопокренутој *Педагошкој библиотеци*, замишљеној и уређеној тако да објављује стручна дела и расправе из педагогије и њених помоћних наука, уз стручну помоћ и сарадњу, као прва свеска објављена је *Нега мутаве деце* Стеве Чутурила.⁵⁷⁴ Назначено је да је књигу подржао *Учитељски весник: илустровани лист за учитеље и родитеље* (Београд, 1894-1904), што је важно будући да дело није званично одобрено за објављивање. Чутурило је, наиме, *Негу мутаве деце*

⁵⁷³ Leon Žlebniċ, *Opšta istorija školstva i pedagoških ideja* (Beograd: Prosvetni pregled. Gornji Milanovac:Deĉje novine, 1983), 59-65.

⁵⁷⁴ Стево Чутурило, *Нега мутаве деце* (Београд: Штампарија Драгољуба Миросављевића, 1897).

првобитно поднео, као и претходне уџбенике, Министарству просвете на увид и даљу процедуру. Пошто дело није добило позитивну рецензију, молио је да му се врати⁵⁷⁵ и објавио га у наведеној едицији. Изузетан значај овоме делу придаје чињеница да је оно прво дело из области логопедије објављено у Србији. Објављено је годину дана након издања оригинала (М. Fack, *Die Behandlung Stotternder Schüler*), а само шест година након појаве првог чланка из области логопедије у Краљевини Србији⁵⁷⁶.

Иако књига није оригинално дело Стеве Чутурило, него превод са немачког језика, обилује специфичностима карактеристичним за наше поднебље. Мноштво примера у пракси, приказаних у уџбенику, мимо сваког очекивања и више него у другим местима, Чутурило је увидео приликом обављања надзорничког посла у мачванском срезу. То је био један од разлога за бављење овом научном дисциплином. Подстрекнут је био немогућношћу наставника да адекватно приступе ученицима са овим говорним поремећајем. Наставници у школама нису имали одговарајуће практично или стручно упутства које би им пружило помоћ у раду и одредило смернице у одговарајућој подршци ученицима са посебним потребама. Осим практичних примера, специфичност дела у односу на поднебље јесу и карактеристични скупови гласова нашег језика. Лични печат делу утиснули су преводиоचेви коментари појединих делова текста проистекли из дугогодишње наставничке праксе и усмерени на појашњење домаћем читаоцу.

Дело је подељено на пет поглавља: *Знаци мутавости (симптоматологија)*, *Узроци мутавости (етиологија)*, *Лечење муџавости (терапија)*, *Кад је мутавост излечива (прогноза)* и *Како треба поступати са мутавом децом у школи*. Последње поглавље говори о начину приступа и помоћи ученицима у редовној настави у случајевима када они не могу похађати специјализоване установе. Будући да у Србији таква могућност није постојала, Чутурило се потрудио да приближи ову тему учитељима који нису оспособљени за рад са децом са посебним потребама у тој мери да наставни рад са осталим ученицима у одељењу не трпи последице занемаривања. Само изузетно посвећен наставник може

⁵⁷⁵ АС МПс-П Књига деловодних протокола бр. 15674 за 1898. год. Нема пратећег документа.

⁵⁷⁶ Савић, Љубомир. *Теорија и пракса специјалног школства у Србији до Другог светског рата*. (Београд: Савезни одбор савеза наглувих Југославије, 1966), 340.

равномерно посветити пажњу редовној настави и прилагођеној настави ученицима који захтевају индивидуализовани приступ. Савети упућени учитељима су веома пажљиви и добронамерни, искрени и топло усмерени на благо и пријатно поступање са ученицима са говорном маном. Упућују на елиминисање било каквог вида етикетирања и отклањање узнемирујућих ситуација. Савети су усмерени на бригу о правилном и равномерном дисању, спокојству и успореном говору као предусловима доброг говора, на љубазност и задобијање ученичког поверења. Чутурило закључује: „Боље је погрешке спречавати него их поправљати“.⁵⁷⁷

Преводом и коментарима *Неге мутаве деце* Чутурило је још једном показао да је корак испред свог времена. Био је подстакнут управо посебностима свог позива и покушајем сагледавања и разумевања одређеног проблема који је решавао и применом иностраних достигнућа и искустава у српским школама коришћењем оригиналних дела немачког говорног подручја. Превод и адаптација домаћим приликама, као својеврстан вид посрбе, одаје ауторова интересовања и чињеницу да у нас, у то време, није било сличног уџбеника. Прерадом оригинално дело није изгубило аутентичност, али је показало ауторово знање и умеће да употпуни празнину у недовољно развијеној области домаће науке.

Чутурилово интересовање за васпитање и поучавање и трагање за најподеснијим наставним, васпитним и образовним методама и начелима испољено је и у делу *Моралне и грађанске поуке за школу и породицу*.⁵⁷⁸ Такође је писањем тог дела још једном показао колико је детаљно пратио све новине у наставном систему⁵⁷⁹ пошто је уџбеник наменски рађен за новоуведени наставни предмет Моралне поуке. Неговање добрих навика, моралних врлина и племенитости био је задатак школе.⁵⁸⁰ Предао га је на преглед и оцену, али

⁵⁷⁷ Стево Чутурило, *Нега мутаве деце*, Исто, 28.

⁵⁷⁸ Стево Чутурило, *Моралне и грађанске поуке за школу и породицу* (Београд: Наклада Књижаре Велимира Валожича, 1899).

⁵⁷⁹ Према Закону о устројству гимназија из 1886. гимназије су продужене на осам година, а с тим у вези је 1888. усвојен нови наставни план и уведена два нова предмета. - Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку* (Београд: Педагошки музеј, 1971), 159-160; Милен М. Николић, *Крагујевачка гимназија: 1833-1933* (Крагујевац: Шумадија, 1934), 151.

⁵⁸⁰ Петар Пијановић, *Српска култура 1900-1950*. (Београд: Службени гласник, 2014), 129.

учбеник није усвојен.⁵⁸¹ Зато је учбеник објавио у приватном аранжману и наменио ширем аудиторijуму од наставног и школског сматрајући породицу основном базом учениковом. Дело садржи већ изнете мисли и тезе у ранијим стручним студијама, али другим делом свеобухватније проговара о примењеној страни, у ширем смислу, педагошких начела.

Применио је свој уходани метод поделе текста на поглавља. Први део *Теорија наравоучења* објашњава *Природне основе наравствености*, а други део садржи *Примењену или практичну етику* која говори *О човечијим дужностима* у највећем делу и веома кратко *О човековом праву*. Први део обухвата једну трећину, а други остали део књиге чиме се, као и поделом другог дела, обелодањују ауторови ставови. Почетни део углавном садржи већ речене мисли о постанку света, подели нагона, вољи и карактеру, врлинама и манама човековим. Након теоријског објашњења аутор говори како треба поступати у животу да би се испољавале људске врлине и особености науштрб манама и недостацима у поглављима *Дужности човека према себи самоме*, *Дужности према другоме: у породици* и *општини*, *Дужности према друштву*, *Дужности на спрам своје државе*, *Дужности на спрам свога народа*, *Дужности човечанства* и *Дужности на спрам нижих бића*. Свако поглавље је додатно анализирано. Са становишта наставе интересантно је друго поглавље у којем је део посвећен дужностима деце у школи, понашању и владању ученика према наставницима и друговима уз поштовање одређених правила понашања. Ученици треба да буду пажљиви, толерантни, мирни, пристојни и да не користе недозвољена средства као што је дошаптавање. При том да све време буду чулно и духовно будни и пријемчиви за усвајање нових наставних садржаја. Наставнике треба да поштују, памте изречене поуке и испуњавају наредбе. Изградњи позитивног лика наставника доприносе родитељи у највећој мери. Однос међу друговима треба да буде заснован на љубави, милосрђу, услужности, дарежљивости, међусобном поштовању, праштању, правичности, искрености, поштењу и слично. „Какав си према својим друговима у школи, тако ћеш бити према људма у доцнијем животу“, поручује

⁵⁸¹ АС МПс-П ф. XXVII, р.26/1900. Г. Министру Просвете и Цркв. Послова (25. октобра 1900. г. у Нишу), Стево Чутурило школ. надзорник

аутор.⁵⁸² Његови захтеви јесу исправни, али у пракси тешко примењиви, нарочито са данашњег становишта када таква школа делује утопистички.

Последња у низу стручних студија Стеве Чутурила објављена је пред крај његовог живота, мада се из рукописне грађе уочава да тема није нова и да је сличних интересовања имао и раније и да је проучавао и супротна гледишта.⁵⁸³ *Моји погледи на свет*⁵⁸⁴ одражавају ауторово размишљање о постанку света дубоко утемељено на хришћанској традицији и супротстављено материјалистичком поимању света. Аутор побуду за писање „расправе“ налази у обраћању поклоницима материјализма који своја схватања представљају научном истином сматрајући да људски ум није способан да схвати енигму васионе. Убеђен је да се решавање тајни васионе може постићи или науком или вером. *Моји погледи на свет* су плод дубљих промишљања о вечним човековим запиткивањима искрено заинтересованог пензионисаног школског надзорника.

3.3. Преводи

Пошто се школовао на немачком наставном језику, Стево Чутурило је њиме одлично владао: говорио, водио кореспонденцију са страним књижевцима и преводио са немачког на српски језик и са српског на немачки. Дисциплиновани и прецизни наставни систем кроз који је прошао утемељио му је знања из немачког језика у толикој мери да га је могао користити скоро као и матерњи српски. Његови преводи су често повезани са другим областима стваралаштва будући наменски рађени за још неку другу област. Са лакоћом се упуштао и у превођење захтевних књижевних дела.

⁵⁸² Исто, 86.

⁵⁸³ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв.бр. II/63. Изводи из дела *Abstammung Des Menschen*, Charles Darwin (Порекло човека, Чарлс Дарвин).

⁵⁸⁴ Стево Чутурило, *Моји погледи на свет* (Београд: Штампарија „Давидовића“, Павловића и друга, 1931.)

Радећи у *Гласу Црногорца* Чутурило је преводио на немачки језик новинске текстове за стране дописнике⁵⁸⁵ за потребе дистрибуирања вести агенцијама у иностранству. На немачком језику је и преписка са уредништвом новинске редакције берлинског *Дневног листа*.⁵⁸⁶

Чутурило је одржавао кореспонденцију на немачком језику са Књијаром Бијал и пријатељ из Бреслава од којих је наручивао књиге за потребе школа у Црној Гори и за своје личне потребе.⁵⁸⁷ Из анализе преписке Стеве Чутурила са браћом Јовановић знамо да је наручивање књига обухватало сукцесивну преписку, те можемо претпоставити да је и преписка са књијаром Бијал и пријатељ била садржајнија од једног сачуваног писма.

Често су га животне околности стављале у позицију да преводи у току ратних окршаја. За време Српско-бугарског рата као војни обвезник постављен је за административног управника у крагујевачкој војној болници. Ту је свакодневно, у обиласку болесника, био тумач лекару немачког порекла.⁵⁸⁸ У току Балканског рата био је преводилац немачким и аустријским официрима који су пролазили кроз Параћин.⁵⁸⁹ Окупацију у Ћуприји у току Првог светског рата провео је, између осталог, преведећи усмено и писмено за потребе окупационе власти.⁵⁹⁰

Превођењем књижевних дела у мери која би га определила за преводилачко занимање Чутурило се није преданије бавио. Преводио је песме,

⁵⁸⁵ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 60. *Телеграми уредништву Гласа Црногорца* (7. 6. 1877.)

⁵⁸⁶ Рукописна грађа. *Herr Cuturillo Landeschulinspector in Cetinje*. Berlin SW., den 1 Februar 1881. Redaction des Berliner Tageblatt. [Господину Чутурилу Главном школском надзорнику на Цетињу. Берлин, 1. фебруар 1881. Редакција Берлинског Дневног листа.]

⁵⁸⁷ АС МПС-П ф. XXIII, р.62/1885. *Bial&Freund*. (Breslau, den 12. August, 1885).

⁵⁸⁸ Болница је била смештена у згради Учитељске школе у Палилули. - Стево Чутурило Дабарски, *Моји Записи II. Паметар*. „VI Запис. Оснивање Св. Савског и Стрелачког друштва у Краг. “ 1937, 73-76.

⁵⁸⁹ Стево Чутурило Дабарски. „IV. Запис. Турски ратни план 1912. г.“, *Моји Записи II. Паметар*. (Нови Сад, 1937), 44.

⁵⁹⁰ Рукописна грађа. Стево Чутурило Дабарски, „XI. Запис из окупације“, *Моји Записи III. Паметар*. (Нови Сад, 1938), 8.

један књижевни спев, два уско профилисана научна дела и један уџбеник са руског језика. Остварени преводи су високог квалитета.

У недостатку уџбеника, посебно у првим годинама просветног рада, Чутурило је наменски писао песме да би ученици вежбали превођење и изговор немачког језика. Користио је наставне методе којима је био научен у родном крају, и које су се показале конструктивним. У првој свесци *Паметара* се налази неколико Чутурилових превода на немачки језик.

Најпознатији су преводи песме кнеза Николе *Онамо*, *'намо* и спева *Смрт Смаил-аге Ченгића* Ивана Мажуранића.

Превод песме *Онамо*, *'намо* кнеза Николе је настао иницијативом др Шелса, бокелског судије вишег суда и немачког посланика, приликом посете Цетињу 1878. године.⁵⁹¹ Увидевши Чутурилово знање немачког језика Шелс га је замолио да преведе познату песму, да би је јасније разумео на свом матерњем језику, а превод је објавио јануара 1879. године у немачким новинама (*Das Ausland*, Штутгарт, 1828-1893). Вест о преводу објављена је у *Зори* 1879. године.⁵⁹²

Најобимнији Чутурилов превод на немачки језик је превод спева *Смрт Смаил-аге Ченгића* Ивана Мажуранића. То је трећи познати превод Мажуранићевог спева.⁵⁹³ Рукописна Чутурилова верзија превода заузима средишњи најобимнији део прве свеске *Паметара*.⁵⁹⁴ Он је рад на тексту започео 1904. године у Параћину. О томе је забележио следеће: „Begonnen 15/XII. 1912. abends, in Paratschin.“⁵⁹⁵ Рукопис је дотеривао у више наврата, а завршио га је 1913. о чему је, такође, оставио белешку: „Beendet 13-I-1913. in Paratschin.“⁵⁹⁶ Накнадно је дописао да је реч о првом (његовом) преводу који је временом

⁵⁹¹ Стево Чутурило, *Паметар*, (Цетиње-Београд, 1879-1913), 58.

⁵⁹² Исто.

⁵⁹³ Први је превод Карла Зебергера из 1864, а други Виљема Кинбергера из 1874. - Радосав Меденица, „Stevo Tschuturilo: Issmaylaga Tschengitsch's Tod“, *Записи*, бр. 1-2 (1929): 114-116; *Венац*, бр. 1 (1929-30): 79-80.

⁵⁹⁴ Стево Чутурило, *Паметар*, (Цетиње-Београд, 1879-1913), 66-111; ПМ ф Стево Чутурило, II/61; Исто, II/62.

⁵⁹⁵ Стево Чутурило, *Паметар*, (Цетиње-Београд, 1879-1913), 66.

⁵⁹⁶ Исто.

коригован и објављен: „Овај превод сам кроз више од десет година прерађивао и дотеривао, па то радим и данас, и ако је штампан.“⁵⁹⁷ Значај превода не умањује Чутурилов запис⁵⁹⁸ о неуједначености квалитета пева и сумњи у ауторство последњег певања. Он, наиме, сматра да је Мажуранићево дело у прва четири певања изузетно по својим поетским квалитетима и идеалима које опева, али да последње певање одступа и нарушава уметничке и етичке квалитете пева у целини. Доследно је, ипак, превео сва певања ради целовитости. Не анализирајући Чутурилова уверења одаћемо признање његовој искренности и храбрости да увек и свуда истраје у својим ставовима и непоколебљиво заступа своје мишљење.

Преводио је дуго и стрпљиво враћајући се преводу и дорађујући га. Свакако су особености стиха, стила и језика биле тешке за превођење. Није желео да преприча спев него да пренесе на немачки језик и стилске карактеристике пева, особености стиха и локалну атмосферу.⁵⁹⁹ Иако су то тешко постижни резултати, његов превод је интересантан и значајан. Остало је забележено да многи стихови могу послужити као пословице на немачком језику.⁶⁰⁰ До изражаја је дошао Чутурилов одличан немачки језик, помало архаичан, у сагласју са спевом. Превод је „продукт врло савесног, брижљивог и истрајног рада. Језик немачки ванредно сигуран, и ако мало застарео – врло прикладан“⁶⁰¹ Допринос Чутурилов преводилаштву је утолико већи што је успео да на нимало близак језик прведе једно од најзначајнијих дела хрватске књижевности.

Чутурило је био активан учитељ и усавршавао се континуирано. Пратио је актуелна догађања и учествовао у њима. Приликом обележавања триста година од

⁵⁹⁷ Issmaylaga Tschengitschs Tod gedichtet von Iwan Mažuranić ins deutsche übersetzt Stewo Tschuturilo. (Beograd: Buchdruckerei Davidović, Pavlović i drug, 1929).

⁵⁹⁸ Стево Чутурило, *Паметар*, (Цетиње-Београд, 1879-1913), 100-111.

⁵⁹⁹ Исто, 115.

⁶⁰⁰ Стеван Литвињенко наводи да је превод похвално рецензирао Герхард Геземан, познати немачки слависта. - уп. Стеван Литвињенко, „Стево Чутурило (1846-1939). Поводом 60. годишњице смрти“ у *Настава и васпитање* бр.3 (2000) 487.

⁶⁰¹

рођења Јана Коменског превео је, по позиву, са немачког језика књигу *Јован Амос Коменски* аутора Густава Адолфа Линднера.⁶⁰²

Осим немачког језика Чутурило се служио руским језиком у мери да га разуме и чита изворно руску литературу.⁶⁰³

3.4. Мемоарски, путописни и други записи

Књижевни и литерарни елементи у текстовима Стеве Чутурило, посебно у периоду пре доласка у Србију, одликују се најбољим особинама његовог личног стила који је успео да изгради. Првенствено у путописним и мемоарским записима уочавају се успели описи предела, интересантни портрети историјских личности, тачна и прецизна запажања, језгровит и богат речник. Местимично достиже висок ниво литерарног умећа у уочавању карактеристичних појединости и наративном дочаравању проживљеног. На жалост, књижевни дар Чутурило није развио до мере која би га сврстала у ред књижевника. Несумњиво је знао да препозна прави књижевни дар, али свој није однеговао.

Стево Чутурило је у рукопису оставио пет свезака различите тематике под заједничким називом *Паметари*. Пошто је прва свеска названа *Паметар*⁶⁰⁴, а друга, трећа, четврта и пета *Моји Записи*. *Паметар*⁶⁰⁵ сматраћемо назив *Паметар* заједничком одредницом. Пет свезака *Паметара* се међусобно разликују временом и местом настанка, жанровском одређеношћу и наменом.

Прва свеска је настајала у периоду од, претежно, 1879. до 1913. године. Локализација текстова је различита пошто је аутор мењао пребивалишта, тако да

⁶⁰² Густав Адолф Линднер, *Јован Амос Коменски*, прев. Стево Чутурило (Београд : Учитељско удружење, 1892).

⁶⁰³ Рукописна грађа. Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.), 4.

⁶⁰⁴ Стево Чутурило. *Паметар* (Цетиње, Велико Градиште, Београд, 1879-1913).

⁶⁰⁵ Стево Чутурило Дабарски, *Моји записи. II. Паметар* (Нови Сад, 1937) ; Стево Чутурило Дабарски, *Моји записи. III Паметар*. (Нови Сад, 1937-1938) ; Стево Чутурило Дабарски, *Моји записи. IV. Паметар* (Нови Сад, 1938); Стево Чутурило Дабарски, *Моји записи. V. Паметар* (Нови Сад, 1938).

су текстови настајали на Цетињу, у Великом Градишту и у Београду. Први *Паметар* првенствено садржи поезију, затим кратке прозне записе *Искрице*, у мањој мери различите прозне записе, често интимне природе. На заступљеност поезије упућује и Чутурилов аутограф на унутрашњој насловној страни: „Све песме у овој књизи спевао сам ја у разним приликама.“⁶⁰⁶ На истом месту је и каснији отисак печата са натписом: „Библиотека др Стојана Чутурила.“⁶⁰⁷

Песме у *Паметару* су ауторске. Након сваке песме аутор је објаснио повод настанка или догађај који их је инспирисао (сан, лов, такмичење), прилику за коју је песма написана (рођендан кнегиње Милене, кнеза Николе, Јована Јовановића Змаја), њену намену (за читанке, за *Учитељски лист*, за *Глас Српства*), име личности којој је написана или посвећена (кнежевићу Данилу или неком другом ученику). Такође имају и одредницу места (Цетиње, Велико Градиште, Београд) и времена настанка. Велика већина песама је испевана за Чутурилове читанке. Важно је да се у *Паметару* налази песма *Кукавица* (Цетиње, 1879)⁶⁰⁸ са напоменом да је почетна четири стиха у читанци (трећој) изменио „на народну“. Постојање ове песме са датумом настанка показује да ју је Стево Чутурило испевао много пре него што је објављена као народна песма у читанци другог аутора.⁶⁰⁹ Преузета је и објављена као народна песма зато што Чутурило није потписивао све песме у својим читанкама.

Песме настале у каснијем периоду су озбиљније и зрелије, алегорички обојене, поједине су сатиричне и усмерене на актуелне друштвене догађаје. Многе ауторске песме су на немачком језику испеване ученицима претежно ради наставног вежбања. Чутурило је у недостатку наставних средстава прибегавао писању песама талентованим ученицима ради вежбања елемената немачког језика.

Песма *Та ће си ми?* испевана у Новој Градишки (једина из тог периода) из 1874. године илустративна је за природу односа коју је Стево Чутурило неговао према будућој супрузи. Песму је „Спјевао млађаној госпођи удови Анки Инђић,

⁶⁰⁶ Стево Чутурило. *Паметар*. Исто, унутрашња насловна страна, вез броја.

⁶⁰⁷ Стојан Чутурило је потомак Стеве Чутурила који је наследио велики део рукописне грађе.

⁶⁰⁸ Стево Чутурило. *Паметар*. Исто, 34.

⁶⁰⁹ Наведено у фусноти бр. 536.

доцније избраници свога срца и верној супрузи, за време наше веридбе, кад је једном не затекох дома⁶¹⁰. Њихов заједнички живот био је прожет разумевањем, нежношћу и топлином. О дубини Чутуриловог бола за преминулом супругом сведочи неколико нежних прозних записа у *Паметару*.

Прозни део прве свеске *Паметара* чине *Искрице* и *Записи*. То су ауторове белешке на различите теме, мисли и цитати које ће уносити у научне студије.

Следеће четири свеске *Паметара* временом настанка и сврхом писања у многоме се разликују од прве свеске. Међусобно су сличне временски, изгледом, наменом и жанровском припадношћу. Написане су у периоду од 1937. до 1938. године у Новом Саду, у тишини и миру спокојних старачких дана Стеве Чутурила окруженог пажњом и поштовањем поћерке и унука. Четири свеске *Паметара* евоцирају успомене на најважније догађаје његовог живота и веома су важне за реконструкцију одређених сегмената у значајним друштвеним догађајима у којима је Чутурило био учесник. Местимично најситније појединости бивају замагљене осећањем и тешко се откривају, посебно ако је аутор нечим био незадовољан. У целини импресионирају свежином Чутуриловог памћења које сеже до најранијег детињства. Вероватно је то и одлика животног доба у коме се налазио, будући да не садрже сећања на период после Првог светског рата, а само делимично на ратно време. Прозни текстови су поређани као записи по редним бројевима. Реални догађаји из пишчевог живота сведочанство су историјских, културних и политичких прилика времена од средине 19. века до Првог светског рата. Омогућавају читаоцу да сагледа време, догађаје и учеснике.

*Моји Записи II. Паметар*⁶¹¹ су први потписани личним именом уз које је аутор додао придевску одредницу према месту рођења и објаснио: „Овако се овде потписујем, да се зна да је ово мој псеудоним, по месту рођења ми.“⁶¹² На континуитет и повезаност са првом свеском упућује напомена: „У часовима доколице мој је дух увек волео да сањари о свему и свачему. Ствари такога мог духовног занимања око знања и науке, чешће сам понешто бележио ради културе мога личног духа. Те забелешке налазе се у моме Старом Паметару, бр. I, од 380

⁶¹⁰ Стево Чутурило. *Паметар*. Исто, 35.

⁶¹¹ Стево Чутурило Дабарски. *Моји Записи II. Паметар*. (Нови Сад, 1937).

⁶¹² Исто, 2.

страна. Па пошто је тај испуњен, продужујем с бележењем у овој књижици, - помоћу Божијом. 1- XII - 1937. Нови Сад. СЧ Дабарски“.⁶¹³ Првобитна намена *Паметара* да бележи ствари духа одржала се спорадично и постепено ишчезла. Прозни записи су надаље бележили ауторова сећања на важне догађаје којима је био учесник и лично интониране коментаре. Други *Паметар* садржи осам записа од којих је најзначајнији о оснивању *Друштва Светог Саве* и *Стрељачког друштва* у Крагујевцу. Тематски се у стручне студије сврставају записи *О постанку космоса* и *О недиеталном животу*. Два записа су са ратном тематиком: *Турски ратни план 1912* и *Из окупације*. Посебну пажњу у другој свесци *Паметара* привлачи *Косовска катастрофа*, једини поетски запис у четири прозне свеске *Паметара*. Чутурило га је назвао тропевом пошто садржи три песме: *Кћери Лазарева*, *Пет векова рата пакленог* и *Освећено Косово*. Чутурило је забележио да је прве две песме написао на Цетињу 1879. године и наменио за *Трећу читанку*, док је трећу испевао у Београду 1926. године.

*Моји Записи III. Паметар*⁶¹⁴ садржи 20 записа. На насловној страни је касније додата временска одредница 1937-1938. Имајући у виду да је другу свеску записа бележио децембра 1937. године и да су они обимни, сматрамо да је трећа свеска већим делом настала у 1938. години. Чутурилова широка интересовања у трећој свесци *Паметара* илуструје *Уређење календара*. Најбројнији су записи о различитим догађајима из периода окупације у Првом светском рату. Интересантни су текстови о Чутуриловој школској спреми и квалификацијама и о разлозима одласка из Црне Горе. Аутор је у трећој свесци превасходно окренут евоцирању сећања и бележењу значајних догађаја.

*Моји Записи IV. Паметар*⁶¹⁵ је грађом најобимнији. Писан је 1938. године. Састоји се од 21 записа, нумерички настављених на трећу свеску. Писац у њима говори о различитим догађајима, претежно из периода детињства и школовања и рада у Војној Граници.

⁶¹³ Исто.

⁶¹⁴ Стево Чутурило Дабарски. *Моји Записи III. Паметар*. (Нови Сад, 1937-1938).

⁶¹⁵ Стево Чутурило Дабарски. *Моји Записи IV. Паметар*. (Нови Сад, 1938).

*Моји Записи V. Паметари*⁶¹⁶ се такође бројчано надовезују на претходну свеску. Садрже девет записа различите тематике о питањима језика, уџбеницима, новинарству. Значајни су и текстови о Чутуриловим делима и новинарским ангажманима. Међу њима се издваја запис *О последњем Обреновићу, Краљу Александру* којем је Чутурило дописао изнад наслова ознаку да је дискретан и забрањен за објављивање, као и да „претставља једну важну политичку тајну, која се као моја поверљива дискреција, без мог одобрења пре моје смрти нипошто не сме објавити нити усмено разглашавати.”⁶¹⁷ Последња свеска *Паметара* завршена је у децембру 1938. године у Новом Саду.

Овде нећемо посебно анализирати поједине записе из *Паметара* пошто су у раду наведени на више места као извор или допуна извора и анализирани су делови од значаја за наш рад.

Паметари се одликују мемоарским особинама зато што аутор износи своја сећања на значајне догађаје којима је био актер или сведок са довољне временске удаљености која омогућава да се уоче последице наведених догађаја. При том су Чутурилова објашњења присутна у великој мери и доприносе приказивању атмосфере времена. Доживљајни начин приповедања не умањује документарни значај текстова који су истоветни са званичним историјским чињеницама. Местимично ауторово незадовољство појединим догађајем избија у први план и изазива сумњу у аутентичност, али пажљивом анализом и упоређивањем са званичном историографијом уочава се подударност. *Паметаре* од мемоара разликује нехронолошки след приказа догађаја и садржај прве свеске. Да је аутор стигао да прегрупише грађу и сложи по хронолошком реду догађаје у четири последње свеске, имали бисмо мемоаре у правом смислу као сведочанство Чутуриловог времена, изузетних догађаја и историјских личности.

Након добровољног боравка у црногорској војсци од краја јуна до краја јула 1876. Чутурило је написао текст *Моје дневне забиљешке у ратном походу*

⁶¹⁶ Стево Чутурило Дабарски. *Моји Записи V. Паметар*. (Нови Сад, 1938).

⁶¹⁷ Стево Чутурило Дабарски. „О последњем Обреновићу, Краљу Александру” *Моји Записи V. Паметар*. (Нови Сад, 1938), 75-94.

Текст је објављен: „Пређутана историја“, *Људи говоре*, бр. 2/3 (2008/2009) у

<http://www.ljudigovore.com/issue/ljudi-govore-23/article/o-poslednjem-obrenovicu-%e2%80%93kralju-aleksandru/> (преузето 21.12.2013.)

*Црне Горе против Турске у години 1876.*⁶¹⁸ Подела текста ознакама датума на дане упућује на дневник који је аутор водио у току наведеног периода. Почео је у дану у којем је чуо проглас о објави рата у Херцег Новом, а завршио одласком у родни Дабар. Пошто *Моје дневне забиљешке* обилују прецизним подацима, важне су за проучавање датог историјског тренутка и личности у њему и са војно-историјске стране за проучаваоце ратних операција у црногорско-турском рату. Догађаји су представљени из личне визуре учесника, са стране од главних догађаја и управо зато пружају другачију слику и представљају нове и непознате појединости. „Како сам и ја био додељен одреду главног штаба, све сам то посматрао из непосредне близине.“⁶¹⁹ Осветљавају и однос Кнежевина Србије и Црне Горе у осетљивом историјском тренутку оптерећеном јаким међународним утицајима.

Почетак је у духу „општеномодног одушевљења за рат“ а крај „прилично заморен ратним штрапацама“.⁶²⁰ Између се налази један драгоцен и веродостојан документ о значајним историјским догађајима од којих је свакако најважнија битка на Вучјем долу. Чутурило је приложио и графички приказ вучедолског бојишта. Боравак у црногорској војсци послужио је Чутурилу да верно, живо и пластично опише људе, догађаје и атмосферу која је владала у различитим ситуацијама, као и ратне операције са мноштвом појединости и исцрпним објашњењима. Налазећи се на изворишту догађаја и непосредно учествујући у неким од њих Чутурило је имао прилику да као савременик изнесе своје мишљење о догађајима и учесницима. Нарочито је занимљиво сведочење о најважнијој и одлучујућој бици на Вучјем долу коју је посматрао седећи на

⁶¹⁸ Овим делом се у два наврата бавио Велимир Иветић, први пут анализирајући лик Књаза Николе и Црне Горе у њима, а други пут објављујући интегрално цео текст грађе. Уп.: Иветић, Велимир. *„Књаз Никола I и Црна Гора у мемоарским записима Стева Чутурила“*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1998; Велимир Иветић, *„Књаз Никола и Црна Гора у мемоарским записима Стева Чутурила“*, *Историјски записи*, бр. 4 (1997): 229-251.

⁶¹⁹ Стево Чутурило Дабарски, „31. Запис. Аустрија јавно омета напредовање црногорске војске у Херцеговини“ у IV. *Паметар. Моји записи*, (1938), 97.

⁶²⁰ Исто.

„просвираном мекинтошу,“ заједно са Арсом Пајевићем⁶²¹ са којим је највише дружио током овог ратног похода. Веома је лепо описао битку, живо и пластично, са много појединости. Пред читаоцем промичу успели и занимљиви портрети Црногораца, храбрих перјаника из личне дворске страже кнегиње Милене који, попут браће Југовића, напуштају двор и противно наређењу долазе у бој, при том свесни казне која их очекује за неизвршавање дужности чувања кнежевског двора и укућана. Попут њих као да су из народне песме проистекли и родољубиви Срби из Боке обучени у најлепше народне ношње, постројени на посебан начин у полукругу да би се сви видели приликом рапорта кнезу Николи. Чутурило убедљиво психолошки слика стања зловоље и резигнације Бокелја приликом повратка проузрокованог аустроугарским ултиматумом. Верно описује богата напуштена имања Ченгића и Авдића као и све пределе кроз које је пролазио. Потурчени Шобота Авдић „прави је архетип српски... говори тако лијепијем српским језиком да је милина слушати“. Чутурило га истиче као меру човека за јунаштво, храброст, част и поштење. Уочавамо изузетну моћ запажања у приказивању карактеристичних детаља приликом описа аудијенције код кнеза Николе и у лику и у пејзажу. На више места успело гради лик кнеза Николе истичући његову бригу за рањене и поштовање храбрости код непријатеља, човечно поступање са заробљеним и погинулим непријатељским војницима, витешко уважавање војних кодекса и поступање према међународним војним конвенцијама. Прича о својој несмотрености када се занесен природним лепотама исувише удаљи и залута на турске положаје, о смелости и необазривости занетог књижевника који је надвладао војника. Духовито говори о многим догађајима који искачу из домена војних операција али чине саставни део живота. Успешно је преточио у прозни спис и ликове и догађаје, описе и атмосферу. У овом прозном спису заступљене су неке од најбољих његових особина стила.

⁶²¹ Арса Пајевић (1840-1905) , новосадски књижар, штампар, издавач и писац. Са херцеговачког ратишта извештавао за *Заставу*. - Велимир Старчевић, *Старо српско књижарство* (Београд: Службени гласник, 2011), 156; Наташа Иветић, „Књижевни огласи у Гласу Црногорца у време уредника Стеве Чутурила“, *Читалиште* бр. 14 (2014): 75.

Немирног духа је Чутурило био и у току путовања која су му, осим уочавања природних лепота, бивала поводом за откривање историјских знаменитости или давања предлога решавању природних препрека и бољем искориштавању снаге природе.

Цртице из породичне историје стародревног племена Вукомановића аутор је одредио као путописне белешке са једне екскурзије.⁶²² Повод писању била је посета Савинцу код Такова где је присуствовао освећењу црквене приправе и парастосу члановима породице Вукомановић, међу којима и Алекси, Мини (рођ. Карацић, ћерки Вука Карацића) и Јанку Вукомановићу. Чутурило је описао све знаменитости краја, посебно Савиначки манастир који је обновио кнез Милош 1819. године у спомен своје супруге Љубице, затим Таково где је проглашен почетак Другог српског устанка, запуштена имања која је било потребно обновити. Надахнуто је описао и све природне лепоте таковачког краја.

Приликом надзорничког обиласка Црне Горе Чутурила је пут навео и преко Планинице на ободу никшићке висоравни одакле се пружао прелеп поглед. Описујући лепоту зетске долине и видика који сеже до Скадра, предлагао је обнову планиничког водопада изградњом тунела и мењањем правца реке Зете. „Научно је преставио постанак Планинице и испјевао ону химну погледу с Планинице у долину Зете.”⁶²³ Сматрао је исплативим подухват који би отворио нове привредне, туристичке и економске потенцијале тог краја. Чутурилова иницијатива објављена је⁶²⁴ и сачувана од заборава. Занимљиво је упоредити данашњи изглед тога краја и степен развоја у односу на време Чутуриловог путовања.

Сличну идеју привредног замаху изнео је и у тескту *Регулисање Скадарског језера*⁶²⁵ предлажући економску и привредну организацију узимањем

⁶²² Стево Чутурило, *Цртице из породичне историје стародревног племена Вукомановића*. Путописне белешке са једне екскурзије (Нови Сад: Штампарија деоничарског друштва Браника, 1907).

⁶²³ Лазар Дамјановић, ур. *Страници* (Подорица: Уједињење, 1937), 6.

⁶²⁴ Стево Чутурило, „Једна замисао“, *Зета* бр. 11 (1929); Лазар Дамјановић, ур. *Страници* (Подорица: Уједињење, 1937)

⁶²⁵ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 91: *Регулисање Скадарског језера*. (Нови Сад, 8. 8. 1937.)

зајма од страних банака и претварањем земљишта у плодно и обрадиво. У тексту је описао природне лепоте реке Бојане, Скадарског језера и долине Зете.

Кратке *Биљешке ист. садржине које се односе на Црну Гору* о топонимима и историјским личностима које се односе на Црну Гору⁶²⁶ садржински су комбинација историјских и географских података. Прикупљане су на листићима малог једнаког формата, писане на српском и немачком језику. Путописна запажања су оплемењена освртом у историју краја о коме пише. У случају ових бележака могућности за њихово кориштење су биле разнолике будући да су заступљени и Херцег Нови и Грахово, Цетиње, Улцињ, Бар и Жабљак. Чутурило је у том периоду одржавао преписку са немачким путописцем Бернардом Шварцом⁶²⁷ и био му од велике користи приликом прибирања података о Црној Гори. Шварц ће неколико година касније објавити своја запажања о Црној Гори.⁶²⁸

Међу Чутуриловим рукописима постоји један број текстова који, такође, потврђују широк спектар његових интересовања. Писани су претежно у краћим прозним формама, различитим поводима и наменама, те им је и тематика различита. Хронолошки поређани подударују се са Чутуриловим кретањима, те су најбројнији везани за црногорски период одражавајући ауторова запажања и промишљања прилика које су га окруживале: *Демократија и аристократија, Робијашки транспортују милионе злата, Ко хоће пошто-зашто да над свима буде највиши, Црногорско витештво*. Актуелна друштвена ситуација и касније је утицала на Чутурила да се додатно ангажује. Тако су настали текстови *Шта се под појмом Бугари у етнографском смислу подразумева? Историјски греси бугарског народа против хришћанства и против човечанства (12. 1. 1887.)*; као и из области здравственог просвећивања: *Нехигиенски сељачки домови, Основи закона о заштити и о старатељској нези младежи, Потреба и план народног*

⁶²⁶ Белешке се односе на: Царев Лас, Грахово, Пипере, Цетињски манастир, Грб црногорски, Љешко Поље, Бјелопавлиће, Улцињ, Бар, Трњине, Дукљу, Краљицу Јелену, Стјепана Херцега, Жабљак, Балшу, Ком, Обод, Даничићев речник. - Исто, инв. бр. 86: *Биљешке ист. садржине које се односе на Црну Гору*. без датума.

⁶²⁷ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 75/1-5.

⁶²⁸ Dr Bernard Schwarz, Montenegro. Schilderung einer Reise durch das Innere. Leipzig, 1883. Наведено према: Лазар Дамјановић, ур. *Странци* (Подгорица: Уједињење, 1937), 23.

просвећивања. Поједини ауторски текстови писани за основношколске уџбенике нису у њих уврштени: *Српче и Слава му*, *Прича из старине*, *За мајком и за оцем - Божићна прича*, док је спев *Давид и Голијат или Рат мале Србије с „великом силом“ Аустријом*⁶²⁹ књижевно значајан подухват. Чутурило је несумњиво имао књижевног дара, али га није у довољној мери ни континуирано развијао. У томе су га спречиле животне околности будући да се бавио многим другим областима људског духа и културе. Он свесно није свој књижевни дар неговао, сматрајући друге своје активности у одређеним животним тренуцима значајнијим и дајући им првенство. Интересовање за књижевну уметност потврђује и текст *Његошева „Посвета“* попуњена.⁶³⁰

3.5. Беседе

Стево Чутурило је био природно добар говорник поносан на своју вештину коју је неговао и непрекидно усавршавао. Особине његовог говора осликане су у многобројним беседама које је сам писао за различите прилике. Писао је јасно излажући мисли без непотребног удаљавања од предмета. Чутурилов стил је интелектуалан са прецизно истакнутим чињеницама које анализира, објашњава и на основу њих закључује. При том јасно поставља мисли, објективно прилази предмету и прави прегледан приказ увек актуелне теме. Писао је углавном пригодне беседе тако да су оне одређене природом намене и примерене публици за коју су писане. Изразито су поучне и усмерене ка утилитарним циљевима и вредностима. Приказују Чутурилову континуирану тежњу да поучава и васпитава.

Најчешћа тема Чутурилових беседа је просветитељска улога Светог Саве, „једног од најзначајнијих имена старе српске књижевности... даровитог, образованог и продоховљеног.“⁶³¹ Светом Сави се непрестано враћао и на основу

⁶²⁹ Сви наведени различити текстови од почетка пасуса до овог текста похрањени су у ПМ у Фонду Стево Чутурило.

⁶³⁰ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 92/1-5: Стево Чутурило, „Његошева *Посвета* попуњена.”

⁶³¹ Иветић, Наташа. „Материјална и историјска подлога Савином Житију и Служби Светом Симеону“, *Зборник ВШССОВ*, бр. 1 (2012): 130.

његовог живота и рада наводио аргументе у прилог просвећивању, образовању, слози и миру.

Познате су светосавске беседе из различитих периода његовог рада, са Цетиња, из Крагујевца и Београда. Већина је штампана у новинама. *Бесједа коју је г. Стево Чутурило, надзорник црногорскијех школа држао о овогодишњој св. Савској светковини на Цетињу*⁶³² је прва беседа коју је говорио на Цетињу приликом обележавања школске славе 1881. године. Друга светосавска беседа из цетињског периода је *Религија као важан чинилац у васпитању. Једна светосавска беседа*.⁶³³ Говорена је 1882. године пред владарском породицом Петровића, дипломатским кором, министрима и црногорским главарима и ученицима. Чутурило ју је сачувао и штампао неколико година касније у Крагујевцу. Недовршена је остала у рукопису скица беседе у корист Друштва Светог Саве из 1889.⁶³⁴ Следећа је светосавска беседа *Чему нас учи Св. Сава* држана је 1901. године у Нишу.⁶³⁵ Сличног назива је *Чему се учимо од Св. Саве*.⁶³⁶ Беседа *Свети Сава као филозоф-педагог* је најдужа а говорена је путем радијског програма у Врњачкој бањи 1925. о чему је Чутурило оставио своју забелешку на одштампаном примерку.⁶³⁷

Основа Чутурилових светосавских беседа јесте живот и рад Светог Саве, али је у свакој беседи тежиште на другом сегменту појединачно. Обраћајући се учитељима на Цетињу, Чутурило је у први план истакао Савину образовну и васпитачку улогу у српском народу. Говорећи о религији акценат је ставио на Савину улогу у осамостаљивању српске цркве и крунисање брата Стефана.

⁶³² НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 84: Бесједа о Светом Сави на Цетињу 1880; „Бесједа коју је г. Стево Чутурило, надзорник црногорскијех школа држао о овогодишњој св. Савској светковини на Цетињу“, *Глас Црногорца* бр. 4 (1881), 2-3.

⁶³³ Религија као важан чинилац у васпитању. Једна светосавска беседа, *Весник крагујевачке општине* бр. 1-4 (1886): 1-18; ПМ, Фонд СЧ, инв. бр. II/57.

⁶³⁴ ПМ, Фонд СЧ, без инв. бр. (1. 2. 1889.)

⁶³⁵ ПМ, Фонд СЧ, инв. бр. II/58, *Чему нас учи Св. Сава*. (Ниш, 14.1.1901.)

⁶³⁶ Исто, инв. бр. II/56, *Чему се учимо од Св. Саве*; у нешто измењеном и скраћеном облику одштампана у *Учитељу* у свескама бр. 12 (1908) и бр. 2 (1909).

⁶³⁷ Стево Чутурило, *Свети Сава као филозоф-педагог* (Нови Сад, Штампарииа Јовановић и Богданов, 1938), 1-14.

Нагласио је значај повезивања религије и образовања у васпитању младих поколења. Позивајући се на просветитељску улогу Светог Саве подучавао је о искрености, пријатељству, моралности, јачању воље, понашању одраслих пред децом, хигијенским полним навикама, неговању унутрашњег дечијег мира, благом поступању учитеља са ученицима.

Чутурилове беседе пригодног карактера и наменски припремане за одређене прилике или смишљене да илуструју одређену врлину, односно модел пожељног правилног васпитања, често су штампане у крагујевачким новинама и означене најчешће иницијалом аутора којем је накнадно исписано пуно Чутурилово име истим рукописом као и све остале допуне у листу. Углавном је накнадно додан и запис о ауторству. Беседу *Наше здравствене прилике*⁶³⁸ је искористио да проговори о јавним хигијенским навикама и погубности штетних навика које су често узрок многих заразних болести. Навео је примере развијенијих градова и начине на који се хигијена може подићи на виши ниво. *Господско васпитање*⁶³⁹ изриче Чутурилово дубоко утемељено уверење о важности родитељске љубави за појединаца и за народ у целини. У беседи *О псовкама и грдњама* критикује ружан обичај кориштења непристојних речи.⁶⁴⁰ Обраћајући се родитељима, учитељима, законодавцима и државницима у беседи *Мучење животиња и слобода* говори у прилог заштити животиња.⁶⁴¹

Пригодног су карактера и наменски писане неколике беседе за јавне друштвене и културне скупове којима је Чутурило био у организацији. Беседу *О певању*⁶⁴² припремио је за забаву Певачке дружине организовану по тачно утврђеном и брижљиво одабраном програму. Говорио је о природи певања и значају музике за васпитање те о неопходности изучавања певања као наставног предмета у школама. Беседа је усмерена на промовисање певања у друштву и охрабривање грађана прикључивању Певачкој дружини. Чланови су били већином чиновници често премештани у друга места што је утицало на осипање

⁶³⁸ Наше здравствене прилике. *Весник крагујевачке општине* бр. 3-4 (1886): 11-18.

⁶³⁹ „Господско васпитање“. *Весник крагујевачке општине* бр. 7 (1886): 1-3.

⁶⁴⁰ „О псовкама и грдњама“, *Весник крагујевачке општине* бр. 12 (1886): 1-3.

⁶⁴¹ „Мучење животиња и слобода“, *Весник крагујевачке општине* бр. 34 (1886): 1-3.

⁶⁴² „О певању. Ко пева, зло не мисли. Нар. посл.“, *Весник крагујевачке општине* бр. 10 (1886): 1-4.

Певачке дружине. Чутурило је у беседи апеловао на оснаживање чланства и на обећану помоћ општине. Посебно је од образованијег дела становништва очекивао помоћ у раду и схватање значаја певања. Са благом дозом критике обраћао се онима који мисле да својим положајем и образовањем превазилазе чланове дружине те јој се не прикључују. Истакао је снагу и моћ уметности над суровостима живота наводећи низ примера. Иако је беседа говорена на забави Певачке дружине, Чутурило је свесно користио прилику да се осврне на васпитање младих. Као и у свим беседама које је говорио у различитим приликама, и ова је прожета васпитних духом.

Пригодног карактера је и беседа коју је Чутурило говорио приликом отварања стрелишта у Крагујевцу и обнављања рада Стрељачке дружине.⁶⁴³ Беседа није насловљена, али се у напомени наводи њена намена: „Овом је беседом отворена у Недељу оvd. краг. стрељачка дружина; и ми је због њене занимљивости овде штампамо. Пр. У.”⁶⁴⁴ У беседи је истакао племените побуде крагујевачких родољуба и интелектуалаца, важност хармоничног развоја интелектуалних и физичких човекових снага за напредак целокупног народа и опстанак на међународној сцени, увек присутну ратну стварност са свим пропратним ужасима и страхотама, вештину у стрељаштву као гаранцију слободне и независне будућности и патриотизам Стрељачке дружине. Осврнуо се и на непосредне ослободилачке борбе у Србији, Црној Гори и Херцеговини, као и на познато народно предање о реаговању Марка Краљевића при појави првог ватреног оружја. Позвао је све пријатеље да помогну и подупру дружину у редовним делатностима. Из крагујевачког периода је и беседа *О народним првацима*.⁶⁴⁵

У пригодној и наменској *Беседи која је говорена на забави крагујевачке подружнице женског друштва 6. априла о.г.*⁶⁴⁶ Чутурило је позвао грађане да се

⁶⁴³ Крагујевац, 20. Маја, *Весник крагујевачке општине* бр. 11 (1886): 1-3.

⁶⁴⁴ „Месне вести“, *Весник крагујевачке општине* бр. 11 (1886): 1

⁶⁴⁵ ПМ Фонд Стево Чутурило, без инв. бр. *О народним првацима* . (12. Јануара 1877, Крагујевац) Стево Чутурило.

⁶⁴⁶ „Беседа која је говорена на забави крагујевачке подружнице женског друштва 6. априла о.г.“, *Весник крагујевачке општине* бр. 11 (1886): 1-3.

одазову и подрже женско друштво које је дало велики допринос у збрињавању рањеника.

Пригодног је карактера и *Беседа о Св. Браћи Ћирилу и Методију*.⁶⁴⁷ Историјски уводни део је прегледан, а смисао беседе је усмерен на упознавање ученика, којима је беседу говорио, са животом „браће Константина (826-869) и Методија (815?-885), Грка, родом из Солуна, који су у византијској држави уживали велики углед и заузимали високе положаје.“⁶⁴⁸ Прилазећи овој теми Чутурило је извршио темељне припреме изучавајући историју језика и писама.⁶⁴⁹

Временским презентовањем јавности веома блиска је *Беседа у корист установе заштите младежи*.⁶⁵⁰ Чутурило је сматрао да је држава, као највиша организација друштвене заједнице, дужна да брине, преко својих установа и органа, о правилном развоју деце и адолесцената, и да им пружи правну заштиту од зачећа до пунолетства. Аутограф на крају беседе наводи податак да је поновљена идуће године, такође у Ћуприји, на помену ратним жртвама приликом обележавања Дана ратне сирочади. Друштвено ангажовани и одговорни Чутурило учествовао је у обележавању.

У славу Вука Стефановића Караџића је беседа коју је Чутурило говорио на забави ђачког друштва Јакшић.⁶⁵¹ Тема коју је одабрао за беседу још је једна потврда његовог сталног стручног усавршавања. Анализом Чутурилових рукописа, на истом месту, уочава се темељна припрема која је претходила писању беседе оличена у тексту *Вук Ст. Караџић на дан његове смрти*. Школован у аустроугарском школском систему Чутурило сигурно није учио о Вуку Караџићу у току свог институционалног похађања наставе. О Вуку је учио сам и стога више задивљује количина података којом барата и детаљи Вуковог дела које набраја и износи у беседи. Чутурило није школован ни на Вуковом језику и правопису, а веома добро је схватио значај и језика и правописа, теоријски у беседи, и

⁶⁴⁷ ПМ, Фонд СЧ, инв. бр. II/50. *Беседа о Св. Браћи Ћирилу и Методију*. (Ћуприја, 24. 5. 1920.).

⁶⁴⁸ Гордана Стокић Симончић, *Књига и библиотеке код Срба у Средњем веку*. (Панчево: Градска библиотека, 2008), 21.

⁶⁴⁹ ПМ, Фонд СЧ, без бр. *Ствар о ћирилицы и глагољци*

⁶⁵⁰ ПМ, Фонд СЧ, инв. бр. II/51 *Беседа у корист установе заштите младежи*. (Ћуприја, 9. 6. 1920.)

⁶⁵¹ ПМ, Фонд СЧ, без бр. *У славу Вука Стефановића Караџића*. (Ћуприја, 3. IV 1921.)

практично у своме делу. О Вуку Чутурило каже следеће: „Подижите споменике вашим прослављеним претцима, и величајте их, како би се ваше потомство угледало на њих и подражавало велика и племенита дела њина“.⁶⁵² Беседама о Светом Сави, Вуку Карацићу и браћи Ћирилу и Методију Чутурило је примером показао како се негује сећање на културне великане. Одабиром управо ових великана за јунаке својих беседа Чутурило је подвукао како српску културну историју дели на три епохе: „ћирило-методијевску, свето-савску и вуковску“⁶⁵³ Сматрао је да слобода постоји у оном народу који у својој културној историји има велике мислиоце и ствараоце.

Чутурилове беседе имају дуге уводе, често са освртом далеко у историју и навођењем илустративних примера из српске и светске, претежно грчке историје и митологије. Тематски и садржински јесу различите и у том смислу илуструју Чутурилова интересовања. Заједничка су им усмереност ка поуци и подучавању и утицање на развијање врлина код ученика, али и одраслих слушалаца.

3.6. Преписка

У духу времена у којем је живео и стварао, када је преписка била једини вид комуникације на даљину, Чутурило је неговао тај лепо обичај. Одржавао је преписку са пословним и приватним партнерима. Међу њима се налазе значајна имена српске књижевности и културе, домаће и иностране књижевне и издавачке делатности. Са многима је Чутурило истински пријатељевао. Остварени контакти осликани у узајамној писаној комуникацији осликавају дух и атмосферу времена, пословни и људски лик Стеве Чутурило, као и његових сабеседника у преписци.

Писма јесу била уобичајен начин комуникације и слика прилика и времена. Чутурилова су увек изузетно уљудна и љубазна у наслову и потпису уз све уважавање особе којој су упућуна. Садржај писама је отворен и истинит, недвосмислен и јасан. Без обзира коме се обраћао, писао је сигуран у своје ставове и самопоуздан. Искуство у контактима са људима на високим дужностима уливало му је потпуну сигурност и није имао зазора да се обрати било коме. При

⁶⁵² Исто.

⁶⁵³ Исто.

томе су писма веома лепа, често краснописна (особито писма у вези са букварима), питка, прегледна и јасна, писана негованим и уважбаним стилем. Уредношћу и прегледношћу исказивала се и пажња према сабеседнику. Његова приватна преписка је обимна и разноврсна. Издвојићемо само поједине репрезентативне примере пријатељства, пажње, и међусобног уважавања.

Најобимнији и свакако најзначајнији део Чутурилове богате преписке чине писма размењивана са панчевачким штампарима, књижарима и издавачима, браћом Јовановић.⁶⁵⁴ Знаменити културни прегаоци, Каменко (1843-1916) и Павле Јовановић (1847-1914), задужили су делом и своје и будуће време. Преписка Стеве Чутурила и браће Јовановића јесте пословна будући изникла из штампања и објављивања књига у њиховој књижари у Панчеву, али открива и једно постојано пријатељство изнедрено међусобним уважавањем и поштовањем и неговано годинама.

Званична сарадња, оличена у издавању уџбеника, између издавача Књижаре Браће Јовановић и аутора Стеве Чутурила започела је 1879. године објављивањем Чутурилових буквара, док је познанство са Каменком вукло корене из времена саборовања будући да су их напајале исте идеје. Када је започела са радом, Књижара је окупила најугледнија педагошка имена тога доба и објављивањем школских уџбеника покрила план и програм српских школа.⁶⁵⁵ Географска удаљеност Стеве Чутурила, који се тада налазио на месту Главног школског надзорника црногорске просвете, није ометала њихову сарадњу. У преписци из тога, а и каснијег периода, уочава се тачно одређена и ничим неометена пословна сарадња али и један дубоко хуман, разумевајући и пријатељски однос. Пословну сарадњу су обе стране марљиво неговале трудећи се у корист најбољег обостраног интереса. Пријатељство се развијало преписком и неговало ретким и спорадичним, једино могућим, виђењима, настављеним и када се Чутурило буде настанио у Краљевини Србији.

⁶⁵⁴ Жарко Војновић, *Из Спарте светлост то јест Живот и подвизи Каменка и Павла Браће Јовановића; уједно и библиографија издања* (Панчево: Градска библиотека у Панчеву, 2010); Велимир Старчевић, *Старо српско књижарство* (Београд: Службени гласник, 2011), 168-177.

⁶⁵⁵ Жарко Војновић, Исто, 230.

Процедура договора и закључивања уговора подразумевала је детаљну преписку са прецизираним условима не садржавајући ништа сувишно. Сачувана писма из њихове преписке⁶⁵⁶ илуструју штампање и објављивање уџбеника, најпре првог Чутуриловог *Буквара*⁶⁵⁷, а затим и *Читанки, Српског правописа и Граматике њемачког језика*. Приликом договора Чутурило је слао делове рукописа које су Јовановићи прегледали и припремали за штампање. Припремљен рукопис слали су на ревизију као и одређен број примерака одштампаног уџбеника. Посебан примерак уџбеника за црногорске школе слали су кнезу Николи. Књижара је по Чутуриловом налогу наручивала клишее за уџбенике, брижљиво распоређивала пристигле одабране слике и врсту слова за штампање. Сваки рукопис су припремали на најбољи могући начин о чему је сведочила дотадашња њихова издавачка продукција. Искуство им је говорило да су цене уџбеника биле прихватљиве и да су аутори увек пријатно изненађени ниском ценом уџбеника, и лепом изработом књиге, која омогућава сигурнију проходност књиге међу читаоце. Чутурилов хонорар за уџбенике био је у висини највишег, какав су исплаћивали и другим својим ауторима.

Повремено су се Јовановићи интересовали⁶⁵⁸ када ће им Чутурило послати завршни део рукописа од чега је зависила брзина слагања буквара. По приспећу целог рукописа првог Чутуриловог *Буквара* увидели су да рукопис премашује исплативи обим и зато су сугерисали изостављање одређених делова текста да би се уклопили у планирану цену уџбеника. Били су веома практични у погледу дистрибуције књиге. Нису желели да уџбеник премаше планирани обим да се не би нарушила прихватљива цена уџбеника. Заједнички интерес је налагао да цена књиге буде повољна за купце и да се распростре за употребу. Обазриво а умешно браћа Јовановићи су сугерисали да се не штампа материјал који повећава цену а при том се неће искористити у току школске године.

⁶⁵⁶ ДАЦГ, ГШН, ф.3, 130-134/1879; БМС НС, Инв. бр. 17145-17155.

⁶⁵⁷ ДАЦГ, ГШН, ф.3, 133;1-3/1879. *Господину Стеви Чутурилу*, (Панчево, 22.3.1879.)

⁶⁵⁸ ДАЦГ, ГШН, ф.3, 134;1/1879. *Господину Стеви Чутурилу* (Панчево, 27.3.1879.)

Чутурило је рукописе својих уџбеника уступао у потпуности књижари уз финансијску надокнаду, одређени број бесплатних примерака и слање рукописа на ревизију.⁶⁵⁹

Слична процедура се одвијала приликом објављивања свих уџбеника, са разликом у брзини слања рукописа пошто Чутурило од мноштва надзорничких обавеза касније није стизао да припреми рукописе у предвиђеним роковима. Тако је каснио са слањем рукописа *Друге читанке* за коју је грађу припремио али није уредио и распоредио.⁶⁶⁰ Истом приликом је замолио Јовановиће да му пошаљу све уредбе које се односе на организацију црквених власти, управу манастира и свештенство пошто је одређен за члана одбора при *Државном савјету* Црне Горе да ради на организацији црквених аката. *Другу читанку* Чутурило је послао тек у лето наредне године⁶⁶¹ уз исте услове који су договорени приликом објављивања *Буквара*.

Прелазак у Краљевину Србију није обуставио сарадњу и преписку Стеве Чутурила који је наставио да се јавља и из Крагујевца. Писао им је и у вези са штампањем *Српског правописа*⁶⁶² и *Граматике њемачког језика*⁶⁶³ од које су штампали само два дела, пошто до планиране реализације и окончања израде целокупног уџбеника у четири тома није дошло. Јовановићи су уложили велики труд да књига буде одобрена од Народно-црквеног школског савета из Сремских Карловаца, али нису успели.⁶⁶⁴ Сомборска Препарандија је увела уџбенике у употребу, али Карловачка гимназија није пошто је морала да тражи дозволу хрватске владе, а Јовановићи су тактизирали немајући поуздане помагаче међу професорима који би то питање помогли препоруком уџбеника. „Бојимо се да нас не одбију, а то би за нас тугаљиво било. То су оне последице јавног положаја, ради чега као књижара морамо често велике штете да трпимо.“⁶⁶⁵

⁶⁵⁹ РО МС, Инв. бр. 17145. *Књижари браће Јовановић, Панчево*. Цетиње, 1. 4. 1879.

⁶⁶⁰ Исто, инв. бр. 17146. *Поштовани Господине Каменко Јовановић!* (Цетиње, 16. 2. 1880.)

⁶⁶¹ Исто, инв. бр. 17147. *Књижари Јовановића Панчево*. (Цетиње, 1. 7. 1881.)

⁶⁶² Исто, инв. бр. 17148. *Господи браћи Јовановићима Панчево*. (Крагујевац, 3/15. 10. 1883.)

⁶⁶³ Исто, инв. бр. 17149. *Поштов. г.г. Браћа Јовановићи Панчево*. (Крагујевац, 10. 11. 1883.)

⁶⁶⁴ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/36. Господину Стевану Чутурилу, Крагујевац. (Панчево, 12. 9. 1884.)

⁶⁶⁵ ПМ, Исто.

Преписка у вези са објављивањем читанки открива још неке особености заједничког рада као што је начин адаптације истог дела за употребу у различитим државама. Када се разговарало о могућности употребе *Треће читанке* у Аустроугарској, Јовановићи су питали Чутурила: „Које комађе ви држите да треба као црногорско, или сувише српско да изостане из овог другог издања?”⁶⁶⁶ Практични као и увек сугерисали су да се на место изостављених делова не штампа ништа друго да би се умањила цена и увећала конкурентност читанке на тржишту. Иначе би они ставили делове „из мађарске повеснице (животопис ког краља, из повеснице угарске...)” што могу и сами пронаћи.

Веома је илустративно и писмо у којем Јовановићи моле Чутурила да сами изврше ревизију да би дело брже било одштампано.⁶⁶⁷ Прецизно рачунају и очајнички саопштавају да би изгубили 108 дана ако би размењивали све делове рукописа са Чутурилом. Нарасла потражња из Црне Горе остављала им је рок од шест недеља. Контингент уџбеника за црногорско тржиште саопштава и важну чињеницу да се Чутурилови уџбеници користе и након његовог одласка. Из процедуре одобравања буквара увидели смо колико су дуготрајни били процеси усвајања и објављивања нових уџбеника. „Нема сумње, да ће и тамо опет бити све старо усвојено, ... и тако ће све постепено, јер је то свуда тако ишло“, мишљења су Јовановићи.⁶⁶⁸

Преписка⁶⁶⁹ разјашњава и нејасноће у вези са објављивањем првог издања *Друге читанке* одобрене и одштампане на Цетињу 1880. године. Књига није била повезана и укорићена зато што је наручени материјал искористио Машо Врбица, тада министар унутрашњих дела, за повезивање протокола министарства. Чутурило је одмах протествовао, али је једино успео да издејствује дозволу да се обрати Јовановићима ради прештампавања књиге потребне за нову школску годину. Проблем је настао када црногорско надзорништво није хтело да прими

⁶⁶⁶ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/35. *Господину Стевану Чутурилу Крагујевац*. Панчево, 30. 8. 1884.

⁶⁶⁷ Исто, 12. 9. 1884.

⁶⁶⁸ Исто.

⁶⁶⁹ РО МС, инв. бр. 17149. *Поштована ГГ.. Браћа Јовановићи Панчево*. (Крагујевац, 25. 9. 1884); ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/37. *Господину Стевану Чутурилу Крагујевац*. (Панчево, 22. 9. 1884.)

наручене и послате књиге новог издања пошто: „имамо их доста из наше штампарије.“⁶⁷⁰ Јовановићима није било јасно порекло тих књига. Надзорништво, очигледно, није на време уочило постојање преосталих читанки и наручило је 1000 примерака од Јовановића. У међувремену је контингент преосталих књига из 1880. уочен, накнадно увезан, укоричен и дистрибуиран. У литератури се те читанке воде као црногорско издање *Друге читанке* из 1880. Јовановићи су захтевали разјашњење да би одлучили како ће се поставити у вези са објављивањем поновљеног издања *Треће читанке*. Молили су Чутурила да им „изволите с Ваше стране разјаснити ову ствар, у колико Вам је то познато. ... молимо да писмо Ваше буде тако стилизовано, да га и на меродавном месту узмогнемо проузроковати. Немило нам је што смо Вам на досади, а ослањајући се на пријатељство Ваше уверени смо да нам нећете замерити.“⁶⁷¹

Јовановићи су улагали велики труд ради дистрибуирања уџбеника. Кад је у Краљевини Србији сву продукцију преузела Државна штампарија, нису се могли у школама користити уџбеници других издавача. Један део *Писанки* је остао нераспродат и није се могао искористити у школама у Србији. Чинили су све што је било у њиховој моћи да *Писанке* искористе на другом месту. Нису могли да их продају ни у Угарској због насловних слика црногорских Петровића, па су покушавали да дистрибуирају књиге у Далмацији. Свакако је и Јовановићима у интересу да се књиге распродају, али је уочљива њихова велика брига за своје ауторе која сеже у све сегменте израде уџбеника.

Каснијим објављивањем Чутурилових буквара у издању Државне штампарије смањиће се обим пословне сарадње између Чутурила и Јовановића, али се неће угасити. Стево Чутурило и браћа Јовановићи остаће активни сарадници, и пре свега, пријатељи до краја трагично окончаних живота Павла и Каменка Јовановића.

Делови званичне преписке Стеве Чутурила обухватају писма са многим историјски знаним личностима из тог периода. Многа од тих писама смо навели и анализирали у току рада те ћемо их овде само побројати. Сачувана преписка

⁶⁷⁰ ПМ, Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/35. *Господину Стевану Чутурилу Крагујевац*. Панчево, 30. 8. 1884.

⁶⁷¹ ПМ, Исто.

обухвата писма српског патријарха Прокопија Ивачковића, кнеза Николе посредно преко маршалата двора Рамадановића, црногорских званичника војводе Ђуре Церовића, Маше Врбице, Илије Пламенца, извањца Јована Павловића, Бернарда Шварца. Српском краљу Александру Обреновићу послао је честитку поводом веридбе: „... па да буде на срећу прослављена народна династија Обреновић и на спас васколиког народа Српског.“⁶⁷² У примљеном одговору Краљ је срдечно одговорио.⁶⁷³ Пословна преписка подразумева и сва званична писма упућивана министрима просвете у Краљевини Србији и која су, такође, навођена у току рада.

Један од веома лепих примера пријатељства јесте Чутурилово са Исом Влаисављевићем из чијег писма⁶⁷⁴ се увиђа се да су он и Чутурило заиста искрени и дугогодишњи пријатељи и да је Влаисављевић и у контакту са Чутуриловом породицом. Писмо преноси атмосферу родног краја и домаће присности. Посредује Стевине поруке породици и извесну пошиљку. Одликује се грађанском љубазношћу, обазривошћу и изоколним уводом у теме које нису пријатне. Скоро у маниру средњовековних писаца епистола уљудно се оправдава својом недовољном ученошћу мада из даљег тока писма уочавамо да је он итекако стручан да говори о букварима.

Чутурило се у Херцег Новом дружио са многим виђеним људима од којих ће са неким, књижевником Симом Матавуљем и доктором Миланом Јовановићем, бити савременик и на Цетињу. У друштву ширег круга људи различитог образовања и вокације могло се прожети и обогатити различитим културним и интелектуалним утицајима. Познанство са Миланом Јовановићем утицало је на каснији Чутурилов ангажман у *Гласу Црногорца*. Управо Јовановић је први Чутурилу изнео такву могућност запослења на Цетињу. Из њихове преписке увиђа се искрено пријатељство и отвореност. Јовановић ће се Чутурилу јављати са пароброда на којем је касније радио као лекар, слати му путописне текстове за објављивање у новинама, а Чутурило ће пратити могућност

⁶⁷² Рукописна грађа. *Његовом Величанству Краљу Александру Београд*; Г. Стеви Чутурилу Ниш.

⁶⁷³ Исто.

⁶⁷⁴ Рукописна грађа. *Драги брате Стево!* (Оточац, 1. 3. 1880)

докторовог запошљавања на Цетињу.⁶⁷⁵ Знали су обостране животне планове и учествовали саветима у доношењу одлука. Узајамно су се помагали у погледу запослења преносећи вести и обавештавајући се. Заменили су се и на позицији учитеља књажевића Данила. Милан Јовановић „руководитељ при васпитању Његове Књажевске Свјетлости именован је наш познати и код јасног двора већ одавно многуоужавени српски књижевник“,⁶⁷⁶ а касније је на исти положај постављен Стево Чутурило.

Симо Матавуљ је оставио топла и непосредна сведочанства о познанству са Чутурилом и дружењу у Херцег Новом и на Цетињу. Када је Чутурило отишао из Херцег Новог, Матавуљ му је писао на Цетиње.⁶⁷⁷ Захваљивао је на пријатељском сећању и пажњи. „И ја тебе љубим и цијеним и поносим се твојим пријатељством. А ти мени, - онако брацки – опрости и не замјери што ти не писах.“⁶⁷⁸ Обавестио је Чутурила о одласку заједничког пријатеља, доктора Јовановића, и активностима многих других познанника.

Када се Чутурило запослио на Цетињу, иницирао је и Матавуљев долазак и рад у Цетињској гимназији.⁶⁷⁹ Делили су смештај а Чутурило је био Матавуљев заштитник пошто је имао лак приступ двору, и ослонац у тренуцима клонућа. У периоду свог прилагођавања Матавуљ каже: „мој пређашњи друг у Новом, тада главни школски надзорник црногорски, велики идеалиста и родољуб, Стево Чутурило. Стога сам његово друштво најрадије и тражио.“⁶⁸⁰

После Чутуриловог одласка Матавуљ му је слао новчани дуг уз захвалност. Чутурило је био флексибилан и галантан у том погледу па Матавуљ каже: „Ти кажеш да би имао права очекивати од мене помоћи у твојим тешким незгодама. Тако мени Бог помогао као што би ја теби, у свачем, кад би могао.“⁶⁸¹ Значајно је

⁶⁷⁵ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 71. *Драги брате Стево!*

⁶⁷⁶ „Цетиње, 23. Јунија 1877“, *Глас Црногорца* бр. 35 (1877): 2.

⁶⁷⁷ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, *Писмо Стеву Чутурилу из Херцег Новог*, инв.бр. 68.

⁶⁷⁸ Исто.

⁶⁷⁹ Душан Мартиновић, „*Просвјетно-педагошка дјелатност Сима Матавуља у Црној Гори*“ (Подгорица: Културно-просвјетна заједница, 2001), 26.

⁶⁸⁰ Исто, 74.

⁶⁸¹ НБЦГ, Исто, *Писмо Стеву Чутурилу са Цетиња*, инв. бр. 69.

и Матавуљево описивање атмосфере на Цетињу и реакцијама Цетињана на Чутурилово ново запослење у Србији. „И прије него си ми писао, овђе се дочуло да си добио тамо професорско мјесто, па и ако многоме то није мило, нико се не чуди томе; него је опште увјерење да ћеш тамо каријеру учинити и стећи уважења и признања. Како ја о томе мислим, не треба да ти кажем.“⁶⁸²

Јован Јовановић Змај је започео преписку са Чутурилом ради прилога о кнежевићу Данилу за *Невен*. То је прво писмо у сачуваној преписци⁶⁸³ која ће се развити и временом прерасти у пријатељство. Оно је званично у обраћању, уз позивање на посредника, и уз исказивање уважавања и поштовања. Следећа сачувана Змајева писма су непосреднија и приснија у обраћању што илуструје развијање њиховог пријатељског односа. Из питања о Стевиној супрузи уочавамо да је ближе упознат са њиховом породицом. Змај је писао Стеви из Загреба у вези са пошљкама *Невена* и пропратним техничким детаљима. Чутурило је дистрибуирао часопис у школама свог округа. Њихова сарадња везана за тај дечији часопис потиче са Цетиња пошто је Змај оглашавао *Невен* почев од објаве о изласку часописа и будућој уређивачкој концепцији.⁶⁸⁴

Честа су писма српских учитеља из Чутуриловог родног краја која показују колико је он био цењен и поштован и колико су колеге веровале у његов суд и помоћ. Обично су та писма везана за могућност запошљања, давање информације о упражњеним радним местима или отварању неке нове школе. Чутурило је помагао кад год је био у прилици. Тако је послао „малу прегршт класичну и по форми и по садржини” књижевнику Мићуну Павићевићу који је писао књиге о Црногорцима.⁶⁸⁵ Интересантно је писмо пензионисаног учитеља Давида Вишњића

⁶⁸² Исто.

⁶⁸³ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, *Три Змајева писма Стеви Чутурилу*, инв.бр. 76, 77. (Беч, 1. 9. 1882; Загреб, 19. 1. и 16. 8. 1900.)

⁶⁸⁴ Др Јован Јовановић, „Наговијест“, *Глас Црногорца* бр. 3 (1880): 4.

⁶⁸⁵ Мићун Павићевић (1879-1938) био је истакнута личност у Црној Гори до сукоба са кнезом Николом 1910, када је напустио земљу. Објављивао је књиге о *Црногорцима у причама и анегдотама* тридесетих година у Београду, Великом Бечкерек и Загребу. Од Чутурила је тражио податке непознате јавности, у форми анегдота, и гарантовао дискрецију. Немамо сазнања да је Чутурило понуду прихватио. - ПМ Фонд Стево Чутурило, *Драги господине Чутурило* (Загреб, 16. нов. 1936) Мићун Павићевић.

који сакупља букваре а у својој колекцији нема још Чутурилов из 1905, за којим трага неколико година; нашавши аутора у Скопљу, моли га за примерак.⁶⁸⁶ Бројна су писма бивших ученика у знак сећања и поштовања учитељу. Преписку као вид комуникације неговао је до краја живота и према члановима породице. Срдачна је пажња млађих чланова шире породице, особито оних који су се бавили књижевним радом.⁶⁸⁷ Та писма су нарочито искрена, нежна и пажљива. Чутурило се редовно јављао породици са бањских лечења извештавајући о свом здрављу.⁶⁸⁸

Из Ћуприје потиче Чутурилово пријатељство са руским избеглицама које је подучавао српском језику. Чинио је то прилежно и посвећено, не желећи никакву надокнаду што је свакако утицало на непосреднији приступ и развијање пријатељства међу њима. У знак захвалности, али и будуће сарадње и помоћи, именован је почасним чланом удружења руских избеглица.⁶⁸⁹ Управа удружења је то изразила у писаној форми уважавајући „Вашу љубав према нашој напаћеној Отаџбини и рад према члановима Колоније Руских Избеглица.“ Одлазећи из Ћуприје понео је дирљиво писмо у којем чланови колоније изражавају жаљење због његовог одласка: „Високо ценећи Ваш увек срдачан однос према нама, ... , да примите нашу најдубљу захвалност за топал пријем, помоћ и срдачан одзив.“⁶⁹⁰ Сматрали су да неће избледети слика на Чутурилова добротинства, племенитост и помоћ коју им је пружио у тешким тренуцима.

3.7. Публицистичка делатност

Публицистички рад Чутурилов је био испрекидан, али му се изнова враћао, почев од млађих дана. Двоје новина, од којих су једне биле званично гласило владе, уређивао је озбиљно и доследно; сарађивао је у више листова писањем прилога и текстова по позиву. Допrineо је публицистичкој делатности у периоду

⁶⁸⁶ ПМ Фонд Стево Чутурило, *Много уважени господине* (Сарајево, 10.ЛХ. 1932) Давид Вишњић пензионер

⁶⁸⁷ ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/42. *Драги госп. Стрико* (Ресавци, 13 - VII - 36) Данило Чутурило

⁶⁸⁸ Рукописна грађа. *Драги Петре* (Врњци 27-VI-1935) Ваш Деда Стево.

⁶⁸⁹ Рукописна грађа. *Управа Колоније Руских Избеглица*. (Ћуприја, 27. 6. 1921)

⁶⁹⁰ Рукописна грађа. *Врло цењени Господине Чутурило*. Београд (Ћуприја, 25. 3. 1922)

убрзаног развоја српског новинарства. Перо му је било оштро и бритко и често је због тога морао да обустави даљи рад у појединим гласилима. Својих ставова се није одрицао и рад је прекидао ако би они били ометени у слободном испољавању.

Осим наставничког рада у Херцег Новом је Стево Чутурило наставио публицистичку делатност започету у херцеговачком устанку и извештавање за неколико различитих новинских листова. Он је истовремено са предавачким радом „продужио (мој) рад на дописивању разним листовима, што ми је било олакшано тиме, што су ме устаничке војводе редовно извештавале о свим догађајима у устанку.“⁶⁹¹ У том периоду је сарађивао као дописник у *Граничару* (Земун, 1874-1876) и *Застави* (Пешта, Нови Сад, 1866-1914; 1919-1929).⁶⁹²

Потврду за сарадњу са једним од тада најважнијих немачких дневних новина либералне оријентације (*Berliner Tageblatt*, Берлин, 1872-1939)⁶⁹³ нисмо пронашли. Одређени вид сарадње је постојао у облику преписке и иницијативе редакције берлинског листа да Чутурило извештава са Цетиња 1881.⁶⁹⁴ Немамо сазнања да је Чутурило понуду прихватио. То је и разумљиво будући да је она била прилично индискретна, нудећи одличан хонорар, за различита сазнања која може имати човек на високом положају. Ради неупадљивости будуће евентуалне кореспонденције понуђена је и приватна адреса на коју би се извештаји слали уместо директно редакцији листа. Тајновитост извештавања нема оправдања, док скривање транспарентности свакако буди сумњу у исправност.

Стево Чутурило је сарађивао у више новина на српском говорном подручју као дописник или уредник. У Крагујевцу је сарађивао у *Шумадинцу: листу за политику, економију и књижевност* (Крагујевац, 18. 2. - 24. 7. 1888). Лист

⁶⁹¹ Стево Чутурило, „30. Како 1876. г. одох у црногорску војску“, IV *Моји записи. Паметар*, (1938), 90.

⁶⁹² *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933).

⁶⁹³ Rastoder, ur. Šerbo. *Istorijski leksikon Crne Gore*. Podgoriца (Daily Press – Vijesti, 2006), 523.

⁶⁹⁴ *Herr Cuturillo Landesschulinspector in Cetinje*. Berlin SW., den 1 Februar 1881. Redaction des Berliner Tageblatt. [Господину Чутурилу Главном школском надзорнику на Цетињу. Берлин, 1. фебруар 1881. Редакција Берлинског Дневног листа.]

Либералне странке штампан је Шумадиској штампарији⁶⁹⁵ за коју постоје индиције да је била Чутурилова, а регистрована на име његове супруге.⁶⁹⁶ Након подношења оставке на учитељску службу у Алексинцу, чланови управног одбора Либералне странке омогућили су му сарадњу у *Српској независности* и затим у *Српској застави*.⁶⁹⁷ Под покровитељством митрополита Михајла⁶⁹⁸ сарађивао је у *Миру: органу синова Православне српске цркве*⁶⁹⁹ (Београд, 1893-1896) основаном ради ублаживања политичког раздора међу политичким партијама у земљи. Активан је био и у националном *Босанско-херцеговачки гласнику: органу Босанаца и Херцеговаца* (Београд, 1896-1909, са прекидом 1899-1904). Сарађивао је у новосадском гласилу либерала *Бранику: органу Српске народне слободоумне странке* (Нови Сад, 1885-1914) и београдском *Учитељу*.⁷⁰⁰

Сарадња са *Браником*⁷⁰¹ је отпочела по позиву, али је убрзо обустављена због неслагања са уређивачком концепцијом листа којој Чутурило није био вољан да се прилагоди скраћивањем својих текстова и избегавањем полемичког тона. Уредник⁷⁰² је Чутурилу сугерисао да се мора прилагодити захтевима *Браника* пошто они не могу објављивати текстове против своје уређивачке политике. Чутурило није пристао и сарадња је обустављена.

⁶⁹⁵ Милица Кисић и Бранка Булатовић, *Српска штампа (1768-1995) Историјско-библиографски преглед*. Милош Мишовић, *Штампа и српско друштво 19. и 20. века*, (Београд: Медија центар, 1996), 105.

⁶⁹⁶ *Споменица мушке гимназије у Крагујевцу 1833-1933*, (Крагујевац: , 1934), 230. - Ову тврдњу нисмо успели да потврдимо, али немамо разлога да сумњамо у њену веродостојност.

⁶⁹⁷ Стево Чутурило, „49. О последњем Обреновићу, Краљу Александру”; „50. Како сам ја постао новинар тиме, што сам био уредник више политичких листова?“, V *Моји записи. Паметар*, (1938), 101; Рукописна грађа. *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933).

⁶⁹⁸ Митрополит Михаило (1826-1898), архиепископ београдски и митрополит српски, почасни члан ДСС, СУД, СКА.

⁶⁹⁹ Исто као фуснота бр. 696.

⁷⁰⁰ Стево Чутурило, „50. Како сам ја постао новинар тиме, што сам био уредник више политичких листова?“, V *Моји записи. Паметар*, (1938), 97.

⁷⁰¹ *Три писма Михаила Полит Десанчића*. (Нови Сад, 22. 11. и 29. 12. 1903 и 4. 1. 1904.)

⁷⁰² Михаило Полит Десанчић (1833-1920) био је изузетан интелектуалац, полиглота, одличан правник и адвокат, новинар и уредник *Браника*.

До сарадње са *Учитељем* је, такође, дошло по позиву уредништва које је желело да унапреди лист стручним текстовима.⁷⁰³ Нова концепција листа била је усмерена ка усавршавању наставника и саме наставе и зарад тога су били потребни сарадници „тако одличне спреме као што сте Ви. Предствништво се нада, да ће Вас љубав, коју према просвети имате, руководити, па ћете и нашем листу помоћи, да заузме он место на ком, према својим задацима, треба да буде.“⁷⁰⁴ Чутурило је за *Учитељ* превео текст о Коменском.⁷⁰⁵ Уредништво је сматрало да је он веома квалитетан сарадник и да заслужује већи хонорар од прописаног, али је било у финансијској немогућности да га повећа. Надали су се омасовљењу претплате која би побољшала финансијско стање. Преписка и сарадња између Чутурила и уредништва часописа су настављене договорима у вези са наредним текстовима.⁷⁰⁶ Чутурило је припремао одговор на текст из *Просветног гласника* (Београд, 1880-1944, са прекидима 1915-1920) К. Петровића *Је ли педагогија наука.*⁷⁰⁷ У *Учитељу* је објавио и текст *Упознавање школске деце са сексуалним животом.*⁷⁰⁸ И ова тема потврђује да је пратио савремена дешавања у наставном систему и увођење новина у школске програме. Тема текста је подстакнута настојањима Министарства просвете да се направе нови програми за предмет Хигијена у средњим школама. Чутурило износи свој често понављани став да је основа доброг образовања и васпитања ученика у свим наставним областима могућа и остварива ако су учитељи и наставници добро утемељени у струкама које предају, и да је стога неопходно ојачавати више школе и универзитет. Поменули смо да је у овом листу штампао и беседу о Светом Сави.⁷⁰⁹

⁷⁰³ Позив Г. Стеви Чутурилу, књижевнику. (Београд, 25. 8. 1891.) У потпису су имена председника Главног одбора, Михајла Јовића, и свих чланова Уређивачког одбора.

⁷⁰⁴ Исто.

⁷⁰⁵ Исто као фуснота бр. 602.

⁷⁰⁶ *Поштовани г. Стево.* (24. Септембра 1891.) Д. Ј. Путниковић, учитељ и уредник *Учитеља*.

⁷⁰⁷ Исто.

⁷⁰⁸ Стево Чутурило, „Упознавање школске деце са сексуалним животом“, *Учитељ*, бр. 12 (1908) и 2 (1909); ПМ, Фонд СЧ, инв. бр. II/53. - исти текст у рукопису.

⁷⁰⁹ Исто као фуснота 636.

Најзначајнији је његов уреднички рад у *Гласу Црногорца* и у *Веснику Крагујевачке општине* како дужином ангажмана и обимом активности, тако и илустративношћу прилика у којима је живео и радио и осветљавањем значаја и утицаја које су одређене активности имале на његов живот и рад.

Најпознатија Чутурилова публицистичка делатност јесте у *Гласу Црногорца: недјељном листу за политику и књижевност*. Као једине и, при том, званичне црногорске новине, биле су одличан показатељ актуелних локалних, државних и регионалних догађаја свога времена⁷¹⁰ из области политике, културе, просвете, науке и књижевности. Он је уређивање цетињског гласила прихватио у времену великих историјских догађања које је морао испратити прикладним текстовима. Одржавао је кореспонденцију са многим угледним новинским агенцијама из окружења и квалитет листа на завидној висини. Наслеђену књижевну рубрику је неговао и обогаћивао огласима најновијих српских књига, уџбеника, часописа поглавито из Србије и Аустроугарске, следећи најаве издања и приказе изашлих књига са актуелне књижевне сцене.

За наше истраживање најважнији је период од 20. 11. 1876. до 1. 10. 1877. када је Чутурило био главни уредник. И постављање и смењивање његово пратили су неуобичајени догађаји: почетак се пролонгирало прикључењем црногорској војсци, док је смењивање било уступак званичној аустроугарској политици.

На Чутурилов ангажман у *Гласу Црногорца* утицало је познанство са доктором Миланом Јовановићем, централном фигуром херцеговског интелектуалног круга. Управо Јовановић је Чутурилу пренео позив Симе Поповића⁷¹¹ у вези са преузимањем уредништва.⁷¹² На Цетињу се знало да

⁷¹⁰ Наташа Иветић, „Књижевни огласи у Гласу Црногорца у време уредника Стеве Чутурила”, *Читалиште*, бр. 24 (2014), 72.

⁷¹¹ Симо Поповић (1846-1921) први уредник *Гласа Црногорца*, лични секретар Књаза Николе, министар просвјете и црквенијех дјела од 1896. до 21. 5. 1903. Пореклом извањац, цео радни век је провео у служби кнеза Николе.

⁷¹² Уп. Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“ Наведено према: Велимир Иветић, „Књаз Никола и Црна Гора у мемоарским записима Стеве Чутурила“, *Историјски записи*, бр. 4 (1997): 230; Стево Чутурило, „Како 1876. г. одох у црногорску војску“ у *Моји записи Паметар*, IV, (1938), 91-92.

Чутурило напушта професуру у Херцег Новом и сматрало се да би он био погодна и одговарајућа личност да се у току рата прихвати уредништва у *Гласу Црногорца*. Међутим, Чутурило је отишао са Бокелјима у црногорску војску, а уређивања листа се прихватио др Лазар Томановић.⁷¹³ Он је обављао ту дужност до Чутуриловог преузимања, замењујући Симу Поповића.⁷¹⁴ Та замена је била формалне природе и Чутурило ће у уредничком уводном чланку приликом преузимања новина навести да му је уредништво предао Симо Поповић.⁷¹⁵

У штабу црногорске војске, јула 1876. године, Стево Чутурило није добио никакве даље очекиване информације о евентуалном уређивању новина. Уредничко место је за њега било предвиђено и одобрено, али су ратне прилике утицале на одлагање извршења. Симо Поповић се налазио у Орјој Луци, одакле је телеграфски извештавао, и званични разговор са Чутурилом није обављен све до тренутка када је он кретао у Дабар. Приликом опроштајне аудијенције кнез Никола се интересовао за Чутурилове даље планове и наговестио да ће му Симо Поповић упутити званични позив Чутурилу за преузимање уредништва *Гласа Црногорца*.⁷¹⁶ Том приликом је похвалио Чутурилово исказано пожртвовање и објавио да ће га одликовати за ратне заслуге.

Кнез Никола је одраније знао за Чутурилово самопрегорно деловање. Имао је сазнања о његовом анажовању и раду на српским Народно-црквеним саборима, о учешћу у Херцеговачком устанку и о раду у Српској морепловској закладној

⁷¹³ Др Лазар Томановић (1845-1932) уредник *Гласа Црногорца* у току рата Црне Горе са Турском 1876. године до Чутуриловог доласка на Цетиње, мада формално будући да је имао судску и адвокатску праксу у Котору и Цетињу те се све време у новинама као уредник наводи Симо Поповић. Дуги низ година обављао важне државне функције у Црној Гори. До уједињења 1918. године био сарадник многих српских листова и часописа.

⁷¹⁴ Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“, Исто, 230; Стево Чутурило, „Како 1876. г. одох у црногорску војску“, Исто, 90; Симо Матавуљ, *Биљешке једног тисца* (Београд: Нолит, 1988), 64.

⁷¹⁵ Стево Чутурило, „Нашим читаоцима“, *Глас Црногорца* бр. 61 (1876):1.

⁷¹⁶ Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“, Исто, 230.

школи у Херцег Новом.⁷¹⁷ У контексту друштвено-историјског положаја своје земље није му било страно да сагледава рад и достигнућа извањца.

Стево Чутурило је на Цетиње дошао по званичном позиву Симе Поповића октобра 1876. ради преузимања дужности уредника *Гласа Црногорца*.⁷¹⁸ Позив је очекивао и био спреман да, уз одговарајуће услове, одмах почне да ради како му је и понуђено. Нешто касније Чутурилов пријатељ доктор Милан Јовановић изражава радост и задовољство његовим коначним намештењем за уредника *Гласа Црногорца* будући да је „сам код Симе покренуо ту мисао.“⁷¹⁹ Упознат са одговорношћу и комплексношћу посла главног уредника званичних државних новина Јовановић се двоуми: „дали сам вам тиме учинио какву услугу, то ће вријеме показати, свакако можете бити увјерени, да сам чинио из искреног увјерења о вашим способностима и ваљаности.“ Уједно он је један од првих сарадника који је послао прилог за новине.

Питање преузимања уредништва било је ургентно због упражњеног радног места. Од позива телеграмом упућеног Чутурилу па до његовог постављења протекло је мање од месец дана. Већ 20.11.1876. године у новинама⁷²⁰ се могла прочитати на насловној страни објава новог уредника Стеве Чутурила у којој обавештава читаоце о своме постављењу и будућој уређивачкој политици. Мудро и промишљено наглашава да сам лист уредничком променом „неће претрпети никаква преиначења. Он ће и даље излазити у истом досадањем правцу и са истим тежњама“⁷²¹, редовно уторком и суботом на половини табака, или само суботом на целом табаку папира, односно на четири стране тако да и претплата остаје

⁷¹⁷ Исто; Стево Чутурило, „30. Како 1876. г. одох у црногорску војску“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 92; Иван Кустудија, *Извањци у Црној Гори и она у њима*. (Цетиње: Обод, 1995), 98.

⁷¹⁸ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, бр. 65. *Телеграм Симе Поповића Стеви Чутурилу у Оточац*, (Дабар, 27. 10. 1876. године). И Чутурилов одговор; Рукописна грађа. *Господине Стево* (Цетиње 16/10/76) С. Поповић; Стево Чутурило, „30. Како 1876. г. одох у црногорску војску“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 92; Стево Чутурило, „50. Како сам ја постао новинар тиме, што сам био уредник више политичких листова?“ V. *Паметар Моји записи*, (1938), 97-100.

⁷¹⁹ Исто, инв. бр. 71. Писмо није датирано аутографом. Година је накнадно убележена према датуму Чутуриловог постављења за уредника *Гласа Црногорца* 20. 11. 1876.

⁷²⁰ „Нашим читаоцима“, *Глас Црногорца*, бр. 61 (1876):1.

⁷²¹ *Глас Црногорца*, бр. 61 (1876): 1.

иста. Неће се мењати концепција листа, динамика излагања ни услови претплате. Износи и наду да „према важности дакле данашњег времена и догађаја те према величини пошљедица истијех отвориће се и шире поље рада.“⁷²² Истиче да лист његовим постављењем за уредника улази у други период свога развоја и да ће се одређене промене десити. Дакле, са једне стране не мења ништа, а са друге у складу са тренутком и приливом догађаја оставља могућност концепцијског проширења. Лист „ступајући данас под нашим уредништвом у другу перијоду свога бића остаће исто снажни глас слободе и тежња народа нашега.“⁷²³ Изражавајући наду у ослобођење српског народа родољубиво ће охрабривати своје сународнике и отворено стати у одбрану ослободилачких тежњи.

Услови рада *Гласа Црногорца* били су усклађени са могућностима. Државна штампарија се налазила у кући Симе Поповића на Цетињу.⁷²⁴ Одговарајући Чутурилу поводом немира који су избили у штампарији он предлаже увођење правилника за раднике ако су „лијени и заборављају [ли] се“ и сугерише заузимање чвршћег става да би се ефикасније, брже и ажурније радило и лист на време био припремљен и одштампан: „лист може вазда на вријеме приспјети кад се ради на дан 8 сати“. Пошто је Сими Поповићу надаље потребан простор ради поправке урушеног крова, љубазно моли Чутурила да му учини услугу и исели штампарију проналажењем простора у Биљарди или где друго. Илустративан је и пример да „лист није изашао у суботу зато што је државна штампарија била окупирана државнијем пословима.“

Стево Чутурило је делатност главног уредника врло савесно и одговорно обављао. Упркос ратним збивањима новине су несметано излазиле. Задржао је дотадашњу уређивачку концепцију о чему је писао у уводном чланку свог првог уредничког броја. Сталне рубрике су остале исте: *Уводни чланак*, *Позив на претплату*, *Политички преглед*, *Преглед новина*, *Подлистак*, *Дописе*, *Вијести са Цетиња*, *Књижевност и умјетност*. У *Прегледу новина* преузимање су вести најзначајнијих европских новина из Немачке, Италије, Русије, Мађарске. *Дописи*

⁷²² Исто.

⁷²³ Исто.

⁷²⁴ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 57, Симо Поповић, *Писмо Стеву Чутурилу*, (Никшић, 15/ VIII 1877)

су врло шаролико доносили вести са разних страна из Трста, Мостара, Херцег Новог, Старе Србије, Дубровника, Котора. *Подлистак* је доносио књижевне радове. Брижно и са посебним пијететом праћене су активности Кнежевог двора у *Вестима са Цетиња*. Рубрика *Књижевност и умјетност* је пратила покретање и излажење часописа и објављивање књига из различитих крајева спрског говорног подручја.

Осим истих сталних рубрика, јачањем ратних збивања све већи део новина био је посвећен вестима са ратишта. Издајале су се рубрике *Свијет о Црној Гори*, *Свијет о нашијем бојевима* и *Телеграми из Књажевског главног стана*. *Телеграфске вијести* су из Петрограда, Букурешта, Цариграда, Лондона. Вести о напредовањима црногорске војске и победама посебно су издајане, истицале су храброст и јунаштво, а приликом заузимања Никшића целе новине су одштампане црвено.

О ратним дејствима Чутурило је добијао свеже и ажурне информације директно са ратних положаја од Симе Поповића⁷²⁵ који је, у функцији кнежевог секретара и ратног дописника, пратио Главни војни штаб. На изворишту догађаја располагао је најмеродавнијим информацијама и слао на Цетиње раздвојене вести за *Глас Црногорца* и уређене и припремљене за прослеђивање новинама ван Црне Горе. Зависно од тога коме су упућене, Чутурило их је по потреби преводио на немачки језик (провођене су и на италијански) и дистрибуирао даље листовима у Новом Саду, Београду, Задру, Загребу, Трсту, Бечу. Циљ организованог слања готових вести био је да црногорска истина изађе на светлост дана и да се побију неистине које је ширила нека друга страна штампа. Из Орје Луке је свеже информације слао и Божо Новаковић, а Чутурило их је у редакцији уобличавао у вести за новине и, по потреби, слао даље.⁷²⁶

До прекида у излажењу листа дошло је услед протеста званичне аустроугарске политике против текста⁷²⁷ објављеног 27. 6. 1877. године. У чланку

⁷²⁵ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 59/1-22, *Телеграми Стеву Чутурилу с ратних положаја црногорске војске од Маја 1877. до 3. Марта 1878.*

⁷²⁶ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 58. Писмо С. Чутурилу (Орја Лука, 9. 7. 1877.), Божо Новаковић.

⁷²⁷ „На Цетињу“, 26. Јунија, *Глас Црногорца* бр. 36 (1877): 1.

жустрог и одсечног тона, али не и претерано оштрог, аргументовано се износе чињенице о великим и јуначким борбама и победама и о напорима да би се оне оствариле истичући да Црногорци никада нису очајавали, већ су наступали према ратном плану. За време њихових борби и настојања да се одбране стране новине⁷²⁸ су инсинуирале да Црногорци беже а двор напушта Цетиње те да је Црна Гора молила Аустроугарску и Енглеску за помоћ и да се у Аустроугарској стога врши мобилизација. „То оповргавају сјајно резултати наше борбе. Црна Гора ничије помоћи ни посредовања није тражила“. Даље се у тексту пише да Аустроугарска није помогла црногорској војсци, већ је чинила противно њеним интересима, а да је мобилизација аустроугарске војске узрокована другим разлозима. Ова тврдња поткрепљује се преношењем вести из аустроугарских опозиционих гласила о стварном разлогу мобилизације⁷²⁹ из предострожности да Србија и Црна Гора не заузму положаје важне по њене интересе.

По духу и тону писања тешко се отети утиску да чланак није писао огорчени Црногорац коме је непријатељ атаковао на кућу и отаџбину. Чутурило се брзо асимиловао и рекли бисмо да му је црногорски менталитет био близак. Временом је давао јачи лични печат у уводном чланку и заузео борбенији тон него што је у ратном тренутку било могуће.

Непотписани уводни текст је изазвао оштро реаговање аустроугарског посланика на Цетињу који је званично и ултимативно захтевао гашење *Гласа Црногорца*. Услед нежељене ситуације Симо Поповић је обавестио Стеву Чутурилу, најпре телеграфски а затим и опширније писмом, да одмах обустави даље излажење листа.⁷³⁰ Писмо је званично насловљено за разлику од ранијих Поповићевих писама, интимнијих по тону и непосреднијих, и одражава званични црногорски став.

⁷²⁸ Јасна Чутурило наводи да је *Нова преса* објавила неистиниту вест да је Аустроугарска спасла Црну Гору од турске инвазије интервенишући у Цариграду. Уп. Јасна Чутурило, „Животни пут Стева Чутурила“. *Годишњак Цетињске гимназије* бр.2 (1970): 45-52; Стево Чутурило „Како сам ја постао новинар тиме, што сам био уредник више политичких листова?“, *V. Паметар Моји записи*, (1938), 97-100

⁷²⁹ „Ратне вијести“, *Глас Црногорца*, бр. 46 (1877): 1.

⁷³⁰ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурилу, инв.бр. 57, Симо Поповић, *Господину Стеви Чутурилу*, (Орја Лука, 28/IX 1877.)

Одлуку о обустави излагања новина донео је кнез Никола, а по поновном излагању, 5. 1. 1879, решио је да наименује ново уредништво.⁷³¹ Чутурилу је широко остављена могућност избора будућег запослења у Црној Гори: повратак у редакцију или рад у просветној струци „како се одлучи и како ви пристанете.“⁷³² Труд, залагање и посвећеност су учврстили званично мишљење о потреби задржавања вредног културног посленика. Чутурило је приредио и издао још један број са вестима са бојишта и објавом о прекиду излагања те могућности претплате на вести *Телеграфског бироа Гласа Црногорца* које ће и даље обавештавати о ратним догађајима.

Прекид у излагању новина трајао је све до завршетка ратних дејстава и почетног оспособљавања земље за нови мирнодопски развој у свим областима, па и у новинарству када ће се новине обновити.

Сукоб са званичном аустроугарском политиком у наведеном спорном чланку није јединствен случај. Из сличних разлога је својевремено забрањен и *Црногорац*.⁷³³

Настанивши се у Крагујевцу покренуо је општинско гласило и применио сличну уређивачку политику. *Весник крагујевачке општине* је пратио сва градска дешавања. Велики допринос је очување сећања на значајне и актуелне догађаје из живота града. Захваљујући чланцима у *Веснику* можемо реконструисати и утемељити важне активности интелектуалаца тог времена.

Весник крагујевачке општине (Крагујевац, 1886-1891), у коме је Чутурило интензивно сарађивао, јесте сачуван за 1886. годину. Ово годиште, до сада непознато у литератури, наменски је остављано, укоричено и предато Библиотеци Матице српске у Новом Саду.⁷³⁴ На омоту кошуљице, који уоквирује све бројеве новина, је аутограф црним мастилом, ћириличним писаним словима.: „Нап. Овом листу „Веснику“ од почетка до краја био сам ја гл. уредник . Потписивао нисам,

⁷³¹ Званично је Чутурило разрешен дужности тек по поновном покретању листа 1879. - Рукописна заоставштина. Разрешење дужности Стеве Чутурила, уредника *Гласа Црногорца*.

⁷³² НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв.бр. 57, Симо Поповић, *Господину Стеви Чутурилу*, (Орја Лука, 28/IX 1877.)

⁷³³ Нико Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945* (Београд: Југословенски институт за новинарство, 1965), 65.

⁷³⁴ *Весник крагујевачке општине* бр. 1-38 (1886): 1-172.

због тога, што то нисам смео према закону о чиновницима. 1886. Крагујевац. Стево Чутурило.[ПС:] Уводни чланци и готово све расправе моји су.“ На основу увида у многобројна Чутурилова документа са сигурношћу можемо рећи да је реч о Чутуриловом рукопису. Даље су у целом годишту часописа истим рукописом додавани потписи у ауторским Чутуриловим чланцима, пуно име након одштампаног иницијала Ч, понегде наслови да би се привукла читаочева пуна пажња, подвлачени делови текста везани за Стрељачку дружину, Друштво Светог Саве, Певачку дружину, Крагујевачко читалиште. Праћењем интервенција у тексту уочава се тежња да се све Чутурилове активности прецизно обележе и сачувају од заборавља. Сматрамо да је реч о његовим личним примерцима новина.

Новине су те године излазиле од 12. фебруара до 26. новембра, у 38 бројева, са кратком паузом од 2. априла до 7. маја услед „једне неприлике која није зависила од добре воље уредништва“.⁷³⁵ Новине су биле у власништву Суда општине крагујевачке а штампане у Штампарији Радовановића и Јовановића у Крагујевцу. Претплата и огласи предавали су се у општинском суду где су се налазили уредништво и администрација, а кореспонденција се предавала уреднику. Из овога следи да је лист имао два уредника: одговорног и главног. Ако је лист имао званичног наведеног одговорног уредника, М. Ст. Јевтића, Чутурило је могао бити главни уредник, како је и навео. Први број новина послат је свима за које се мислило да ће лист редовно узимати.

Пошто је оснивач било представништво вароши, новине су орган општине и обликоване су да говоре о свим важним питањима од интереса за општину и за просперитет вароши. Уређивачка концепција⁷³⁶ везана је за културни и економски развој Крагујевца, са посебним освртом на нову железницу. Није се дозвољавало пропагирање се ни једне политичке странке, пошто је циљ био сузбијање партијских страсти које изазивају неповерење и квари слогу међу грађанима. Пошто су новине писале о важним питањима уређења вароши, могли су се прикључити и понудити помоћ сви грађани. Садржале су и *Финансијске извештаје*, *Полицијске извршне и кривичне извештаје*, *Пијачни преглед*,

⁷³⁵ „Нашим читаоцима“ *Весник крагујевачке општине* бр. 9 (1886): 1.

⁷³⁶ „Наш програм“, *Весник крагујевачке општине* бр. 1 (1886): 1-2.

Санитетски извештај и Протоколе суда. Из концепције листа уочава се труд уредништва да буду заступљени сви сегменти живота града.

Уређивачка концепција слична је концепцији *Гласа Црногорца* по уводним чланцима, политичком прегледу дешавања из земље и окружења, преузимању дописа, приказима нових књига, извештајима о краљевим активностима. Приказ књига се није усталио као што је био случај на Цетињу, где је постојала одлична сарадња са *Књижаром Браће Јовановића*, али су уочљиви напори у покушајима да та рубрика постане стална. Чутурилов печат се примећује у примању оригиналних дописа бечк новина као што је то чинио уређујући *Глас Црногорца* и у приказу активности из краљевог живота али у много мањој мери него кнежевих.

3.8. Културна и друштвена делатност

Стево Чутурило је био ангажовани интелектуалац на свим просторима на којима је живео и радио. Превазилазио је локалне циљеве и уске идеје једне политичке мисли свесрдно се борећи за опште и националне интересе. Активно је суделовао у многим просветним и културним активностима и у грађанским цивилним удружењима. Био је народни посланик и члан и оснивач значајних културних институција и друштава. Одликован је орденима три владарске породице: Петровића, Обреновића и Карађорђевића.

Чутурило је 1870. биран за члана горњокарловачке Епархијске скупштине одакле је делегиран у Школски одбор у коме је заступао просветне интересе својих сународника. Такође је биран зачлана Земаљског школског већа Војне границе у Загребу.⁷³⁷ Ангажовао се „у свим правцима народног умног и националног просвећивања.“⁷³⁸ Одабран је као кандидат за саборског

⁷³⁷ Стево Чутурило Дабарски, „48. Моја важнија дела у служби моме милом народу“, *Моји записи. V. Паметар* (Нови Сад, 1938), 68; *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској.* (1882) *II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933).

⁷³⁸ Чутурило је предложио изградњу пута преко Мале Капеле, у родном крају; регулисање реке Гоштице од Оточца до Швице; борио се да граничарске шуме остану у власништву граничара. - *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској.* (1882) *II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921)

заступника⁷³⁹ на Народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима као представник Српске народне слободоумне странке.⁷⁴⁰ Борећи се за интересе српског народа у Војној крајини наставио је и продубио своје друштвено ангажовање. „Поред наставничког рада он се бавио у том времену и одликовао са пуно пожртвовања и у служби цркве и народа. Уз то он се и примјерно владао. Због тога био је он за сво то време деловођа овђашње српске црквене општине, члан епархијске скупштине и напослетку био је изабран за посланика на српски народни црквени сабор на коме је свој народ својски заступао.”⁷⁴¹

У току боравка и рада у Оточцу био је секретар у црквеној општини и учествовао је у оснивању прве Народне читаонице 1873. На оснивачком састанку у просторијама Грађанске школе прочитао је окупљеним будућим члановима текст правила рада.⁷⁴² У оточкој читаоници се читала и новосадска *Застава*, а забележени су покушаји оснивања певачког друштва Србија.⁷⁴³ Претпостављамо

⁷³⁹ Српско-православно парохиј. звање у Оточцу, *Уверење (У Оточцу/ Оточки котар/ дне 27 окт. 1892)*, Илија Машић, парох и конзистор. присједник; Исто, *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу (1921)*; ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској (1928-1933)*.

⁷⁴⁰ *Српска народна слободоумна странка* основана је 1869. године. Заступала је националне интересе Срба у Аустроугарској. Оснивач и председник странке био је Светозар Милетић (1826-1091).

⁷⁴¹ Српско-православно парохиј. звање у Оточцу, *Уверење (У Оточцу/ Оточки котар/ дне 27 окт. 1892)*, Илија Машић, парох и конзистор. присједник.

⁷⁴² Имамо сазнања да су, тада прочитана, правила рада, списак чланова и записник са првог састанка сачувани, али нисмо успели то сазнање да документујемо у Народној књијници у Оточцу. Рукописна грађа. *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу (1921)*; ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској (1928-1933)*. У Мјесecu hrvatske knjige:

140. рођendan Narodne knjižnice Otočac, <http://glasgacke.hr/?ispis=detalji&novost=2807&kat=71> (приступљено 30. 8. 2014.)

⁷⁴³ Певачко друштво је, ипак, основано под називом Било и имало је запажен наступ на приредби организованој поводом прославе Нове године. Golec, Ivica. „Čitaonice Banske krajine u kontekstu sazrijevanja stranačko-političke scene na krajiškom području (1873. - 1881.)”, *Hrvatski institut za povijest*, br. 1 (2006): 267-296.

да је Чутурило имао утицаја у тим активностима. Он се управо у то време веома добро позиционирао у школама у Оточцу.

Народно-црквеним саборима је присуствовао 1874. и 1875. Саборско заседање 1874. заказано је за јули, али је одложено и поново заказано за септембар. Први сачувани званични позив⁷⁴⁴ српског патријарха Прокопија Ивачковића⁷⁴⁵ односи се на поновно заказано саборско заседање. Пошто се померањем трајање сабора продужило, Чутурило је имао проблем због одсуствовања са посла. У другом сачуваном позиву⁷⁴⁶ патријарх објашњава да је сабор, претходне године одложен на неодређено време, сазван за мај 1875. у Карловцима.

Чутуриловог присуства Сабору 1874. сећао се и његов познаник Сима Коњевић⁷⁴⁷ који му је писао на Цетиње у духу и у маниру времена присећајући се познанства започетог на Сабору у Карловцима 1874. године: „Задржавши те у лепој успомени још од године 1874. када си ти као посланик на Карловачком сабору учествовао“.

Детаљније о току избора сазнајемо из новосадске *Заставе*⁷⁴⁸ у којој су због значаја овог Сабора помно бележили све пратеће појаве. Уочи избора саборских заступника апеловало се на бираче да буду јединствени и да управо због одговорности коју саборски мандат подразумева приступе пажљивом избору најспособнијих и најбољих кандидата који ће поуздано заступати народне

⁷⁴⁴ *Позив патријарха српског Прокопија*. Господину Стевану Чутурилу, учитељу и саборском заступнику (Карловци, 6/18. 9. 1874.)

⁷⁴⁵ Прокопије Ивачковић (1808-1881) био је српски патријарх од 1874. до 1879. године. - Сава, епископ шумадијски, (*Српски јерарси од деветог до двадесетог века*. Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић, 1996), 412.

⁷⁴⁶ *Позив патријарха српског Прокопија*. Господину Стевану Чутурилу саборском заступнику (Карловци, 3/15. 4. 1875.)

⁷⁴⁷ ДАЦГ, ГШН, ф.2, 44;1/1878. Писмо Симе Коњевића Стеви Чутурилу (Панчево, 7. 11. 1878.)

⁷⁴⁸ Новине *Застава* излазиле су у Новом Саду од 1866. до 1929. Основао их је Светозар Милетић који је био и дугогодишњи уредник и аутор великог броја текстова. *Застава* су биле најзначајније и најутицајније српске новине у Аустроугарској.

- <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/collection:10>

интересе.⁷⁴⁹ Потребно је одабрати „осведочене пријатеље народа и његове будућности који се неће дати ни немилим околностима заплашити ни привидно повољним обманути, него који ће се држати чврсто основни начела народне слободоумне странке српске“.⁷⁵⁰ Кандидатура Стеве Чутурила утврђена је у оточком бирачком одбору, а избор потврђен акламацијом.⁷⁵¹ Већ се код избора може наслутити клица будућег развоја догађаја зато што је „господин Чутурило примио понуђену му кандидатуру тамо, но му ђенерал-команда пречи; како и чим неможемо разумети“.⁷⁵² На Чутурила је већ код кандидатуре за саборског заступника, пре избора и пре одласка на Сабор, вршен притисак да се те дужности не прихвати. Надлежна војна команда је желела да њен службеник остане мимо друштвено-политичких догађаја, а како он није пристајао притисци су учестали. Тако начелник варошког магистрата у Карловцима, 10. јула 1874.⁷⁵³ обавештава Стеву Чутурила, заступника на сабору у Карловцима о одлуци окружне области из Госпића телеграфски упућеној у Карловце. Главно заповедништво је сматрало мандат Стеве Чутурила као народног заступника опречан његовој служби те је захтевало одрицање од учитељске службе будући да се није одрекао саборског заступништва. Проблем се продубио и пролонгирањем почетка сабора услед отказивања, одлагања и поновног заказивања саборских седница те су и неопходна одсуствовања ради присуства сабору била бројнија. Одржавање сабора 1874. пратио је низ проблема, пре свега избор новог патријарха.⁷⁵⁴ Чутурило је

⁷⁴⁹ О овоме се више може прочитати у текстовима „Реч, две, ради равнања“, *Застава*, год. 9, бр. 64 (1874): 1, и „Бирачима, за српско црквено-народни сабор“, *Застава*, год. 9, бр. 65 (1874): 2.

⁷⁵⁰ „Значај претстојећег конгреса“, *Застава*, год. 9, бр. 68 (1874): 1.

⁷⁵¹ „Бирачко кретање за српски црквено-народни сабор“, *Застава*, год. 9, бр. 67 (1874): 2 и „Телеграми *Застави*“, *Застава*, год. 9, бр. 70 (1874): 4.

⁷⁵² „Изборно кретање за српски црквено-народни конгрес“, *Застава*, год. 9, бр. 71 (1874): 1.

⁷⁵³ „Радња спасовског сабора“, *Застава*, год. 10, бр. 64 (1875): 3.

⁷⁵⁴ После смрти патријарха Самуила Маширевића (1804-1870) за новог патријарха једногласно је изабран Арсеније Стојковић (1804-1892), епископ будимски. Међутим, његов избор нису потврдиле власти у Бечу те он није могао бити устоличен. Избор је поновљен али и одбијање Беча. Из тих разлога се приступило поновном избору те је за српског патријарха изабран на Народно-црквеном сабору 29. маја/ 11. јуна 1874. године а устоличен 19. јула исте године Прокопије Ивачковић, дотадашњи митрополит романски. Његово устоличење обављено је 19. 8.

претпоставио саборско заступништво учитељском позиву, али тек након покушаја да помири истовремено обављање оба позива одласком у Нову Градишку, ближу Сремским Карловцима. Међутим, дужина саборског заседања је поново проузроковала опструкцију званичних власти те је 1. јуна наредне 1875. Стево Чутурило револтиран оваквим развојем догађаја поднео оставку на звање државног грађанског учитеља у Новој Градишци.

Стево Чутурило је учинио све да остане доследан у обе области рада. Оставка у државној школи сведочи о одговорности према указаном поверењу суграђана, доследности и истрајавању при започетом деловању, савесности и поштењу у извршавању зацртаних обавеза. И у извештају са Сабора 1875.⁷⁵⁵ констатује се да је морао дати оставку на службу будући да се сабор одвијао у време наставне године а да претпостављени нису имали разумевања за његове саборске обавезе. Претпостављајући поверење народно у обављању саборског заступништва учитељској служби Стево Чутурило је исказао своје моралне карактеристике, како је и сам истакао у оставци обраћајући се Високом главном земаљском заповедништву у Загребу, надлежном за учитеље Војне границе. „Високом одписом патриархата србскога у Карловцих од 15 травња т.г. М 231 позван сам, да у засједање баш сада (засједајућег) вјећајућег србског црквено народног сабора дођем. Ну дочим с једне стране вис. зем. заповједништво у смислу приклопљене наредбе, мој заступнички мандат (народног заступника) чини зависним о мојој резигнацији на (мојој) служби грађанског учитеља, па будућ сам ја с друге стране везан својим угледом и поштењем, да своју мандаторску дужност савјесно да вршим; То сам присиљен, да овим вис.зем.заповједништву (на звању грађанског учитеља) поднесем оставку на звању грађ.учитеља. У Новојградишки 1. липња 1875.“⁷⁵⁶

На другом сабору Стево Чутурило је био агилнији пошто је било извесно да више неће радити у државним школама. На саборској седници одржаној 31. маја као посланик оточког среза поднео је предлог о потребама Срба у Војној

1874. године на црквени празник Преображења. - Сава, епископ шумадијски, (*Српски јерарси од деветог до двадесетог века*. Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић, 1996), 36.

⁷⁵⁵ „Дописи“, *Застава*, бр. 64 (1875): 4.

⁷⁵⁶ Оставка Стеве Чутурила. Нова Градишка, 1. 6. 1875. године.

граница.⁷⁵⁷ Иначе одличан говорник, веома добро је и логично разлагао своје мисли вешто приказујући стање просвете школа у Војној граници. Предложио је да се упути предлог главном земаљском заповедништву у Загребу ради елиминисања „у развојаченој крајини у наточ постојећег школског прописа од 8. јунија 1871. погледом на српске црквено-просветне интересе највеће злоупотребе“.⁷⁵⁸ Предлог је детаљно садржао описе свих појава које су утицале на угрожавање српских националних, црквених и просветних интереса: непоштовање законске одредбе о матерњем наставном језику, занемаривање ћириличног писма и наметање латиничног, присилно преусмеравање ученика из конфесионалних у комуналне школе, наметање учитеља друге конфесионалне припадности, упућивање српских учитеља у друге општине, занемаривање православног црквеног певања и конфесионалног права, вређање и игнорисање српског имена у јавном животу и школским уџбеницима. Чутурило је говорио о променама насталим у школству Војне границе од 1871.⁷⁵⁹

Оставка Стеве Чутурила која ће уследити проистекла је из несагласности обављања службене дужности државног запосленика и заступања народних интереса оног дела народа којем је припадао. Одгојен на чврстим моралним темељима части и поштења није могао ни желео да се искључи из саборских заседања и изневери поверење бирача захваљујући којима је на тај положај и доспео.

Чутурило је боравећи у Војној граници свакако познавао актуелну политичку, друштвену и економску ситуацију у суседној Херцеговини, ток и циљеве претходног десетогодишњег устанка,⁷⁶⁰ борбу за бољи социјални положај обичног народа. Сигурно су патње херцеговачких бегунаца пред турским насиљем продирале и остављале одјека ван херцеговачких граница, те је Чутурило много раније него што ће се прикључити устаницима промишљао о њиховој борби. На његовом примеру, који није усамљен али јесте репрезентативан, уочавамо језичку, националну и културну повезаност српског

⁷⁵⁷ „Предлог“, *Застава*, бр. 64 (1875): 3.

⁷⁵⁸ Исто.

⁷⁵⁹ „Говор Стевана Чутурила у саборској седници од 29. маја“, *Застава*, бр. 65 (1875): 1-2.

⁷⁶⁰ Херцеговачки устанак од 1852. до 1862.

народа. Географска блискост ових простора поједноставила је Чутурилов прелазак преко границе и прикључивање устаницима.⁷⁶¹

Политички и економски посматрано херцеговачки устанак је проузрокован турским притисцима и неиздрживим социјалним положајем српског народа. Као и много пута до тада у историји људске цивилизације социјални револт допринео је буђењу и срастању са националним покретом.

Повезаност Херцеговине и Црне Горе у овом периоду огледа се у настојањима сједињавања ради заједничког пружања отпора аустроугарским освајачким тежњама. Кнез Никола се поставио на чело устанка помажући га у сваком погледу и пружајући подршку војну, материјалну, духовну али и културну отварањем школа за херцеговачку децу на територији Црне Горе.

О свом добровољном учешћу у Херцеговачком устанку Стево Чутурило је оставио кратко сведочанство.⁷⁶² Он наводи, објашњавајући своју одлуку о прикључењу Црногорцима у рату против Турака, да му то није прво ратно искуство пошто је и „прошле, 1875. г. учествовао као добровољац у херцеговачком устанку.”⁷⁶³ Шири и прецизнија сазнања о току самога устанка из визуре Стеве Чутурила нису сачувана као ни конкретнији подаци о начину учешћа и положају који је заузимао међу устаницима. Не изузимајући Чутурилову личну храброст сматрамо да је устанку више помогао на културном плану публицистичком делатношћу. Имајући у виду Чутурилову образованост у датом историјском тренутку разумљиво је његово ангажовање као новинарског дописника. Новинарско извештавање је било потпомогнуто добијањем информација од устаничких вођа директно из борби. Свима је било у интересу да се вести чују и даље од места збивања. У позним годинама Чутурило се сећао⁷⁶⁴

⁷⁶¹ Херцеговачки устанак познат као Невесињска пушка букнуо је 1875.

⁷⁶² Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“ Наведено према: Велимир Иветић, „Књаз Никола и Црна Гора у мемоарским записима Стеве Чутурила“, *Историјски записи*, бр. 4 (1997): 229.

⁷⁶³ Исто.

⁷⁶⁴ *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. П/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933); Исто, инв. бр. П/25. *Одбору за прославу Невесињског*

да је добровољно отишао у херцеговачки одред и да је био новинарски дописник у *Граничару* и *Застави*.

Када је у Херцег Новом чуо објаву о рату Црне Горе и Србије Турској, Чутурила ништа није могло зауставити пошто је био „одсутно ријешен да поново иде на војску“.⁷⁶⁵ Истрајност у одлуци упутила је Чутурила са другим добровољцима из околине Херцег Новог да крену ка Црној Гори. Добровољце из Боке окупио је конте Ђорђе Војиновић⁷⁶⁶ те су се прикључили војсци кнеза Николе.⁷⁶⁷ Глас о Чутуриловом учешћу у херцеговачком устанку стигао је до црногорског кнеза Николе који га је именовоа секретаром команданта Ђорђа Војиновића а, након духовитог и успешног постројавања бокелјских добровољаца за смотру, Чутурило је обављао и дужност ађутанта.

Врло брзо је међу добровољцима дошло до преокрета и смењивања почетног одушевљења резигнацијом зато што је Аустроугарска званично оштро протестовала због учешћа својих поданика у Црногорско-турском сукобу. Будући аустроугарски поданик и посланик у Далматинском сабору као и херцеговачки (градо)начелник Ђорђе Војиновић је морао брзо напустити црногорску војску, а са њим и већина храбрих Бокелја. Чутурило је остао у црногорској војсци и након распуштања бокелјског батаљона као ађутант новог команданта Шаке Петровића све до почетка августа када се вратио у родни Дабар.

За разлику од херцеговачког устанка о којем нема непосредних Чутурилових сведочанстава, о црногорском рату он је оставио драгоцене податке у дневнику *Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у*

устанка, (Невесиње, без датума) Стево Чутурило; Стево Чутурило Дабарски, „XXX Запис. Како 1876.г. одох у црногорску војску“, IV. *Паметар Моји записи*, (1938), 90.

⁷⁶⁵ Има у виду учешће у Херцеговачком устанку 1875. године као прво ратно искуство

⁷⁶⁶ Ђорђе Војиновић (1833-1895), начелник општине Херцег Нови од 1865. до 1877.

⁷⁶⁷ Уп. Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“ Наведено према: Велимир Иветић, „Књаз Никола и Црна Гора у мемоарским записима Стеве Чутурила“, *Историјски записи*, бр. 4 (1997): 229-251; Иветић, Велимир. „Књаз Никола I и Црна Гора у мемоарским записима Стева Чутурила“. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1998; Стево Чутурило Дабарски, „30. Запис. Како 1876. г. одох у црногорску војску“ у IV. *Паметар. Моји записи*, (1938), 90-97.

години 1876.⁷⁶⁸ Дневик је водио континуирано од 15/27 јуна 1876. године, када је након прочитане прокламације у Херцег Новом о објави рата Кнежевина Србије и Црне Горе Турској одлучио да и сам учествује у рату, до 27. јула/8. августа 1876. године када је напустио црногорску војску.

Иако борбеног духа и чврстог карактера Стево Чутурило није био природни ратник. Ратне окршаје је посматрао из позадине не учествујући у директним сукобима. Његови одласци у херцеговачку и црногорску војску пре се могу посматрати и објаснити славенофилским идејама. При том се нарочито има у виду да је позитиван став према Црној Гори био развијен међу српском омладином, нарочито у Војводини, која се дивила њиховој храбрости, непоколебљивости и слободарским тежњама. Иако је Црна Гора имала изоловану унутрашњост, била је својеврстан феномен тога времена зато што се једина на Балкану одупирала непрекидним турским насртајима и одолевала покушајима покорвања. Своје ангажовање Чутурило овако објашњава: „пошто су ми општенародни интереси били пречи него моји лични. Уосталом, тако што се и пре и после тога често дешавало“.⁷⁶⁹

Свестрано ангажован на Цетињу у многобројним друштвеним активностима Чутурило је био активан и у раду Цетињске читаонице, у периоду након њеног обнављања 1879. до свог одласка из Црне Горе. Читаоница је била вишеструко значајна. Управо у то време она је као прва институција грађанског друштва, настала по угледу на читаонице широм европских земаља, била најважнија установа културе и просвете на Цетињу, дакле и у Црној Гори. Циљ окупљања чланова читаонице био је да: „читањем новина долазе до сазнавања догађаја који се збивају по свијету, а дружењем међусобним да се развијају одношаји нашега друштвенога живота и да се начини средиште од људи, који ће својом иницијативом подстицати наше грађанство и наше становнике на дјела и предузећа, од којијех може бити користи за ову земљу.“⁷⁷⁰ При том су чланови

⁷⁶⁸ Стево Чутурило, „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.“ Наведено према: Велимир Иветић, „Књаз Никола и Црна Гора у мемоарским записима Стеве Чутурила“, *Историјски записи*, бр. 4 (1997): 229-251.

⁷⁶⁹ Стево Чутурило Дабарски, „29. На педагошком конгресу 1874.“, *IV. Паметар Моји записи*, (1938), 89.

⁷⁷⁰ „Домаће вијести“, *Глас Црногорца*, бр. 7 (1879): 3.

читаонице могли бити сви грађани примерног и угледног понашања, а омасовљавање чланства вршено је јавним позивима објављиваним у локалним новинама.⁷⁷¹ Читаоница је у циљу ширег друштвеног напретка организовала беседе, књижевне вечери, забаве, приредбе, музичке вечери, игранке. Временом је утицала на оснивање локалних и државних културних институција.

Стево Чутурило је много читао, посећивао читаоницу и користио књиге и периодичне публикације од почетка њеног рада. Секретар Цетињске читаонице био је 1881. и 1882. до одласка из Црне Горе.⁷⁷² Управо у том периоду је чврстим залагањем управе читаонице интензивно увећаван библиотечки фонд. С обзиром да је читаоница била потребна и књижница, а није имала довољно финансијских средстава за набављање нових књига, управа је јавно замолила писце словенског говорног подручја и издаваче за пошиљке заосталих књига, новина и часописа којима би попунили свој недовољно опскрбљени фонд. Књиге су у виду поклона пристизале из Војводине, Хрватске, Русије и Србије. Пратећи рад Стеве Чутурила као секретара у Цетињској читаоници уочава се да је често изражавана јавна захвалност у *Гласу Црногорца*⁷⁷³ на добијеним појединачним приватним пошиљкама професора и књижевника и на даровима институција као што су Матица хрватска, Југославенска академија знаности и умјетности, Српско учено друштво. Континуирана набавка нових књига, претежно из српске и словенске литературе, новина и часописа и увећање књижног фонда велика је заслуга управе читаонице. Забележено је да је за само две године таквог преданог прикупљања фонд књига бројао шест стотина примерака уз велики број периодичних публикација.⁷⁷⁴ Уз то читаоница је располагала великим бројем публикација,

⁷⁷¹ „Позив“, *Глас Црногорца*, бр. 16 (1879): 3; Исто, бр. 17.

⁷⁷² Душан Мартиновић, *Цетињска читаоница* (1868-1915; 1928-1940); *Градска библиотека Његош* (1945-1998), (Цетиње: Градска библиотека и читаоница „Његош“; Ужице : Рујно, 1998), 70.

⁷⁷³ „Јавна благодарност“, *Глас Црногорца*, бр. 18. (1881): 4; Исто, бр. 23; Исто, бр. 31; Исто, бр. 35; Исто, бр. 15 (1882).

⁷⁷⁴ Чедомир Драшковић, „Цетињска читаоница и њен значај (1868-1914), и осврт на сљедеће фазе у развоју народног библиотекарства на Цетињу (1928-1941. и 1945-1986) ” у: *150 година народног библиотекарства у Црној Гори*, (Цетиње: 1986), 83.

домаћих и страних новина и часописа, просто незамисливим и за данашње услове.⁷⁷⁵

Осим набавке књига и праћења редовности приспећа наручених новина, дужност секретара је подразумевала и друге активности. Чутурило је ажурно прикупљао прилоге редовних чланова од којих се читаоница, као грађанско друштво, издржавала и финансирала своје активности. Да би се обезбедио одређени прилив средстава као сигурност у обављању основних делатности, планирано је да се читаоница стави под покровитељство кнеза Николе, који је сматрао „да је перо силније него мач“.⁷⁷⁶ Стога је Чутурило пожуривао председништво у доношењу статута да би га поднео Кнезу на увид и одобрење. Осим тога сакупљао је књиге, уређивао инвентар и набављао одговарајући намештај. Забележене су иницијативе штампања диплома и набавке печата.⁷⁷⁷

Био је веома ангажован и у најситнијим појединостима, педантно и детаљно, као и у свим пословима које је обављао. Права је штета што је његов рад у у Цетињској читаоници нагло прекинут ненаданим одласком из Црне Горе. Имајући у виду степен ангажовања, студиозности и минуциозности које је показао на месту Главног школског надзорника, може се само претпоставити колико би Чутурило систематично унапредио и осавременио рад читаонице.

Одласком у Србију Чутурило је наставио и проширио своје културне делатности. Најзначајнији је културни и друштвени његов рад у Крагујевцу, у Стрељачкој дружини, Певачкој дружини, Друштву Светог Саве, Крагујевачком читалишту, сарадња у *Веснику крагујевачке општине* и *Шумадинцу*.

Настанак читалишта у Србији средином 19. века био је значајан подстицај укупном културном напретку земље. Читалишта су веома брзо прерасла своју

⁷⁷⁵ Већ након обнављања у мају 1879, читаоница је била претплаћена на 55 наслова, а до краја текуће године наручила је још 13 наслова. - Чедомир Драшковић, „Цетињска читаоница и њен значај (1868-1914), и осврт на следеће фазе у развоју народног библиотекарства на Цетињу (1928-1941. и 1945-1986)“ у: *150 година народног библиотекарства у Црној Гори*, (Цетиње: 1986), 52.

⁷⁷⁶ Душан Мартиновић, *Цетињска читаоница* (1868-1915; 1928-1940); *Градска библиотека Његош* (1945-1998), (Цетиње: Градска библиотека и читаоница „Његош“; Ужице : Рујно, 1998), 57.

⁷⁷⁷ НБЦГ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 89/1-4. *Записници Одбора Цетињске читаонице и скупштина Читаонице 1880-1882*.

основну функцију места на којем се чита и, окупљајући све заинтересоване грађане, омогућавала су афирмацију различитих културних активности.

Крагујевачко читалиште радило је, са прекидима и различитим степенима побуђеног интересовања међу житељима града као и успешности у активностима, од 1846. до 1888.⁷⁷⁸ Настало је у истој календарској години када и Читалиште београдско од којег је у почетном периоду позајмљивало новине и угледало се на њихова правила рада.⁷⁷⁹ Експанзију је доживело шездесетих година, када се и град убрзано развија. У то време читалиште добија многе књиге на поклон, усваја сопствена правила рада, одржава редовне годишње скупштине, набавља новине и часописе на српском и на страним језицима. Упоређујући број чланова Читалишта из првих година рада са бројем становника увиђамо његов значај и популарност међу житељима Крагујевца.⁷⁸⁰

Организацији и раду Читалишта допринели су многи угледници, међу којима и Стево Чутурило. Он се у документима спомиње као члан управе, секретар и члан комисије за преглед рачуна.⁷⁸¹ Крајем 1884. године изабран је за члана Управног одбора Читаонице за наредну календарску годину и ту дужност је званично обављао нешто дуже од годину дана.⁷⁸² Одређен је и за члана Комисије за преглед свих рачуна, која је требало да провери финансијске списе из претходне године на основу извештаја о раду читаонице и затеченог стања. Спорна су била два већа износа (једна награда и једна позајмица, истом члану) за које је комисија сматрала да морају бити одобрени на главном скупу. Наведени износи су били позамашни и комисија је инсистирала на транспарентности таквих

⁷⁷⁸ Десанка Стаматовић. *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево: Градска библиотека, 2011): 191-195.

⁷⁷⁹ Исто, 191.

⁷⁸⁰ Приликом оснивања Крагујевачко читалиште имало је 45 чланова, а град 639 кућа са 2376 становника. Већ 1853, обнављањем привремено прекинутог рада, Читалиште је имало 116 чланова. – Мила Стефановић, *Народна библиотека у Крагујевцу (1866-2004)*, (Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета: Народна библиотека Вук Караџић; Београд: Октоих, 2005), 40-41.

⁷⁸¹ Гаврило Ковијанић, прир. *Крагујевачко читалиште*. (Крагујевац: Светлост; Народна библиотека Вук Караџић, 1978): 242.

⁷⁸² Исто, 241-247. Чутурило је био члан управе Читалишта од 16.12.1884. до 12.2.1886. године.

случајева. Ненадомештање позајмице и одбијање прозваног актера да се сазове и изјасни претходни управни одбор могли су бити узроком Чутуриловог незадовољства. Он послове није остављао недовршеним и није се повлачио након изреченог мишљења када је сматрао да је у праву, посебно у случајевима одбране општих интереса.

Чутурило је изабран и за секретара Управе Читалишта. Симптоматично је да су Чутурила бирали за секретара и Стрељачке дружине и Друштва Светог Саве и Читаонице препознајући његову одговорност, систематичност и прецизност у вођењу документације, доследност у извршавању поверених му послова и озбиљност у прихватању обавеза. Осим тога истицао се краснописом и брижљивом уредношћу.

На Главном годишњем скупу Крагујевачког читалишта одржаном 17. 12. 1884. године изабран је управни одбор који је одржавао редовне састанке до фебруара наредне године.⁷⁸³ Међутим, тада је уследио прекид у раду од чак годину дана пошто чланови одбора нису могли да се окупе услед различитих неприлика. Читаоница је радила у неповољним материјалним условима, дуговала новац за поједине листове, била без средстава за оправку друштвених локала.⁷⁸⁴ Чланови одбора су се трудили да привуку што већи број чланова и да се разреше дуговања из претходног периода. Организовали су и забаву у корист Читаонице на којој су учествовали Певачка дружина, Војна музика и гуслар.⁷⁸⁵ За коначно осмишљавање програма и штампање огласа програма био је задужен Стево Чутурило. Присуство Певачке дружине на забави сведочи о прожимању културних институција града и о Чутуриловом ангажовању да их све повеже. У финансијски делимично стабилнијем тренутку Читалиште је новчано помогло Певачку дружину у чему се такође огледа Чутурилов уплив.

Разне неприлике са којима су били суочени допринеле су слабљењу енергичности и марљивости у раду Читалишта. Састанци се у наредном дужем периоду нису одржавали (од 17. 2. 1885. до 9. 11. 1886.) пошто неколико пута

⁷⁸³ Гаврило Ковијанић, прир. *Крагујевачко читалиште*. (Крагујевац: Светлост; Народна библиотека Вук Караџић, 1978): 243.

⁷⁸⁴ Исто.

⁷⁸⁵ Исто, 245.

сазивани одбор није успео да се састане, и тек је на шестом састанку управног одбора читаоничког 9. 11. 1886. забележено да је Чутурило поднео оставку још 12. 2. 1886. године. Сигурно у том контексту неактивности управе Читалишта и немогућности састајања и рада треба тражити разлоге оставке увек ажурног и на акцију спремног Чутурила. Такви услови су се косили са његовом предузимљивошћу, одговорношћу и тачношћу у раду. Он је напуштао и сигурне државне послове када су били у супротности са његовим моралним, етичким и радним критеријумима, тако да имајући у виду и раније сличне не/прилике, можемо да је, у ситуацији немогућности предузимања конкретних активности за бољи рад Читалишта, напустио рад у Управном одбору.

Један период неокупљања чланова Управног одбора Читалишта поклапа се са Српско-бугарским ратом, али ратно стање може само делимично бити узроком затишја у раду одбора пошто је оно трајало дуже. Средином тог периода у локалним новинама је објављен текст⁷⁸⁶ у коме је изражена брига за опстанак читаоница.⁷⁸⁷ Као разлози отежаном раду наводе се материјалне тешкоће, немар, неусредсређеност, неслога и недостатак појединачне иницијативе. И када постоји, приватна иницијатива је спутана различитим препрекама које га ограничавају и утичу на слабљење рада и, коначно, одустајање, чак и спорадичних помагача. Стога се предлаже организација Читалишта под званичним, материјалним и моралним, покровитељством општине које би допринело утемељењу и осигурању рада. Био је то покушај да се једно приватно удружење грађана стави под патронат општине. Међутим, у Крагујевцу је у то време већ постојала Јавна библиотека. Осамдесете године у погледу читалишта у Србији уопште карактерише лагани период гашења управо због оснивања библиотека и веће доступности књига и новинских листова.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ „Општинске читаонице“, *Весник крагујевачке општине* бр. 26 (1886): 1-2.

⁷⁸⁷ Аутор чланка, потписан као Огњан, наводи да у Крагујевцу постоје две читаонице. Осим Крагујевачког читалишта од 1883. радила је и Официрска читаоница са касином. – Мила Стефановић, *Народна библиотека у Крагујевцу (1866-2004)*, (Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета: Народна библиотека Вук Караџић; Београд: Октоих, 2005), 46.

⁷⁸⁸ Десанка Стаматовић. *Читалишта у Србији у XIX веку* (Панчево: Градска библиотека, 2011): 110; 164.

У току рата Чутурило је, будући војни обвезник, био ангажован „у рангу судског писара, бејаш ја постављен за управника (административног) војне болнице у Крагујевцу, која за време рата бејаше смештена у зградама негдашње Учитељске школе у Палилули.“⁷⁸⁹ Након рата је за своје залагање у помоћи рањеницима и болесницима добио захвалницу Српског друштва црвеног крста. Захвалница се додељивала у име заштитнице и добротворке овог друштва, краљице Наталије.⁷⁹⁰

Иако се у местимице у литератури Стево Чутурило спомиње као један од оснивача Стрелачке дружине у Крагујевцу⁷⁹¹, не можемо потврдити те наводе, осим да је он „имао извесну улогу у томе“⁷⁹² у каснијем периоду. Стрелачка дружина у Крагујевцу основана је 1881, као приватно грађанско удружење, док је Чутурило још увек боравио у Црној Гори тако да он није могао учествовати у самом њеном оснивању. Рад Стеве Чутурила у крагујевачкој Стрелачкој дружини везујемо за период њене пуне афирмације почев од 1886. године.⁷⁹³ Тај период се подудара и са његовим чвршћим друштвеним позиционирањем у Крагујевцу. Пошто првих година постојања у раду Стрелачке дружине није било запаженијих активности, а после Српско-бугарског рата јесте, тај временски период се стопио те се Чутурило помиње као један од важних делатника у њеном раду.

Увидом у списак чланова⁷⁹⁴ који су уплатили годишњи улог увиђамо да је Стрелачка дружина постојала и раније, али Чутурило у њој није имао активног

⁷⁸⁹ Стево Чутурило Дабарски, *Моји Записи II. Паметар*. „VI Запис. Оснивање Св. Савског и Стрелачког друштва у Краг.“ 1937, 73-76.

⁷⁹⁰ *Захвалница* гну Стевану Чутурилу надзор. болн. у Крагујевцу (Београд, 4. Октобра 1886)

Председник Главног Одбора Ђ. С. Симић

⁷⁹¹ Као оснивачи наведени су: инжењер Лука Ивковић, професор Стево Чутурило, радник тополивнице Стефан Јулхер, у: *Крагујевачки лексикон*. ур. тома Боривоје Радић. (Београд: Службени гласник; Крагујевац: Град Крагујевац, 2013), 502.

⁷⁹² *Деведесет година стрељаштва у Крагујевцу: 1881-1971* (Крагујевац: Општински стрељачки одбор: Дружина Чика Мата, 1971), 4.

⁷⁹³ *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. III/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933).

⁷⁹⁴ „Списак оних чланова краг. Стрелачке друж. од којих је уписни улог од 5 динара и год. улог од 6 дин. а за г. 1885 наплаћен“, *Весник крагујевачке општине* бр. 6 (1886): 5.

учешћа пошто га нема у списку улагача. Године 1885. крагујевачка општина је одредила место за подизање и сталног стрелишта и пратећих просторија⁷⁹⁵ али услед рата градња је обустављена. Трагичне последице окончаног рата условиле су рађање идеје код крагујевачких родољуба о појачаној активности Стрељачке дружине и оснивању пододбора по селима. И Чутурило је у својим сећањима забележио да је потакнут сликама унесрећених ратника из крагујевачке болнице „из овако фаталног стања у нашем војном престижу... поцрпео два сазнања: Прво да је наш ратник рђав стрелац, а друго, да су крајности партизанских страсти масу народа у толикој мери растровали, да су тадањи нараштаји народа у Србији били апсолутно неспособни за билокакву озбиљну државну активност.“⁷⁹⁶

Стрељачка дружина у Крагујевцу је свечано почела са радом 18. 5. 1886. године.⁷⁹⁷ Томе се у граду придавао велики значај и свечаност отварања је прикупила велики број грађана и након званичне церемоније интонирања химне, Чутурилове беседе и свечаног гађања, скуп је прерастао у народну забаву. Новине бележе да у Крагујевцу дуго није било лепше, веселије и организованије свечаности. Леп сунчан дан и зелена површина осветљена лампионима и окићена високим барјацима пружали су идиличну слику. Стрелиште је уредио и декорисао општински инжењер Лука Ивковић.⁷⁹⁸ Чутурило бележи и да је на свечаном отварању стрелишта присуствовао и војни министар генерал Сава Грујић⁷⁹⁹ који је и помогао оснивање Стрељачке дружине.

„Сав рад Крагујевачког Стрељачког Друштва праћен је најживље и бележен у месном листу „Веснику“, чији сам ја главни сарадник био. Сви уводни

⁷⁹⁵ Исто, 5.

⁷⁹⁶ У Српско-бугарском рату састав српске војске су чинили великим делом и резервисти без претходне обуке у касарнама; војници су били неискусни у војним вештинама, неприпремљени и недовољно обучени у руковању оружјем; Исто, 76.

⁷⁹⁷ Иако се у локалним новинама и у сећањима Стеве Чутурила говори о отварању, реч је о обнављању рада након завршеног Српско-бугарског рата и завршетка радова на изградњи новог простора. - „Месне вести“, *Весник крагујевачке општине* бр. 11 (1886): 3.

⁷⁹⁸ Лука Ивковић је изградио је први регулациони план града. Венчани кум Стеве Чутурила којег он спомиње у *Моји Записи II. Паметар*. „VI Запис. Оснивање Св. Савског и Стрељачког друштва у Краг.“ 1937, 83.

⁷⁹⁹ Сава Грујић је био војни министар у два мандата од којих је други од 3. 6. до 19. 12. 1887. године у времену отварања Стрељачке дружине у Крагујевцу.

чланци његови из тог времена моји су“.⁸⁰⁰ Праћењем активности Стрелачке дружине кроз чланке објављиване у локалним новинама уочава се прилежно организовано, савесно, одговорно и озбиљно организовање активности и узрастање институције са локалног нивоа на шири друштвени и национални план. Тако сазнајемо да су одржавана редовна вежбања у гађању,⁸⁰¹ развијан такмичарски дух и омасовљавано чланство⁸⁰² и усклађивана сатница рада са радним временом запослених чланова.⁸⁰³ Организован је одлазак на свечано Земаљско гађање у Београду,⁸⁰⁴ на којем су остварени добри резултати⁸⁰⁵ и добијено неколико награда од којих је једна Чутурилова,⁸⁰⁶ што су све Крагујевчани сматрали великим успехом. Масовно такмичење је одржано и на домаћем терену⁸⁰⁷ након чега су гостима из Београда уприличени банкет и игранка. Чланови дружине су били веома активни у разним хуманитарним активностима, и у прикупљању средстава за рад дружине.⁸⁰⁸ Завршетак сезоне су обележавали организовањем хуманитарне забаве.⁸⁰⁹ Изражавана је јавна

⁸⁰⁰ Стево Чутурило Дабарски, *Моји Записи II. Паметар*. „VI Запис. Оснивање Св. Савског и Стрелачког друштва у Краг.“ 1937, стр. 86.

⁸⁰¹ „Члановима краг. стрел. дружине“, *Весник крагујевачке општине* бр. 13 (1886): 4.

⁸⁰² „Месне вести“, *Весник крагујевачке општине* бр. 17 (1886): 2.

⁸⁰³ „На знање“, *Весник крагујевачке општине* бр. 20 (1886): 5.

⁸⁰⁴ Исто, бр. 20 (1886): 4. Одабрани су следећи чланови Стрелачке дружине: Милоје Блазнавац, Лука Ивковић, Стево Чутурило, Цветко Селаковић, Драгослав Спалајковић, Никола Стојићевић, потпуковник Љуба Остојић, Жика Јанићијевић, поручник Милутин Станковић, капетан Миладин Стојановић и пушкар Стево Јулхер. Велика је спремност и жеља многих чланова била за учествовањем те су се за добровољни одлазак јавили и Јеша Ристић, Стево Степић, Сима Вучковић, Алекса Мијалковић, Милосав Ж. Петровић, Павле Станковић и Милош Тодоровић.

⁸⁰⁵ Исто, бр. 27 (1886): 3.

⁸⁰⁶ „Крагујевачко стрелачко друштво“, *Весник крагујевачке општине* бр. 28 (1886): 1-2. - Према сећању потомака Чутурило је био „врстан стрелац“ и једном приликом је након такмичења у стрелаштву примио поклон од краља Милана Обреновића. Душанка Сека Кнежевић, „Мој деда Стево Чутурило“ у: Даница Каћа Чоловић и Срђан Чоловић, *Стево Чутурило педагог, писац, просветитељ*, (Београд, Књижевно друштво "Свети Сава", 2009), 145.

⁸⁰⁷ Исто, бр. 28 (1886): 3; *Крагујевачки лексикон*. Боривоје, Радић, ур. тома (Београд: Службени гласник; Крагујевац: Град Крагујевац, 2013), 501.

⁸⁰⁸ Исто, бр. 29 (1886): 4; Исто, бр. 31 (1886): 2.

⁸⁰⁹ Исто, бр. 30 (1886): 2.

захвалност,⁸¹⁰ по су потреби организовани и ванредни скупови⁸¹¹ ради доношења важних одлука о финансирању такмичења.⁸¹² Током зиме вежбе су одржаване у затвореном простору.⁸¹³

Стрељачка дружина је била значајна у патриотском и културном смислу у друштвеном животу Крагујевца. Неговала је ослободилачке тежње и служила као извесни гарант одбране и очувања слободе уливајући сигурност у оспособљавању руковања оружјем. У њеном раду и организацији истицали су се познати Крагујевчани који су својим деловањем и радом позиционирали статус Стрељачке дружине у друштву и потврђивали оснивачку оправданост. Упоредо са патриотским развијао се и културни значај овог удружења. Повезивани су и прожимани млађи и старији нараштаји и увођен је млађи свет у друштвени живот у складу са народном традицијом. Организована села, игре, концерти и банкети осликавали су дух и атмосферу града. Говори, здравице и беседе били су мисаоно садржајни и смисаоно усмерени на повезивање патриотског и културног сегмента те су позитивно утицали на стварање позитивног јавног мишљења. И став градских челника, приликом уступања земљишта новом, подразумевао је уређење простора за културно-забавна дешавања и пропратих просторија које ће користити сви грађани. Чутурило је инсистирао на једнакости и неупливу политике у делатности дружине.

Пратећи неуморно до краја живота друштвена и културна збивања, посебно у областима у којима је раније имао запажену улогу, Чутурило је пропратио и обележавање шездесетогодишњице Стрељачке дружине у Београду 1926. У својим сећањима⁸¹⁴ је забележио да том приликом крагујевачко Стрељачко друштво није поменуто.

Историју оснивања Стрељачке дружине и Друштва Светог Саве Чутурило је паралелно посматрао пошто су у његовим сећањима живо повезане тренутком

⁸¹⁰ „Јавна благодарност“, *Весник крагујевачке општине* бр. 35 (1886): 3.

⁸¹¹ „Крагујев. Стрељ. дружина. Позив“, *Весник крагујевачке општине* бр. 36 (1886): 3.

⁸¹² „Месне вести“, *Весник крагујевачке општине* бр. 37 (1886): 1-2.

⁸¹³ Исто, бр. 39 (1886): 3.

⁸¹⁴ Стево Чутурило Дабарски, *Моји Записи II. Паметар*. „VI Запис. Оснивање Св. Савског и Стрељачког друштва у Краг.“ 1937, стр. 86.

настанка и личним ангажовањем. Поносно је истицао чињеницу,⁸¹⁵ на којој ће истрајавати целог живота, да се идеја о оснивању Друштва Светог Саве прво родила у Крагујевцу, да је он био иницијатор оснивања, први секретар Друштва, аутор чланака у локалним новинама и беседа на скуповима. Приликом прославе педесетогодишњице оснивања Друштва Светог Саве⁸¹⁶ у Београду 1936. године Чутурило је огорчен што крагујевачки одбор није уопште поменуто записао да то „нису речи хвалисања, већ речи историске истине, која је тачно забележено – црно на белом, у тадањим новинама.“⁸¹⁷ Заиста се нигде у литератури не спомиње конкретно крагујевачка иницијатива, осим, уопштено, да је постојало више покушаја оснивања, иако се управо период од 1886. до 1891. године у раду Друштва означава као најпродуктивнији.⁸¹⁸ Вођени рукописним белешкама Стеве Чутурила веома тешко смо дошли до података који спомињу иницијативу потеклу из Крагујевца. Пошто није довољно истражена ни чињеница да (ли) је Стево Чутурило био један од иницијатора оснивања Друштва Светог Саве у Крагујевцу, основна намера нам је била да расветлимо његову улогу у наведеним догађањима и придамо му одговарајући значај.

Први помен оснивања једног културног друштва под именом Светог Саве у Крагујевцу објављен је у уводном чланку *Весника крагујевачке општине* маја 1886. године.⁸¹⁹ У њему се пропагира оснивање друштва по угледу на сличне „организоване културне и политичке војске” других народа као што су немачки Шулферајн, хрватско Светојеролимско друштво, бугарско друштво Св. Ћирила и Методија или мађарско Друштво за ширење мађарског језика и мађарске културе

⁸¹⁵ Исто, стр. 87.

⁸¹⁶ Друштво Светог Саве у Београду основао је 1866. Светомир Николајевић (1844-1922), професор Велике школе.

⁸¹⁷ Исто.

⁸¹⁸ Војводић Михаило, *Друштво Светог Саве. Документи 1886-1891.* (Београд: Архив Србије. Друштво Свети Сава, 1999): 12; Јасна Јанићијевић, „Друштво Свети Сава некад и сад. Уз 120 година постојања”, *Братство* бр. 10. (2006), 15-20.

⁸¹⁹ „Крагујевац, 27. Маја.“, *Весник крагујевачке општине* бр. 12 (1886): 1. Цело годиште је прегледано и истим рукописом додане су поједине напомене на маргинама и подвлачења у тексту управо оних чланака који се тичу *Стрељачке дружине* и *Друштва Светог Саве*. Рукописни записи у новинама додавани су у време излагања новина. У датумима је година означавана скраћеницом „о.г.“.

и позива „свесне Србе“ да се удруже ради оснивања Друштва које би носило име Светог Саве. Тиме би се ослонило на постојећу праксу наведених народа и друштава и преписала њихова искуства у одбрани националних, просветних и културних интереса. Друштво би служило искључиво заштити и одбрани културних, просветних и националних активности. Таква иницијатива је пробудила велико интересовање Крагујевчана.⁸²⁰ Размишљало се да носиоци буду истакнути професори академске заједнице, пошто се делатности званичних државних органа не могу простирати ван граница земље. „Ко ће нам да у том буде војвода, ми смо му верни и непоколебљиви војници и поборници.“⁸²¹

Након месец и по дана *Крагујевачки весник* је објавио текст о оснивању Друштва Светог Саве у Београду.⁸²² Текст садржи писмо из Београда и одговор.⁸²³ У писму⁸²⁴ се истичу просветни циљ Друштва, исти патриотски пориви који су руководили и крагујевчане, постојање истоветних иницијатива у два различита града и због тога неопходност удруживања и концентрисања снага и усмеравање свих расположивих капацитета да делују заједно и ојачано. Пошто члан може бити сваки грађанин и пријатељ просвете,⁸²⁵ потребно је формирати подружнице широм земље које ће се прикључити београдском главном одбору. Основни задатак тако организованог друштва биће „да шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу“⁸²⁶ што ће се успешно реализовати издавањем књига; подизањем и помагањем школа и новчаном помоћи. Будући да се установљавају правци будућег рада и основе организовања, упливише се на обустављање сличних активности у Крагујевцу да не би беспотребно долазило до уситњавања заједничких интереса и расположивих снага. „Како је код вас зачета иста мисао, и како и ви увелико радите на њеном остварењу, слободан сам

⁸²⁰ „Друштво св. Саве“, *Весник крагујевачке општине* бр. 16 (1886): 1-2.

⁸²¹ Исто, 2.

⁸²² „Друштво св. Саве“, *Весник крагујевачке општине* бр. 18 (1886): 1.

⁸²³ Исто. Писмо из Београда је датирано 4. јула 1886. године. Накнадно истим рукописом, црним мастилом, латинично као што је и иницијал С, додато код потписа: Срета Стојковић. Он се у литератури, са Светомиром Николајевићем и Ђоком Миловановићем, наводи као један од оснивача Друштва Светог Саве у Београду.

⁸²⁴ Исто.

⁸²⁵ Исто.

⁸²⁶ Исто.

приметити, да би било некорисно, кад би постојала два засебна друштва с истим задатком, и кад би се дакле, цепале снаге радећи у истом правцу... Мислим, да бисте ви требали основати пододбор, који би понудио своју помоћ главном одбору друштва св. Саве.⁸²⁷

Из наведеног писма закључује се да су оснивачи Друштва Светог Саве у Београду знали за крагујевачку иницијативу и да су из сасвим оправданих разлога желели формирање јединственог Друштва. Закључујемо и да се крагујевачка иницијатива добровољно и једногласно приклонила том предлогу. Одговор уредников је пун усклика и родољубивог заноса, одушевљених поклича зато што се друштво оснива, уз отпоздрав на „братску поруку из престонице! Напред витешке војводе; ми смо вам војници! Ми смо вам узданица!“⁸²⁸

Крагујевчани су добили и јавно писмо захвалности због патриотског одзива и приклањања београдском Друштву.⁸²⁹ „Мисао, која је покренула оvd. родољубе на оснивање патриотског друштва Св. Саве јавила се скоро у исто време и са истим одушевљењем и у Крагујевцу, у средини Српства, у историској Шумадији. И главном је одбору познато да је тамо већ од дужег времена под вашим председништвом организован у тој цели и одбор, који је драговољно пристао, да као под-одбор нашег друштва ради с нама у заједници на оној племенитој сврси, која је кратко алијасно обележена у основним правилима друштвеним.“

Даље се рад крагујевачког огранка може пратити у локалним новинама: о уручивању поздрава београдском одбору,⁸³⁰ о времену и месту одржавања седница,⁸³¹ о Чутуриловој беседи на јавном збору у којој је истакао културни профил Друштва и објаснио како је одлучено да крагујевачко Друштво буде један од огранака.⁸³² Том приликом је и стакао је преко потребну слогу и елиминисање

⁸²⁷ „Друштво св. Саве“, *Весник крагујевачке општине* бр. 18 (1886): 1.

⁸²⁸ Исто, 2.

⁸²⁹ Писмо од 4. 9. 1886. године је штампано као летак на формату 26*37 центиметара заједно са позивом Крагујевчанима за јавни збор ради уписа.

⁸³⁰ „Месне вести“, *Весник крагујевачке општине* бр. 26 (1886): 2.

⁸³¹ Исто, 27 (1886): 3.

⁸³² „Беседа коју је говорио г. Стево Чутурило на јавном збору за упис у друштво св. Саве“, *Весник крагујевачке општине* бр. 29 (1886): 1-2. Јавни збор је одржан 14.9.1886. године. У истом броју

свих политичких размирица. Друштву је приступио „сав цвет оvd. интелигенције и грађанства,⁸³³ број чланова утемељача је растао,⁸³⁴ конституисан је крагујевачки пододбор.⁸³⁵ Нешто касније крагујевчани су добили још једну изјаву захвалности из Београда: „Главни одбор примио је са захвалношћу ваше саопштење о установљењу сталног под-одбора у Крагујевцу. Одбор је благодаран свима оним патриотама, који су својим заузимањем тако леп број чланова уписали; а познавање заузимљивости и родољубља.“⁸³⁶ Други Главни скуп Друштва Светог Саве одржан је управо у Крагујевцу, 17. јануара 1888.⁸³⁷

Не улазећи у разлоге каснијег пренебрегавања чињенице о почетној крагујевачкој иницијативи за оснивање Друштва Светог Саве, овде употпуњујемо ту причу наведеним подацима. Оснивање Друштва се уклапало у управо покренуту широко засновану, организовану и кординирану националну акцију Министарства просвете и црквених послова и Министарства спољних послова усмерену ка просветном, културном и верском деловању на ширем простору⁸³⁸ ради одбране српских културних, просветних и верских интереса, нарочито на јужним граничним подручјима.

У тишини старачких дана, док је бележио своја сећања, Чутурилу је засметало јавно изузимање крагујевачке иницијативе, будући да је у време оснивања Друштва Светог Саве она легитимно, топло и пријатељски признавана, и да се радило крајње искрено и лојално на заједничком циљу.

Стево Чутурило је у Крагујевцу био члан Певачке дружине. Интересовање за музику није јењавало почев од првих учитељских дана када је љубав према

штампане су и стенографске белешке са јавног збора са деловима говора М. Блазнавца, С. Чутурила и других.

⁸³³ „Месне вести“, *Весник крагујевачке општине* бр. 29 (1886): 4.

⁸³⁴ „Списак чланова утемељача друштва св. Саве у Крагујевцу за 1886. год.“, *Весник крагујевачке општине* бр. 35 (1886): 3 и бр. 36 (1886): 3.

⁸³⁵ Исто, 31 (1886): 2.

⁸³⁶ „Месне вести“, *Весник крагујевачке општине* бр. 34 (1886): 2.

⁸³⁷ „Говор председника Главног Одбора г. Светомира Николајевића на 2. главном скупу Друштва Светог Саве 17. јануара 1888 године, у Крагујевцу“. Истргнути листови из часописа *Братство*, бр. 2 (1888), са белешкама Војислава Јовановића Марамбоа на заштитном омоту.

⁸³⁸ Михајло Војводић, *Друштво Светог Саве. Документи 1886-1891*. (Београд: Архив Србије. Друштво Свети Сава, 1999), 7.

музици преносио ученицима. „Највише сам полагао на то, да их научим дивном црквеном певању нашем. А то ми није било тешко, јер сам у том погледу имао добру школу и поред тога био музикалан.“⁸³⁹ Сматрао је да музику важним делом образовања и васпитања.

О озбиљности рада Певачке дружине сведочи став управе о неопходности одржавања редовних проби у устаљеним и редовним терминима и стално отворен конкурс за пријем нових чланова.⁸⁴⁰ Вредни рад Певачке дружине приказиван је на духовним наступима у цркви и на пригодним забавама организованим у духу времена. Забаве су биле смишљено организоване одвијајући су се по утврђеном програму пажљиво одабраних дела за извођење, уз одличне реакције публике. Били су поносни на своје тачно извођење тежих композиција. Таквом једном пригодом Чутурило је одржао беседу *О певању*.⁸⁴¹ Управа Певачке дружине је редовно подносила извештаје о својим активностима.

Након Српско-бугарског рата, у периоду примирја, Чутурило је предводио крагујевачку делегацију Краљу у Ниш и о том догађају оставио белешку *Адреса која је поднета краљу Милану I. Јануара 1886. у Нишу од стране депутације краг. округа после несретног рата са Бугарима*.⁸⁴²

Изасланици су, изразивши Краљу верност, тражили да се испитају узроци пораза и не прихвате по Краљевину Србију штетни услови мира. Нарочито је истакнуто јединство народа у одбрани нападнутих и нарушених интереса земље и осећању дубоког очаја због ратног исхода какав се није очекивао. Пошто се узроцима пораза не могу сматрати ни родољубље ни храброст, очекивали су да Краљ пронађе узроке међу онима који су руководили судбином земље. Позивајући се на историјско осећање слободе и мира, наглашавајући континуирану борбу за слободу и подсећајући на поднете жртве, делегација од

⁸³⁹ Стево Чутурило Дабарски, *Моји Записи* III. *Паметар*. „VIII Запис. Понешто о мојој квалификацији“ (1937-1938), стр. 61.

⁸⁴⁰ „Позив“, *Весник крагујевачке општине* бр. 13 (1886): 4.

⁸⁴¹ „О певању. Ко пева, зло не мисли. Нар. посл.“, *Весник крагујевачке општине* бр. 10 (1886): 1-4.

⁸⁴² ПМ ф. Стево Чутурило, без инв.бр. *Адреса која је поднета краљу Милану I. Јануара 1886. у Нишу од стране депутације краг. округа после несретног рата са Бугарима. Ову адресу писао и говорио I. јануара 1886. године вођа депутације Ст. Чутурило*; Стево Чутурило Дабарски, *Моји Записи* II. *Паметар*. „VI Запис. Оснивање Св. Савског и Стрељ. друштва у Краг.“, 78-82.

краља захтева заштиту српских интереса, части и поноса, безбедност, и сећање на поднете тегобе и жртвовања ради тешко стечене слободе. Захтевали су од краља да не прихвати услове мира и не остави земљу увређену и понижену и понудили све своје расположиве снаге у том контексту.

Већ наредног дана се у Београду знало за садржај Краљевих речи изречених на затвореном састанку пред стотину изасланика.⁸⁴³ Опште расположење је било веома лоше услед ратног пораза и великих губитака и у латентном стању ишчекивања пратиле су се све етапе развијања догађаја усмерених ка евентуалном потписивању мира. Чутурило је пренео краљеве речи „да ће закључити частан мир; а ако би Србија остала сад понижена, она би кроз 5 до 10 година постала аустријска провинција!“⁸⁴⁴

Овај догађај сведочи о ширини Чутурилових ангажовања на свим пољима јавног друштвеног живота. Никада није био пасивни посматрач догађаја, већ је чинио све што је било у његовој моћи да би постигао општи циљ. Превазилазио је уске оквире једне политичке идеје служећи општим интересима.

Августа 1899. краљевим указом Чутурило је наименован за посланика у Народној скупштини⁸⁴⁵ и примио пуномоћје Министарства унутрашњих дела. О томе је обавештено Министарство просвете и црквених дела да би посланик Чутурило на време био ослобођен од својих редовних дужности и присуствовао скупштинском заседању. Позиван је на двор,⁸⁴⁶ присуствовао је венчању Краља Александра.⁸⁴⁷

⁸⁴³ Војислав, Бакић. *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)* (Ужице: Учитељски факултет, Београд: Српсак академија образовања, 2009): 69.

⁸⁴⁴ Војислав, Бакић, Исто.

⁸⁴⁵ АС МПс-П ф. XLIV, р.46/1899. *Министру просвете и црквених послова*, (6. Августа, 1899. год. у Нишу) Министар унутрашњих дела; *Реверс* (18. Августа 1899. год. у Нишу) Стево Чутурило школски надзорник. - Реверс је издат за примитак пуномоћја за посланика на Народној скупштини за скупштинску периоду 1897-1900.

⁸⁴⁶ *Надзорнику основних школа Господину Стевану Чутурилу*. (4. XII 1899. г. Ниш), Кабинет команданта активне војске.

⁸⁴⁷ АС МПс-П ф. XLIV, р.46/1899. Две телеграмске молбе Стеве Чутурила упућене министру просвете ради одобрења одсуства. (Ниш, 31. 7. и 22. 8. 1900. године.

Стево Чутурило је у Параћину, у време Балканских ратова, био активан члан и председник огранка Народне одбране⁸⁴⁸. По његовом сведочењу у Параћину је уочи Балканског рата 1912. године одржана скупштина главног београдског одбора Народне одбране којој је председавао прослављени генерал Божо Јанковић.⁸⁴⁹ Кроз Параћин су тада пролазили возови који су саобраћали повезујући престони Београд са југом. Заједно са Јулијем Минхом⁸⁵⁰ Чутурило је дочекивао возове у паузама „ради споразума са странцима“⁸⁵¹ и тако имао прилике да се обавести о догађајима са ратних положаја, али и да пренесе своје патриотске информације.

Те ратне зиме 1916. у Србији је владала велика глад. Војни заповедник места, Иван Салис,⁸⁵² обавестио је своју команду о катастрофалној ситуацији и о неопходности најхитније помоћи окупираном становништву. Основан је Одбор за намирнице⁸⁵³ који је у окупираној и опустошеној земљи покушавао да олакша несташицу хране и помогне најсиромашнијим грађанима. Чутурило се прикључио његовом раду. Набављали су храну, организовали прераспodelу намирница, трудили се да елиминишу злоупотребе и приказивање нетачних података, правили спискове оних којима је помоћ била најпотребнија, старали се да и најмање количине хране буду праведно и правовремено распоређене. Чутурило је у једном

⁸⁴⁸ Стево Чутурило Дабарски, „IV. Запис. Турски ратни план 1912. г.“, *Моји Записи II. Паметар*. (Нови Сад, 1937), 42. - *Народна одбрана* је основана 1908. године у Београду у знак протеста против аустроугарске анексије Босне и Херцеговине.

⁸⁴⁹ Божидар Јанковић (1849-1920) је био српски генерал, учесник Српско-турског рата, Српско-бугарског, Балканских и Првог светског рата. Био је председник *Народне одбране* у Београду.

⁸⁵⁰ Јулиус Минх (1880-1941) био је индустријалац и сувласник са братом рудника угља на Ртњу. Породично су Минхови били велики српски добротвори.

⁸⁵¹ Стево Чутурило Дабарски, „IV. Запис. Турски ратни план 1912. г.“, 44.

⁸⁵² Гроф Иван Салис Севис (1862-1940), аустроугарски генерал и војни заповедник Србије 1916. године. Он је позивао становништво да сарађује, спроводио је одузимање оружја и био је одговоран за организацију школског система. Стево Чутурило спомиње да је радио и под управом генерала Салиса. - Стево Чутурило Дабарски, „XVII. Запис из окупације“, *Моји Записи III. Паметар*. (Нови Сад, 1938), 50.

⁸⁵³ Документација о раду Одбора је исцрпна и обимна пошто је приликом, често свакодневног, састајања редовно вођен записник. Записници обухватају период од 6. 1. до 19. 6. 1916. - ПМ, Фонд Стево Чутурило, без инв. бр, *Одбор за намирнице*, Трстеник.

тренутку желео да се повуче са места председавајућег и посвети искључиво нези болесне супруге, али је замољен да настави „свој рад, тако користан”.⁸⁵⁴ Предао се активном раду у Одбору помажући многим другим људима све док војна команда није расформирала одбор и преусмерила руковање намирницима општинском суду. По угледу на трстенички организовани су слични одбори у околним местима. Значајна је њихова међусобна сарадња.

За различите културне и друштвене активности Стево Чутурило је примио одликовања од владара из владарских кућа Петровића, Обреновића и Карађорђевића што говори о његовим заслугама у друштвеном животу различитих простора и о превазилажењу регионалних оквира.

Да ће одликовати Чутурила кнез Никола је навестио приликом Чутуриловог одласка из штаба црногорске војске: „Прва моја медаља за заслуге у овом рату биће ваша!“ Чутурило је наводио да је добио медаљу за војне заслуге у рату.⁸⁵⁵ Одликован је за заслуге у просвети орденом Књаза Данила IV реда, који се додељивао заслужним појединцима. Орден му је уручен на свечаности уприличеној поводом школске славе Светог Саве. „Овом приликом заслужни надзорник црногорских школа, г. Чутурило, био је почашћен орденом крста и медаље за заслуге, које је показао на пољу школства и наставе у Црној Гори.”⁸⁵⁶

Наглим одласком из Црне Горе Чутурило није понео сва документа па је тражио да му пошаљу и „диплом к ордену Књаза Данила степ. IV, као свједочанство, да сам га добио на просвјетном пољу ове државе”⁸⁵⁷ из чега произилази да је одликован за заслуге које је постигао на организовању и

⁸⁵⁴ ПМ, Фонд Стево Чутурило, без инв. бр, Одбор за намирнице, Трстеник. *Писмо за Стеву Чутурила* (Трстеник, 6. 1. 1916.), за председника Одбора Б. Анђелковић.

⁸⁵⁵ Стево Чутурило, *Стево Чутурило учитељ језика на крагујев. Гимназији* (Крагујевац, 13. Маја 1888.); *Рад Стеве Чутурила. I У Аустро-Угарској. (1882) II Рад у Србији. II Рад на културном и политичком пољу* (1921); ПМ Фонд Стево Чутурило, инв. бр. II/32, *Рад Стеве Чутурила за време свог боравка у Аустро-Угарској* (1928-1933).

⁸⁵⁶ „Домаће вијести“, *Глас црногорца* бр. 3 (1880): 4; ПМ ф. Стево Чутурило, II/1, *Одликовање Г. Стеве Чутурила, инспектора црногорских школа* (Цетиње, 14. 1. 1880.)

⁸⁵⁷ Драгићевић, Ристо. „Прилог проучавању личности Стева Чутурила и Луко Зоре“. *Годишњак Цетињске гимназије* бр. 3 (1971): 81-84.

модернизовању просветног система Црне Горе. Сведочанства о раду у Црној Гори су одмах послата по наређењу кнеза Николе.⁸⁵⁸

У Краљевини Србији је Стево Чутурило одликован орденом Светог Саве V реда Указом о одликовањима краља Александра I Обреновића.⁸⁵⁹

Указом краља Александра I Карађорђевића Стево Чутурило, школски надзорник у пензији, одликован⁸⁶⁰ Орденом Светог Саве III реда 1926. године. Орден му је уручен приликом прославе и обележавања шездесет година просветног и националног рада.

⁸⁵⁸ ЦНБ, Рукописна збирка, Из заоставштине Стеве Чутурила, инв. бр. 74. Писмо војводе Маше Врбице (Цетиње, 19. 10. 1882.)

⁸⁵⁹ ПМ ф. II, инв.бр. II/7 *Указ о одликовању Стеве Чутурила, управника грађанске школе у пензији*, (Београд, 22. II 1903.) ; Српске новине, бр.42 (1903): 1.

⁸⁶⁰ ПМ ф. II, инв.бр. II/15 *Указ о одликовању Стеве Чутурила, школског надзорника у пензији* (Београд, 25. јула 1926.)

4. СПЕЦИФИЧНОСТИ ДОПРИНОСА СТЕВЕ ЧУТУРИЛА

Стево Чутурило је био значајан културни посленик и ангажовани интелектуалац који је живео, радио и стварао у четири државе и оставио за собом обимно и разноврсно дело. Кретањем по широком простору са лакоћом својственом мислећим људима прелазео је географске границе и спајао српске културне интересе. Био је сведок значајних историјских догађаја. Стрпљиво, посвећено, истрајно и доследно следио је пут који је зацртао у младости, а то је била служба културним интересима. Дуго је трајао и утицао ненаметљиво на низ генерација.

Стварајући на ободима и у центрима српског говорног подручја Чутурило је својом животописом допринео састављању колективне биографије. Ако је „Културни простор једног народа његова географија оплемењена деловањем и стварањем човека кроз историју,⁸⁶¹ он је управо такав представник. Повезујући просторе својим делатништвом, промишљајући интелектуално и изнад ограничавајућих мерила и граница, стварао је културу примењиву у свим крајевима кроз које је траг оставио.

Зависно од прилика које су у њима владале, у различитим културним срединама Стево Чутурило је другачије посматран, али је увек препознаван као ангажовани интелектуалац а његово дело је вредновано. Поредиши три средине у којима је живео и стварао уочљива је велика разлика у дужини пребивања.

У Војној граници су, утемељено специфичностима школског система, његови труд, залагање и одличан успех веома вредновани, и доприносили уочавању и упућивању на више нивое школовања. Захваљујући томе пружена му је могућност да заврши постојеће школе и он је то искористио. Интересантно је подударање развоја тамошњег школског система са Чутуриловим узрасним стасавањем за следећи степен који би се у датом периоду појавио и оформио као нов. Управо то подударање му је омогућило да се међу првим генерацијама укључи и прихвати новине. Такође су веома вреднована његова стручна постигнућа у наставном раду што је препознавано и похваљивано, али само до оне границе која је подразумевала потпуно повиновање крутом и строгом

⁸⁶¹ Јован Деретић, Културна историја Срба: *предавања* (Београд: Евро Ђунти, 2011), 13.

граничном систему. У местима Војне границе, у којима је службовао четрнаест година, Чутурило је радио у систему добро организованог школства, утемељеног на чврстим законским основама. Међутим, када је искорачио из тог система, напустио је службу. У тренутку када су се националне страсти узбуркале развојачењем и припајањем територија са српским становништвом другој држави, он се јавно декларисао као борац за интересе својих сународника, за слободу изражавања националног имена и идентитета. Борио се за слободу у раду, теоријски прокламовану а практично ометану. Он је изузетно успешно и професионално одвојио стручно наставни рад од друштвеног ангажовања, али му није дозвољено да истовремено буде и учитељ и посланик пошто се његово ангажовање косило са званичном политиком. Одабравши општи интерес уместо личног одабрао је часнији животни пут, иако тежи и лично непогоднији.

Важно је веома истаћи да је Чутурило својим карактером, етичким и моралним убеђењима био изнад било каквих подела, што ће се очитовати и касније у многим поступцима. Реаговао је једино онда када су била угрожена основна људска права и када је својим способностима могао помоћи. Од сународника је био високо поштован у свим местима у којима је службовао или обављао друштвене активности.

Чутурило је најкраће боравио у Црној Гори, непуних шест година, рачунајући и паузу коју је имао између рада у *Гласу Црногорца* и Главном школском надзорништву.⁸⁶² Међутим, за само четири године на челу просветног система успео је да отвори многе основне и једну средњу школу, напише четири уџбеника, изради нацрт школског закона и наставни план, предложи Сенату измене у циљу квалитетнијег и ефикаснијег функционисања и организовања наставног процеса, води свакодневну кореспонденцију са свим актерима школског система, наручи и дистрибуира уџбенике и наставна средства, попуни књижне фондове школа и установи правила за чување књига у приручним школским библиотекама, обиђе школе у целој држави, утиче на обезбеђивање бољих услова рада, надгледа и организује рад учитеља, обучава младог кнеза. То је могао

⁸⁶² Подсећања ради: Чутурило је у *Гласу Црногорца* био главни уредник непуних једанаест месеци, док је Главни школски надзорник био четири године и два месеца. Између обављања та два посла постојала је пауза од девет месеци.

постићи једино заиста великим ентузијазмом и радним еланом и свакодневним напорним радом. Чутурило је био млад⁸⁶³ и способан за велике задатке који су постављени пред њега. Период проведени у Црној Гори био је веома продуктиван.

У Црној Гори је Чутурило био изузетно уважаван и цењен. Степен његовог ангажовања је био изнад очекивања, а одговорност, тешкоће и изазови одговорали схватању дужности и обавеза. Услови рада су били много тежи будући неорганизованији, материјално слаби, са недовољно развијеном свешћу о потреби образовања, а последице рата су се осећале у недостатку основних услова рада. Упркос објективно постојећим и отежавајућим околностима Чутурило је стручна оспособљеност омогућила да се размахне у раду, организује и унапреди црногорско школство у сваком погледу. Нарочито је дошла до изражаја његова дисциплина у раду, неисцрпна енергија којом је прилазио послу, ентузијазам, доследност у испуњавању радних задатака и непоколебљивост у сваком погледу. Био је довољно способан и образован да преузме тежак и одговоран посао. Изванредно се асимиловао и одрадио крупне послове у култури и просвети захваљујући указаном поверењу и слободи интелектуалног деловања и стварања.

На личном плану, међутим, није имао жељену и очекивану слободу и, поново је, непристајање на наметнуте услове и стеге утицало да напусти службу и пресели се у другу средину. Други пут је напуштањем посла који му је обезбеђивао сигурну и пристојну егзистенцију, на положају који је заузимао у Црној Гори веома пристојну, остао доследан својим личним уверењима. Нимало лака одлука била је у његовом случају једина могућа и исправна зато што није пристајао на ограничења у личним правима и изборима. Траг који је оставио огледа се у многобројним поменима различитих аспеката његовог дела; највише се у укупној литератури спомиње у контексту развоја црногорске просвете и културе.

Најдужи део живота, 57 година, Чутурило је провео у Србији. Иако је био плодан стваралац у различитим областима све то време, најпродуктивнији је период који је провео у Крагујевцу.⁸⁶⁴ Ту се, коначно, оженио, и, уз редован гимназијски посао и надзорнички рад, победио на конкурс за нови *Буквар*, писао

⁸⁶³ Чутурило је у Црну Гору дошао када је имао 30, а отишао са 36 година живота.

⁸⁶⁴ Опет, подсећања ради: у Крагујевцу је боравио од 1883. до 1888, и тада је имао 37-42 године.

и уређивао новине, био активан члан више грађанских приватних удружења. Чутурилу снаге неће недостајати до краја живота и он ће се увек, у сваком граду и новом радном или стваралачком месту својски и искрено залагати.

Србија је за Чутурила била крајња одредница и ново искушење. У прво време није прихваћен онако како је очекивао и сматрао да треба, на основу свога образовања и дотадашњег професионалног искуства. Међутим, то га није поколебало него учврстило у намери да покаже своје компетенције и напредује у раду. Одлучно одбивши могућност да није довољно стручан за рад у настави кретао се кроз образовни систем спорије и мукотрпније од својих стварних могућности. У том тренутку је иза себе већ имао двадесетак година радног искуства и самосталног пута кроз различите животне околности. Показао је како се треба сналазити и владати у различитим системима и окружењима, а при том остати веран начелима струке. Не само што се сналазио већ је у томе узрастао до виших достигнућа. Био је доследан и непоколебљив у раду, наставио да пише и објављује, иницира разне културно-друштвене активности и инкорпорира се у највише интелектуалне кругове. У богатој каријери ангажованог интелектуалца стекао је низ пријатеља међу значајним именима српске књижевности и културе и одржавао контакте са знаменитим савременицаима, читао, писао и стварао до краја живота.

У свим његовим кретањима уочљиве су гипкост и лакоћа прилагођавања разноликостима и посебностима друштвеног живота. У сваком новом простору започињао је живот прилагођавајући се друштвеним специфичностима упечатљиво негујући, при том, доследност својим циљевима и непоколебљивост у ставовима и уверењима проистекле из чврстине карактера. Лакоћа кретања није била присутна у одлуци да мења место боравка и рада нити самоиницијативна безразложно. Одлазио је када су му околности постављале ултиматуме које по својој природи друштвено ангажованог интелектуалца није био спреман да прихвати.

Иако је доживео низ непријатности услед различитих уверења, премештаја, произвољних оптужби и неколиких пензионисања, Чутурило није у свом делу лоше говорио о другим људима и никога није називао противником. Бранио се јесте, оштро када су га неутемељено оптуживали, али се бранио аргументовано и

са позиције струке и стручности. Јесте истицао да доживљава непријатности, да са годинама све теже подноси премештаје, али се трудио да остане достојанствен. Управо је својим живљењем оправдавао идеју слободе у коју је веровао: слободе народа и слободе појединца да дела тако да и други људи буду слободни. И национално је код њега временом прерасло у наднационално.

Стево Чутурило је био веома уважаван од својих савременика, а његово дело је цењено и високо вредновано. Стога не чуди чињеница да се интересовање изучавалаца јавило веома рано, још за његова живота. Већ у литератури из 1934. налазимо помене његовог деловања у контексту постанка и развоја школа и успостављања школских закона у Црној Гори и у контексту крагујевачке Прве гимназије. Ови почетни импулси су били повољни да се изучавање Чутуриловог дела настави и развија, али је оно нагло прекинуто успостављањем послератног идеолошког система. После Другог светског рата нова прерасподела људских вредности, мерила и квалитета избрисала је Чутурила, као и многе друге, знане и оне који још чекају да буду откривени, са интелектуалне и културне сцене. Он је сматран назадним и конзервативним ствараоцем који се није уклапао у тадашња схватања просветне, педагошке и културне мисли. Ово стога што је његово дело дубоко прожето религиозним ставовима, светосавским опредељењем, националном оријентацијом и оданошћу монархији. Ни једна од тих оријентација није могла ни смела бити транспарентна у послератном периоду будући у потпуној супротности са послератним режимом, а из Чутуриловог дела се није могла елиминисати. Те чињенице су скрајнуле Чутурила дуги низ година са видика могућих изучавалаца. Упркос изузетном значају његовог дела, није било упутно писати о таквом ствараоцу. Да је нови систем могао да извуче из његовог дела поједине сегменте везане за послератну идеологију, он би сигурно био искориштен; Чутурило је у многим својим достигнућима био авангардан, борбеног духа, револуционаран, доследан и истрајан.

Поново се изражено интересовање за Чутурилов богати животни пут и значај дела јавило осамдесетих година 20. века када је написано највише библиографских јединица у којима се он спомиње. Неколико их је писано управо о њему, а у већини се спомена у контексту културних и просветних прилика, претежно црногорских. Све су то трагови који су упућивали на могуће даље

откривање његовог значаја. Међутим, уследио је нови прекид и о Чутурилу није било великих помена све до девете деценије прошлог века, када се појавило неколико радова са делимично публикованом кореспонденцијом и дневником из Црногорско-турског рата. У нашем времену је интересовање за Чутурилу освежено и последњих година је објављено неколико стручних чланака о појединачним аспектима његовог рада.

Ранији изучаваоци појединих сегмената Чутуриловог дела за циљ својих радова су имали управо поједине делове његовог живота или дела и значајни су управо са тих аспеката. Стево Чутурило ја заступљен у 42 библиографске јединице и 10 енциклопедија. Библиографске јединице су различите по намени писања. Делом су посвећене управо Стеви Чутурилу, приказу делова животног пута или појединих аспеката његовог дела; таквих је 11. Три су библиографски прегледи, у којима се наводе поједина Чутурилова дела; три су објављени краћи делови кореспонденције и дневника. У 25 библиографских јединица писано је о Стеви Чутурилу у склопу ширих тема о историји школства и уџбеника, као сећање савременика, или о различитим ангажманима, претежно у приређеним издањима о Крагујевцу или у контексту развоја просвете, културе, уџбеника, школства, педагогије, као о једном од значајних имена у наведеним областима, најчешће Црне Горе.

Збирно узевши све побројане библиографске јединице закључујемо да је о Стеви Чутурилу највише писано у контексту развоја просветног и школског система Црне Горе и у контексту крагујевачког периода његовог живота и рада.

Једна од могућих тешкоћа за изучаваоце била је Чутурилова расејаност по српском културном простору. Услед његовог кретања трагови су остављени у неколико држава и у десетинама градова. Архивска грађа се налази у три државе, у архивима, библиотекама и музејима, рукописи су предати трима институцијама у две државе, многа дела су дезидерати или музејски примерци. Документа и књиге из његове рукописне заоставштине похрањени су у Националној библиотеци на Цетињу,⁸⁶⁵ у Педагошком музеју⁸⁶⁶ и Војном архиву у Београду.⁸⁶⁷

⁸⁶⁵ Стојан Чутурило, потомак Стеве Чутурила, октобра 1970. предао је део докумената, значајних за културну историју Црне Горе. - Писма Стојана Чутурила Нику С. Мартиновићу (Београд, 10. децембра 1965.), Марка Шпадијера Стојану Чутурилу (Цетиње, 24. 8. 1966.), Потврда Ника С.

У Националној библиотеци на Цетињу преузета су писма и документа тематски везана са Чутурилов рад и боравак у Црној Гори. Најобимнији део Чутурилове рукописне заоставштине и библиотека предати су Педагошком музеју. Било је потребно уложити велики напор и прикупити све на једном месту. Када су постојећа грађа и доступни извори обједињени, наметнуо се проблем њиховог уклапања у јединствену монографију о Стеви Чутурилу, управо због ширине географског простора, широких и различитих Чутурилових активности и многобројних области у којима је деловао и стварао. Стога је овај рад монографски заснован као преглед и приказ свих аспеката његовог деловања.

Значај Чутуриловог дела се открива. Оно за нас данас значи успостављање континуитета са традицијом и историјом и везе са садашњошћу. Колективно памћење и идентитет почивају на заједничком тумачењу догађаја од интереса за одређену културу, друштво и народ.⁸⁶⁸ Да бисмо ваљано протумачили и склопили у целину културну историју, неопходно је познавање делатности истакнутих појединаца који су чинили њен саставни део. У тим настојањима се морају уважити и осветлити и оне појаве које на први поглед нису јасно уочљиве и које су на неки начин и из ненаучних разлога скрајнуте. Често су управо појаве са ивица система, дужином свога трајања и ненаметљивошћу деловања, репрезентативне, изузетно значајне и везивне за разумевање целокупног система. Њиховим расветљавањем успоставља се неопходни континуитет и јасније разумевање садашњости.

Мартинковића да је за Централну библиотеку СРЦГ-Цетиње преузео 26 докумената (Београд, 31. 10. 1970.) са списка начињеног 7. 12. 1965. у Београду.

⁸⁶⁶ Књиге и рукописна грађа из Чутурилове заоставштине примљени су у Педагошком музеју почетком 1982. такође од потомка Стојана Чутурила. У Фонду Стево Чутурило чувају се и копије *Паметара*. - Списак преузете архивске грађе из заоставштине; Мaja Nikolova. „Stevo Ćuturilo - začetnik modernog crnogorskog školstva”. *Arhivski zapisi - časopis za arhivsku teoriju i praksu* br. 1 (2010): 94.

⁸⁶⁷ Потомци, Душан Чутурило и Стеван Литвињенко, поклонили су почетком 1995. Војном архиву копије *Паметара* и ратни дневник из црногорско-турског рата. - Наведено према: Велимир Иветић, „Књаз Никола и Црна Гора у мемоарским записима Стеве Чутурила”, *Историјски записи* бр. 4 (1997), 225.

⁸⁶⁸ Џон Тош, *У трагању за историјом* (Београд: Клио, 2008), 23.

Иза Чутурила су остали рукописи и књиге из личне библиотеке. Рукописна заоставштина са састојала из преписке, докумената; беседа, предавања, рукописа различитих радова, извода из дела других аутора; предлога законских прописа, нацрта програма, правилника, расписа, пословника, претставки, реферата; рукописа књига, чланака, предавања и других његових радова. Сачувана библиотека је садржавала укупно 127 књига од чега 27 на немачком језику, 15 ауторских дела, 39 педагошких и 17 историјских књига различитих аутора и 32 књиге различитих аутора и садржине. Чутурило је поседовао обимну педагошку литературу коју је изучавао пратећи савремена достигнућа у педагошкој науци. И сам је на више места истицао своју упућеност у савремену литературу. Осим књига библиотека је садржавала богату колекцију часописа: 18 појединачних у по неколико свезака једног годишта од чега су два на немачком и два на руском језику, 13 различитих педагошких и других часописа континуирано праћених у више годишта.

Књига и библиотеке су биле трајно Чутурилово опредељење. За читаонице се континуирано интересовао у свим местима у којима је радио и учествовао је у њиховој организацији. Сматрао их је важним чиниоцем других друштвених видова окупљања и деловања. Његови ставови у вези са набавкама књига, најпре за школе, а затим за читаонице свежи су и модерни. Библиографски пописи књига које је набављао за школе, прикупљање књига српских и словенских писаца за читаонице, као и новина и часописа, одају човека који воли и поштује књиге. У времену учвршћивања свих културних и научних делатности Чутурилов допринос библиологији је значајан и трајан. Будући да „библиотеке доприносе изградњи личних и колективних идентитета чувајући и преносећи искуства и идеје о ономе што смо били, што јесмо и што смо могли бити“⁸⁶⁹ Чутурило је изградио свој идентитет у великој мери управо на књизи, читаоницама и библиотекама, школским и приватној. На јавној културној сцени српског говорног подручја био је присутан скоро целог живота; његове књиге су објављиване у распону од 59 година, од чега само уџбеници у току 46 година.

⁸⁶⁹ Стокић Симончић, Гордана. Жељко Вучковић. *Библиотеке и идентитет. Прелогомена за исорију модерног српског билиотекарства*. (Панчево: Градска библиотека; Нови Сад: Филозофски факултет, 2012), 9.

ЗАКЉУЧАК

Културну историју једног народа чине управо знаменити појединци чија дела блесну и оставе собом значајан и утицајан траг. Такви појединци могу живети и стварати широм културног простора, често управо на његовом ободу где се и прегледније уочавају и јаче делују него у средишту. Будући да својим способостима и достигнућима прерасту могућности једног, трагајући за новим изазовима својим прегалаштвом и делом освајају нове просторе.

Посматрајући културну историју једног народа као скуп појединих личних интелектуалних биографија знаменитих културних прегалаца, сматрали смо да је Стево Чутурило у случају српске културе репрезентативан пример. Он је својим делом потврдио трајну и константну повезаност човека и књиге и показао један од начина на који се књига налази у функцији општег напретка појединца и друштва у целини. Са тог библиолошког аспекта његов живот и дело су одличан и веома јасан пример узајамног прожимања.

Докторски рад „Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти” значајан је зато што су Чутурилова личност и дело свеобухватно сагледани у контексту културне историје српског народа и историје и развоја српске књиге.

Докторски рад „Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти” по први пут на једном месту приказује личност и дело Стеве Чутурила са културноисторијског и библиолошког аспекта претендујући на свеобухватност и исцрпност. Трагом његовог кретања у Војној Граници, Кнежевини Црној Гори, Краљевини Србији и Краљевини СХС, прикупљена је сва расположива архивска грађа и извори у Београду, Новом Саду, Цетињу и Загребу. О Стеви Чутурилу постоји много више архивске грађе него што је било познато и њена систематизација даје другачију, јаснију, прегледнију и потпуну слику живота и дела Чутуриловог. Такође, раније нису обухватани сви сегменти његовог ангажовања. У овом раду су пажљиво и студиозно прикупљена архивска грађа, извори и рукописна заоставштина анализирани и систематски проучени и представљени у контексту културне и историје српске књиге. Вредновани су као допринос појединца култури историји народа у областима уџбеничке

књижевности, методике, педагогије, психологије, етике, филозофије, преводилаштва и публицистике; као допринос ангажованог интелектуалца у важним друштвеним збивањима времена и учествовање у раду приватних грађанских иницијатива.

Новине овога рада су према наведеном вишеструке.

Представљено је Чутурилово школовање у контексту актуелних школских реформи тада спровођених и закључено да се његов школски пут поклопио са развојним путем тог система школовања; да је снагом свог интелекта успео да се избори да буде довољно квалитетан, препознат, одабран и препоручен за сваки наредни ниво школовања; да је такав школски систем утемељио у њему и инкорпорирао своја највиша достигнућа и карактеристике; да је осећао и знао, искуством осетио, да се једино знањем и образовањем може ослободити тегобног граничарског живота; да је чињеницу да се школовао на нематерњем језику прихватио и искористио за напредовање у струци и шире. При том се његово национално осећање није потрло, већ утврдило и очврсло услед специфичности једног затвореног граничног система.

Прецизирана су кретања Стеве Чутурила, утврђене су побуде које су га водиле и разлози премештања; неосетно прилагођавање различитим срединама, приликама и обичајима; различита намештења и напредовања у струци.

Обављање надзора у основним школама показало је Чутурилову доследност и непоколебљивост у поштовању законских одредби. Обављао је одговоран посао обиласка и прегледања рада школа са највећом пажњом и посвећеношћу. Руковођен тачношћу и прецизношћу био је захтеван и уверен у исправност и делотворност својих метода. Чутурилови наводи су свежи и актуелни и у наше време. Мотивишућа упутства у погледу претплате на стручне часописе, набавке нових уџбеника и дела савремених писаца, и стручних дела страних аутора утицала су на опремање и рад школских библиотека. Посвећеност послу, познавање закона и прописа, прилежно прилажење радним задацима и детаљна анализа постојећег стања са предлозима за напредак и усавршавање, упливишу на закључак о савесном, одговорном и ревносном обављању поверених му дужности.

Показан је дуг пут настанка уџбеника од ручног писања и преписивања, предаје рукописа, прегледа и оцена до штампања, објављивања и дистрибуције у школе, уз стрпљиво дописивање са министрима и референтима, штампарима и издавачима. Тек анализом оригиналних докумената могла се сагледати и оценити сва тежина писања уџбеника, а прегледом рукописа припреманих за штампу сва тежина ручно обрађиваног материјала уз прецизна упутства штампарима о фонтовима, фотографијама и изгледу готовог уџбеника, све у времену писма као најбржег телекомуникационог кода. На тај начин је свеобухватно приказана генеза настанка уџбеника и оцењени пионирски подухвати и доприноси историји развоја српске књиге.

На основу значаја Чутурилових *Буквара* и примењених методских достигнућа, постигнутих тиража, распона времена и ширине географског простора на ком су кориштени закључено је да су јединствена културно-историјска појава у историји српске букварске наставе, према томе и историји српске књиге из области образовања. Из методских новина унетих у уџбенике произилази и значај методских упутстава, неопходних пратилаца у настави, посебно при појави уџбеника са новим наставним методама. Утврђен је и развој *Читанки*, особености културноисторијских прилика средина за који су писане и, услед тога, неопходних адаптација. Показано је да су неизоставан део уџбеничког комплета за српски језик и књижевност и у складу са својим особеностима показатељ духовности времена.

Прегледом и анализом Чутурилових стручних студија из области педагогије, психологије, етике и филозофије оцењена је заокруженост његовог дела у контексту уџбеничке литературе. Показано је како су стручне студије настајале и закључено да су поткрепљене тадашњим савременим достигнућима друштвених наука и доказано да је пратио савремено стање научних области којима се бавио. Уочен је начин самосталног и сталног сручног усавршавања и неисцрпна жеља за достизањем виших нивоа знања, проистекла управо из недовољности формалног образовања; управо је недовољност формалног образовања упливисала још јаче Чутурилово деловање; кретање по простору, самоиницијативно или услед околности на које није могао да утиче, допринела је томе да је континуирано делао.

Приказане су различите врсте превода Чутурилових. Објашњена је генеза развоја његовог преводачког рада и схватање преводаштва као уобичајене активности, без истицања познавања те вештине. Закључено је да је у области преводаштва могао дати веће и значајније резултате да се њиме више бавио.

Детаљним прегледом годишта новина у којима је био уредник и сарадник уочено је да је новинарство било његова одабрана вокација. Закључено је да је у односу на целокупно дело у области публицистике дао један од већих доприноса. Уочене су и оцењене организаторске новинарске способности, инвентивност и лакоћа писања.

Анализирајући Чутурилова дела из различитих периода живота и из различитих области закључује се да су ранија књижевна дела успелија и да би Чутурило, да је наставио да се бави искључиво књижевним радом, имао и у њему значајнијег успеха. Одликујући се као природно добар говорник, елоквентан и убедљив, могао је свој реторички квалитет преточити у писану реч. Будући у периоду развоја и у напону књижевне снаге која се тек требала развијати, имао је књижевног дара и услова да се развије као писац. Од књижевности га је удаљила просветна струка и животне околности непрестане борбе за сигурнију егзистенцију. Није имао услова ни могућности да пише спонтано и континуирано ни да се бави само и искључиво писањем. Каснији његови књижевни покушаји су суви, усмерени ка утилитарности будући да су писани за уџбенике. Спутани су функцијом уџбеника и неразвијени да покажу књижевни таленат аутора. При писању уџбеника књижевни дар је тек делимично присутан у одабиру дела народне књижевности. Правом књижевном стварању вратиће се тек у старости у *Паметарима*, али у једној књижевно-научној врсти, у којима провејавају његова сећања заоденута плаштом књижевног стварања. Као да више није имао храбрости да се препусти, опусти и пише. Осим тога желео је да остави сведочанство о времену и важним друштвеним и политичким догађајима којима је био учесник. Велику је улогу у не/развијању књижевног талента одиграо и стегнути немачки школски систем који га је одгајио у дисциплинованог и усмереног на рад просветног радника. Није се могао отргнути свом круто формираном карактеру који га је нагонио на дисциплину, обавезу и извршавање дужности. Није имао ко да га охрабри онако како је он охрабрио и наговарао

Симу Матавуља да пише и да свој врли приповедачки дар, којим је окупљао и забављао широко друштво у Херцег Новом, преточи у писани.

Истражена је његова улога и удео у оснивању и функционисању грађанских приватних удружења у неколико градова. Показано је да је Стево Чутурило био истакнути представник грађанске класе која је стасавала у то време у Србији и Црној Гори; представник интелектуалне елите друштва које је управо у том времену тешком муком покушавало да се издигне и изађе из времена наследног права, неписмености и аутократије. Тако образованих, мислећих и самосвојних интелектуалаца није било много. Приказано је како је искрсавао у највишим интелектуалним круговима, и биран у органе управљања у грађанским приватним удружењима, без политичке подлоге.

Докторски рад „Личност и дело Стеве Чутурила: културноисторијски и библиолошки аспекти” је потврдио полазну претпоставку да је Стево Чутурило знаменита личност српске културне историје, посебно историје васпитања, школства и образовања и да његов опус заслужује да се сви рукописи, извори, архивска грађа и сећања прикупе на једном месту, систематизују, анализирају, превреднују и представе научној јавности; да је квалитетно познавање делатности појединаца, генезе идеја, покрета и институција предуслов за писање културне историје Срба, али и за јасније разумевање процеса у култури кроз које пролази српско друштво данас. Количином прикупљених информација потврдили смо претпоставку о могућем превредновању и давању одговарајућег значаја Чутуриловом делу; да се његово дело не може посматрати парцијално нити једнострано са појединачних аспеката, већ целовито и јединствено будући да су његове активности узрочно повезане и прожимајуће.

Оповргнут је латентно постојећи став да Чутурило није довољно значајан са научног становишта да би се о њему писало и да нема довољно архивске грађе и доступних извора на тај начин што се прошло трагом деловања Стеве Чутурила и сакупљањем оригиналних докумената са различитих простора и из различитих установа; тако се доказало да његов опус заслужује да буде представљен научној јавности зато што управо прикупљена архивска грађа утемељује свеобухватност његовог дела. Оповргнута су ранија појединачна мишљења, проистекла из једне политичке идеологије, о томе да је Чутурило конзервативан писац. Доказано је да

је Чутурилово дело изнад политичких прилика и свесно и промишљено усмерено ка васпитном и образовном циљу у служби општег добра; начин на који се појединац, упркос постојању личног опредељења, издиже изнад политички насталих одлука и како интелектуалац својим делом говори.

Наше истраживање живота и дела Стеве Чутурила је утемељеније у односу на претходне радове о њему зато што је комплетно и потпуно; утемељено на оригиналним архивским документима, изворима и рукописној заоставштини; проверених навода; потврђених полазних претпоставки; превреднованих ставова; са датом целовитом сликом о делатности једног, до сада, неправедно запостављеног интелектуалца; потпуног сагледавање доприноса који је Стево Чутурило дао у контексту развоја науке о књизи и историје српске књиге, историје српског новинарства, преводилаштва, школства и просвете, педагогије, методике језика и књижевности.

Током нашег истраживања начињена је периодизација према подручју Чутуриловог деловања, али је током израде примењиван и проблемски приступ. Истраживање се базирало на коришћењу историјског, компаративног и аналитичко-синтетичког метода, а по потреби су активирани и социолошки и метод филолошке анализе. У историјској равни разматрана је архивска, рукописна и штампана грађа. Компаративним методом сагледано је место и значај Стеве Чутурила у односу на друге прегаоце тога времена и културни простор у матици Србији и ван ње. Општи аналитичко-синтетички метод користио се за прикупљање грађе, њено систематизовање и презентовање стручној и научној јавности. Социолошки метод је активиран за потребе уочавања појава и процеса у друштву који су утицали на Чутурилово ангажовање и деловање у одређеним сегментима. Филолошка анализа је примењивана на Чутуриловим текстовима.

На крају рада се у виду генералног закључка потврђује почетна замисао, која је и иницирала истраживање, да не постоје мале или велике теме у културно-историјским проучавањима већ да све оне, које служе доградњи укупне културне историје, заслужују да буду предмет обраде на нивоу докторског рада. Међу њима има истражених и неистражених, мање или више проучених стваралаца и њихових дела; за неке је доступно довољно истраживачког материјала, за друге је потребно додатно трагати на различитим местима и обједињавати расути

архивски и рукописни материјал. При том су све важне и драгоцене за проучавање зато што чине јединствене делове у стварању укупне културне историје и зато што само обједињене, међусобно се прожимајући и допуњујући, могу дати јединствену, потпуну и јасну слику. У том контексту посматрано истраживање живота и дела знаменитог културног ствараоца Стеве Чутурила, осветљавање и представљање културних и библиолошких домета његовог дела, чини један незаобилазни део доградње укупне културне историје српског народа.

ИНДЕКС ИМЕНА

А

Авдић, Шобота, 177
Академија Свете Ане, у Бечу, 14
Албанија, 141
Алексинач, 30, 94, 159, 196
Андре, Ричард
 Ручни атлас, 72
Арсенијевић, Светозар, 70, 127, 128
Архив Србије, 3
Аустријско царство, 6, 9
Аустроугарска, 6, 15, 21, 25, 26, 32, 86, 95, 119,
 149, 188, 198, 203, 207, 208, 213
Аџић, Сретен, 31, 132
Ausland, 169

Б

Бабинац, Петар, 37
Бабић, Димитрије, 42
Бакић, Војислав, 31, 41, 52, 69, 114, 127, 128, 129,
 131, 132, 135, 139, 140, 229
Балајинци, 111
Балкански ратови, 8, 27, 168, 230
Бар, 60, 64, 65, 72, 178, 179
Бела Паланка, 106, 107
Белић, Александар, 34
Београд, 3, 17, 21, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 53, 66,
 80, 81, 82, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98,
 99, 100, 101, 103, 104, 107, 125, 127, 128, 130,
 131, 132, 133, 135, 136, 137, 143, 155, 156, 157,
 159, 160, 171, 174, 180, 193, 202, 222, 223, 224,
 225, 226, 227, 229, 230, 239, 242
Берлински конгрес, 8, 24
Бернард, Шварц, 179
Беч, 11, 13, 14, 21, 40, 53, 76, 77, 116, 119, 122,
 124, 152, 193, 202, 209
Библиотека Богословије, на Цетињу, 24
Битка на Грахову, 7
Блазнавац, Милоје, 222
Богишић, Валтазар, 13
Богословија, на Цетињу, 18, 21, 24, 74, 98, 293
Богословија, у Београду, 98
Бојана, 178
Борота, Јово, 57
Босанско-херцеговачки гласник, 196
Босна, 16, 119, 120, 230
Бошковић, Јован, 97, 155
Бошњаци, 111
Браник, 196
Браћа Јовановић, 19, 20, 21, 58, 71, 112, 117, 118,
 119, 120, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 153, 154,
 186, 188, 189, 206

Брем, Алфред Едмунд
 Живот животиња, 72
Будва, 17
Будим, 11
Berliner Tageblatt, 195, 167

В

Велика Кикинда, 32
Велика школа, у Београду, 28
Велико Градиште, 36, 49, 85, 86, 87, 90, 104, 107,
 171, 172
Венац, 170
Венац, ђачка дружина, 21
Весник крагујевачке општине, 88, 130, 181, 182,
 183, 204, 205, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
 225, 226, 227, 228
Видело, 32
Виша женска школа, у Београду, 97
Виша школа, у Оточцу, 37, 38
Вишњић, Давид, 193
Влаисављевић, Исо, 116, 124, 191
Влаисављевић, Перо, 37
Власина, 111
Власотинце, 107
Возаровић, Глигорије, 33
Војводина, 16, 21, 23, 29, 101, 125, 214, 215
Војиновић, Ђорђе, 213
Војна граница, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 40, 41,
 42, 44, 45, 50, 53, 57, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 116,
 206, 210, 211, 233
Војна школа, у Оточцу, 48, 81
Војновић, Велислав, 95
Врбица, Машо, 79, 189
Вршац, 32
Вукелић, Блаж, 37
Вукићевић, Никола, 21, 122
Вукомановић, Алекса, 178
Вукомановић, Јанко, 178
Вукомановић, Мина, 178
Вукотић, Петар, 22
Вунт, Вилхелм, 162
Вучји до, 176
Вучковић, Сима, 222

Г

Гимназија, на Цетињу, 21, 74
Гимназија, у Нишу, 95
Главна школа, 12, 13, 39
 у *Оточцу*, 12
Главни просветни савет, 28, 83, 84, 85, 95, 105,
 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 134, 139, 153,
 155, 157
Глас жичке епархије, 160

Глас Црногорца, недјељни лист за политику и књижевност, 22, 23, 58, 71, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 133, 167, 176, 180, 191, 193, 198, 199, 200, 202, 203, 206, 214, 215, 234

Глас Српства, 172

Гласник православне цркве, 160

Гласник професорског друштва, 160

Големо Село, 111

Госпић, 51, 209

Грађанска школа, у Београду, 99

Грађанска школа, у Карлобагу, 50

Грађанска школа, у Новој Градишки, 50

Грађанска школа, у Оточцу, 48

Грађанска школа, у Петрињи, 40

Грађанска школа, у Свилајнцу, 98

Граничар, 195, 213

Грахово, 178, 179

Грлица - календар црногорски, 22

Грујић, Сава, 221

Грчка, 143

Д

Дабар, 6, 7, 36, 37, 38, 44, 45, 49, 57, 78, 103, 115, 176, 199, 200, 213

Давидовић, Љубомир, 35, 99

Далмација, 16, 23, 25, 119, 120, 190

Даничић, Ђура, 33, 70, 152, 178

Дарвин, Чарлс, 162, 167

Дворска војна комисија, 10

Дворска комора, 7

Деспотовић, Петар, 50, 114, 262

Дистервег, Адолф, 162

Дитес, Фридрих, 14, 123, 162, 163

Дјевојачки институт, на Цетињу, 18, 24, 74

Домановић, Радоје, 89

Дрепер, Чарлс, 162

Дреслер, 15

Државни архив Црне Горе, 3, 57, 67, 125

Друга београдска гимназија, 95

Други светски рат, 164, 237

Други српски устанак, 178

Друштво Светог Саве, 173, 181, 205, 218, 223, 224, 225, 226, 227

Друштво српске словесности, 33

Дубровник, 23, 202

Дунав, 136

Дуњић, Сретен, 89

Дучић, Нићифор, 18

Ђ

Ђакуса, 111

Ђорђевић, Андра, 96, 98

Ђорђевић, Јован, 95

Е

Енглеска, 203

Ж

Жабљак, 178, 179

Женска основна школа, на Цетињу, 65

Живановић, Живан, 99

Житорађа, 111

З

Загреб, 3, 45, 52, 85, 193, 202, 206, 210, 211, 242

Задар, 57, 66, 202

Закон о књажевској црногорској библиотеци и музеју, 23

Закон о надзиравању школа, 28, 104

Закон о општој школској дужности, 59

Закон о општој школској дужности у нашем Књажеству, 59

Закон о професорским испитима за средње школе, ниже и више, 81

Закон о уређењу Главног Просветног Савета, 29

Закон о устројству гимназија, 96

Закон о учитељским платама, 96

Закон о чиновницима грађанског реда, 91, 99

Закон о штампи, 31

Закон о народној библиотеци и музеју, 34

Закон о основним школама, 28, 96, 104

Закон о народним школама, 28

Записи, 170

Застава, 51, 52, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 144, 145, 147, 149, 195, 207, 208, 209, 210, 211, 213

Зебергер, Карл, 169

Земун, 195

Зета, 178

Зора, 169

И

Ивачковић, Прокопије, 190, 208, 209

Ивковић, Лука, 220, 221, 222

Инђић, Анка, 78, 172

Инђић, Ђура, 78

Инструкције за комуналне учитеље, 60

Ириг, 32

Исаиловић, Димитрије, 29

Мала читаоница за начелно упражненије младежи у нашим нормалним школама Књажества Србије, 29

Ј

Јавор, 131

Јагодина, 30, 31

Јанићијевић, Жика, 222

Јанковић, Божо, 230

Јединство, 32

Јовановић, Војислав Марамбо, 227

Јовановић, Јован Змај, 76, 77, 148, 172, 193

Јовановић, Каменко, 186, 187

Јовановић, Милан Батут, 133, 163

Јовановић, Милан Морски, 54, 55, 191, 198, 200

Јовановић, Павле, 186
Јовановић, Слободан, 34
Јовић, Михајло, 135, 137, 138, 139, 141, 197
 Буквар са читанчицом за основну школу,
 138
Јосић, Димитрије, 114, 127, 128, 129, 131, 132,
137, 155
 Ствар о буквару и нова педагогија, 131
Јосиф II, 10
Југославенска академија знаности и умјетности,
215
Југославија, 4, 6, 8, 27, 35, 143, 164, 264, 267
Јулхер, Стефан, 220, 222

К

Карађорђевићи, 8, 27, 231
Карађорђевић, Александар, 27, 232
Карађорђевић, Петар, 27
Караџић, Стефановић Вук, 152, 178, 184, 296
 Први српски буквар, 124
 Српске народне пословице, 130
 Српски рјечник, 130
Карлобаг, 40, 50, 51, 81, 85, 95
Карловачка митрополија, 53
Кинбергер, Виљем, 169
Књажевски пансионат, 74
Књижара Бијал и пријатељ, 71, 72, 168
Књижара Браће Јовановић, 19, 20, 21, 58, 71, 117,
118, 119, 120, 144, 145, 146, 153, 154, 186, 206
Којић, Ђорђе, 106
Коменски, Јан Амос, 69, 162, 170, 197, 258
Коњевић, Симо, 208
Корзика, 141
Косиње, 37
Костић, Милан, 18, 19, 20, 21, 58, 103, 104, 117
Котор, 17, 68, 79, 199, 202
Крагујевац, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 40, 45, 46, 51, 53,
72, 80, 88, 89, 90, 91, 107, 112, 129, 130, 149,
154, 165, 170, 174, 180, 183, 188, 189, 195, 196,
204, 205, 208, 210, 216, 217, 218, 219, 220, 221,
222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 236, 238
Крагујевачко читалиште, 205, 217, 218
Краљевина Југославија, 6, 8, 27, 35, 143
Краљевина Србија, 6, 29, 37, 41, 44, 81, 84, 86, 87,
90, 95, 96, 97, 101, 103, 127, 134, 138, 140, 141,
143, 146, 147, 149, 150, 154, 156, 164, 186, 190,
191, 232, 242
Краљевина СХС, 6, 8, 27, 142, 143, 146
Красић, Владимир, 121, 123, 145
Крф, 35, 118, 141, 143
Куршумлија, 111
Кучера, Отон, 38

Л

Лазница, 105
Лај, Роберт, 162
Ле Бон, Густав, 162
Лесковац, 88, 90, 91, 92, 155

Лика, 6, 16
Линднер, Густав Адолф, 162, 170
 Јован Амос Коменски, 170
Литвињенко, Милка, 103
Литвињенко, Стеван, 55, 103, 170, 239
Лозанић, Сима, 35
Лојд, Паробродско друштво, 54

М

Мажуранић, Иван, 168, 169
 Смрт Смаил-аге Ченгића, 168, 169
Мајер
 Илустровани конверзацијски лексикон,
 72
Мала Капела, 49, 206
Марија Терезија, 9
Маринковић, Павле, 98
Марковић, Михаило, 155
Мартиновић, Митар, 103
Матавуљ, Симо, 56, 77, 79, 80, 103, 192, 199
Матица српска, у Новом Саду, 3, 7, 112, 160, 204
Матица хрватска, у Загребу, 215
Машин, Драга, 25, 98
Маширевић, Самуило, 209
Мекиш, 111
Методије, 183, 184
Мијалковић, Алекса, 222
Миклошич, Франц, 152
Милаковић, Димитрије, 17, 20, 22, 117
 Србски бџварь ради учень младежи
 црковномѣ и гражданскомѣ читаню
 20, 20
Миланковић, Милутин, 35
Милетић, Светозар, 207, 208
Милићевић, Д. Милан, 30
Милосављевић, Светозар, 91
Минх, Јулиус, 230
Миодраговић, Јован, 97, 114, 126, 127, 128, 130,
131, 135, 140
Мир, 196
Митров, Стефан Љубиша, 54
Митровић, Јован, 93, 94
Мокра, 106
Москва, 22
Моштаница, 111
Мушицки, Лукијан, 53

Н

Народна библиотека и читаоница, 23, 215, 216
Народна библиотека, у Београду, 33, 118, 160
Народна читаоница, у Оточцу, 207
Народна школа, 10
Народна школа, у Дабру, 37, 42
Народни музеј, на Цетињу, 23
Наставни план за основну комуналну школу у
Улцињу, 59
Натошевић, Ђорђе, 21, 31, 70, 122, 125, 137, 267

*Буквар са читанком за школе у Црној
Гори, 21*
Национална библиотека Ђурђе Црнојевић, на
Цетињу, 3, 16, 20, 23, 57, 118, 125, 146, 149
*Нацрт за устројство основнијех школа у
Књажеству Црној Гори, 59*
Невен, 76, 193
Неготин, 33
Немачка, 15
Нижа гимназија, у Алексинцу, 94
Нижа гимназија, у Великом градишту, 86
Нижа гимназија, у Параћину, 93, 100
Нижа реалка, у Петрињи, 13
Нижа реална гимназија, у Лесковцу, 90
Николајевић, Лукијан, 46
Николајевић, Светомир, 224, 227
Николић, Андра, 94, 133
Николић, Филип, 33
Ниш, 30, 160, 181, 190, 228, 230
Нова Градишка, 210
Новаковић, Стојан, 29, 34, 69, 70, 81, 84, 85, 87,
126, 151, 152, 202
Нови Сад, 3, 25, 31, 32, 103, 121, 173, 175, 202,
204, 208, 242
Новине србске, 31
*Napredak, časopis za učitelje, odgojitelje i sve
prijatelje mladeži, 45, 47*

Њ

Њутн, Исак, 162

О

Обреновић, 8, 26, 190, 206, 231
Обреновић, Александар, 25, 91, 98, 174, 175, 190,
196, 232
Обреновић, Љубица, 178
Обреновић, Милош, 28
Обреновић, Наталија, 25
Одјек, 32, 89, 141, 160
Окучани, 45, 46, 95
*Општу школску уредбу за немачке нормалне,
главне и тривијалне школе, 9*
Орја Лука, 199, 202, 203, 204
Основни граничарски закон, 7
Остојић, Љуба, 222
Оточац, 6, 7, 12, 37, 38, 39, 40, 46, 47, 48, 50, 51,
81, 116, 124, 191, 200, 206, 207

П

Павићевић, Мићун, 193
Павловић, Велимир, 127, 128
Павловић, Јован, 21, 80, 148, 190
Пајевић, Арса, 71, 176
Пакрац, 30, 114
Панчево, 121, 186
Панчић, Јосиф, 35

Параћин, 92, 93, 94, 100, 102, 168, 169, 230
Париз, 66, 141
Певачка дружина, 182, 216, 218, 228
Педагогијум, у Бечу, 14, 41
Педагошки курс, у Оточцу, 13, 38
Педагошки музеј, у Београду, 3, 239
Песталоци, Јохан Хајнрих, 162
Петриња, 13, 14, 30, 38, 39, 40, 45, 46, 52, 81, 85
Петровић Данило, 17
Петровић, Данило, 7, 76, 194
Петровић, Данило млађи, 7, 75, 76, 172, 193, 194
Петровић, Димитрије Мита, 50, 52
Петровић, Ђорђе, 28
Петровић, Ж. Милосав, 222
Петровић, Милена, 78, 172, 177
Петровић, Михаило Алас, 35
Петровић, Никола, 8, 9, 10, 11, 16, 18, 21, 27, 30,
34, 53, 63, 65, 69, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 117,
122, 127, 168, 169, 172, 175, 177, 187, 190, 198,
199, 204, 212, 213, 214, 216, 222, 231, 232, 239
Онамо, намо, 168
Петровић, Петар II Његош, 11, 17, 23, 24, 162, 215,
216
Петровић, Шако, 213
Петронијевић, Бранислав, 34
Пецић, Јосиф, 105
Пламенац, Илија, 22
Пожаревац, 33
Политика, 160
Поповић, Богдан, 34
Поповић, Д. Стеван, 88
Поповић, Ђуро, 125
Поповић, Милорад Шапчанин, 31, 52, 70
Поповић, Симо, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204
Правда, 160
*Правила или основа за штампање школских
књига, 29*
*Правила о писању и штампању уџбеника за
средње и основне школе, 29, 138*
Православни богословни завод, у Задру 57
Прва београдска гимназија, 95, 159
Прва крагујевачка гимназија, 88, 237
Први светски рат, 26, 27, 100, 102, 142, 168, 173,
174, 230
Првонек, 111
Предејан, 111
Преображење, 111
Прибој, 111
Прозор, 37
*Пројекат закона о уређењу осн. нар. школа у
Црној Гори, 59*
Просветни гласник, 110
Протић, М. Љубомир, 150
Пупин, Михаило, 34
Путник, Мојсије, 10

Р

Радовановић, Петар, 29

*Србски буквар или нова азбучна
књижица, 29*

Раковица, 45, 46, 95
Ратно министарство, 46
Ристић, Јеша, 222
Ристић, Мијајло, 92, 93
Ристић, Милорад, 93
Рогановић, Јован, 125, 133
Русија, 17, 18, 26, 76, 201, 215

С

Сабљак, Стјепан, 13, 45
Сава, 136
Савинац, 177
Салис Севис, Иван, 230
Самоуправа, 32, 90
Санстефански мир, 8
Сверуска етнографска изложба, 22
Свети Сава, 35, 38, 42, 49, 71, 85, 103, 173, 180,
181, 184, 197, 205, 216, 218, 222, 224, 225, 226,
227, 231, 232
Свилајнац, 33, 98, 99
Селаковић, Цветко, 222
Симић, Живојин, 129, 220
Скадарско језеро, 178
Скерлић, Јован, 34
Скопље, 103, 193
Славонија, 14, 78, 120
Словени, 27, 35
Словенски конгрес, 22
Смедерево, 33, 99
Смедереву, 33, 99
Солун, 141
Солунски фронт, 141
Сомбор, 21, 30, 268
Спалајковић, Драгослав, 222
Срби, 2, 3, 6, 25, 32, 49, 152, 177, 213, 225, 248
Србија, 4, 5, 7, 8, 17, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 41, 44, 49, 50, 72,
80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 92, 95, 98, 101,
102, 103, 104, 109, 112, 114, 116, 117, 122, 123,
125, 128, 131, 132, 133, 134, 138, 139, 140, 141,
142, 143, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 163,
164, 165, 171, 183, 186, 188, 190, 191, 192, 195,
196, 203, 206, 207, 212, 216, 217, 219, 220, 221,
228, 229, 230, 231, 232, 235, 236, 242, 246, 247
Србија, политичко-економски лист, 32
Србина, 54, 55
Србско Читалиште, у Београду, 32
Сремски Карловци, 9, 50, 51, 54, 57, 81, 154, 160,
188, 207, 210
Српска застава, 32, 196
Српска морепловска закладна школа Бошковић-
Ђуровић-Лакетићке, у Србини, 54, 56
Српска независност, 32, 196
Српско учено друштво, 215
Српско-бугарски рат, 24, 168, 220, 221, 228
Станковић, Милутин, 222
Станковић, Павле, 222

Стара Србија, 202
Степић, Стево, 222
Стој, К.Ф., 41
Стојановић, Д. Владимир, 150
Стојановић, Љубомир, 156
Стојановић, Миладин, 222
Стојићевић, Никола, 222
Стојковић, Арсеније, 209
Стојковић, Срета, 225
Стрељачка дружина, 183, 205, 216, 218, 220, 221,
222, 223, 224
Сурдулица, 111

Т

Таково, 177
Тесла, Никола, 34
Тимочка буна, 24
Тирол, Димитрије, 29
Политическо земљописаније, 29
Тодоровић, Милош, 222
Толстој Николајевич, Лав, 162
Томановић, Лазар, 199
Трећа београдска гимназија, 95, 97, 98
Тривијална школа, 11, 46
Троразредна школа, 11, 37
Трст, 78, 202
Трстеник, 100, 102, 230, 231
Турска, 6, 8, 23, 53, 55, 56, 168, 174, 175, 198, 199,
212, 213, 214, 230
Турци, 17, 212

Ћ

Ћирило, 183, 184
Ћуприја, 98, 102, 168, 184, 194

У

Уједињена омладина српска, 25
Улцињ, 59, 60, 178, 179
Универзитетска библиотека, у Београду, 160
Успениј Пресвете Богородице, у Дабру, 36
Учитељ, 181, 197
Учитељска школа, 15, 30
Учитељска школа, у Београду, 30
Учитељска школа, у Алексинцу, 30
Учитељска школа, у Горњем Карловцу, 53, 57
Учитељска школа, у Јагодини, 30
Учитељска школа, у Крагујевцу, 53, 80, 168, 220
Учитељска школа, у Нишу, 80
Учитељска школа, у Пакрацу, 30
Учитељска школа, у Петрињи, 14, 45
Учитељска школа, у Сомбору, 30
*Учитељски весник, илустровани лист за
учитеље и родитеље*, 163
Учитељски лист, 172

Ф

Фелбигер, Јохан Игнац, 9
Француска, 22, 56, 84, 143
Фрањо Јосип, 13
Фребел, Фридрих, 162

Х

Хабзбуршка монархија, 6
Хербарт, Јохан Фридрих, 162, 163
Херман, Коста, 101
Херцег Нови, 7, 17, 52, 53, 54, 55, 81, 175, 179, 191,
192, 195, 199, 200, 202, 213, 214, 246
Херцеговачки устанак, 7, 18, 23, 211, 212
Херцеговина, 4, 19, 41, 51, 119, 120, 143, 176, 183,
211, 212, 230
Хрватска, 6, 11, 14, 40, 120, 215
Хрватски школски музеј, у Загребу, 3
Хубл, Иван, 39

Ц

Цвијић, Јован, 34
Церовић, Ђуро, 41, 66, 79
Цетиње, 3, 11, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 36, 49, 53, 55,
57, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 96, 100, 103, 116, 118,
123, 125, 146, 147, 148, 167, 169, 171, 172, 174,
179, 180, 181, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 195,
198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 208, 214, 215,
216, 231, 232, 239, 242
Цетињска читаоница, 22, 23, 148, 214, 215, 216
Црквено-народни сабор, 50, 51, 53, 54
Црна Гора, 4, 6, 7, 8, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 25, 41, 44, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61,
62, 64, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
81, 82, 86, 96, 100, 103, 114, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 125, 127, 133, 134, 143, 145, 146,
148, 149, 150, 151, 168, 174, 175, 178, 183, 188,
189, 192, 193, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 212,
213, 214, 215, 216, 220, 231, 234, 235, 237, 238,
239, 242, 246
Црногорац, лист за политику и књижевност, 22
Црногорка - прилог Црногорцу за забаву,
књижевност и поуку, 22
Црногорско-турски ратови, 7

Ч

Читалиште, у Неготину, 33
Читалиште, у Крагујевцу, 33
Читалиште, у Пожаревцу, 33
Читалиште, у Свилајнцу, 33
Читалиште, у Смедереву, 33
Читаоница омладине ресавске, 33
Читаоница, у Великој Кикинди, 32
Читаоница, у Иригу, 32
Читаоница, у Новом Саду, 32
Читаоница, у Вршцу, 32

Чутурило, Михаило, 103
Чутурило, Петар, 103
Чутурило, Симо, 45
Чутурило, Стака, 36
Чутурило, Стево,

Беседа која је говорена на забави
крагујевачке подружнице женског
друштва 6. априла о.г., 183
Беседа о Св. Браћи Ђирилу и Методију,
183
Беседа у корист установе заштите
младежи, 184
Бесједа коју је г. Стево Чутурило,
надзорник црногорскијех школа држао
о овогодишњој св. Савској светковини
на Цетињу, 180
Буквар за црногорске школе, 125
Буквар за основне школе у Краљевини
Срба, Хрвата и Словенаца, 143
Буквар за основне школе у Краљевини
Србији, 134, 138, 140, 141, 154
Буквар за основне школе у Србији, 142
Буквар за српске основне школе, 118, 125,
128, 129
Буквар за црногорске школе и уједно, 118,
119
Букварска читанка, 119, 144
Вук Ст. Караџић на дан његове смрти,
184
Господско васпитање, 182
Граматика њемачког језика, 153, 188
Друга читанка за II. разред основнијех
школа, 147
Елементарну писменост, са Упутством
за наставни поступак са букваром,
154, 156
Историја методике почетничког писања
и читања, 157
Коментар научних основа мога Буквара,
140
Моје дневне забиљешке у ратном походу
Црне Горе против Турске у години
1876., 53, 55, 56, 175, 198, 199, 212, 213,
214
Моји погледи на свет, 167
Моралне и грађанске поуке за школу и
породицу, 165
Мучење животиња и слобода, 182
Наше здравствене прилике, 182
Нега мутаве деце, 163, 165
О народним првацима, 183
О певању, 182, 228
О псовкама и грдњама, 182
Основи етике или науке о доброј нарави
као увод у науку о васпитању, 158

Основи педагогике или наука о васпитању, предавања на Вишој женској школи у Београду, 160
Основи педагогике или наука о васпитању, предавања на Вишој женској школи у Београду, 160
Основи педагогике или наука о васпитању, предавања на Вишој женској школи у Београду, 160
Основи психологије, неколико предавања о познавању душе као увод у науку о васпитању, 158, 159
Паметари, 37, 42, 100, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 239, 245
Писанке, 115, 116, 124, 190
Прва букварска читанка, мјешовита грађа за вјежбање у очигледној настави, у говорењу, читању и писању за друго полугодиште I. разреда, 144, 145
Прва читанка за основне школе, 146
Прва читанка за основне школе у Краљевни Срба, Хрвата и Словенаца, 146
Регулисање Скадарског језера, 178
Религија као важан чинилац у васпитању. Једна светосавска беседа, 181

Свети Сава као филозоф-педагог, 181, 261
Српски правопис за школску употребу, 151, 186, 188
Трећа читанка за III. разред основнијех школа, 148, 150
У славу Вука Стефановића Караџића, 184
Упознавање школске деце са сексуалним животом, 197
Цртице из породичне историје стародревног племена Вукомановића, 177
Чему нас учи Св. Сава, 181
Чему се учимо од Св. Саве, 181
Issmaylaga Tschengitschs Tod gedichtet von Iwan Mažuranić ins deutsche ubersetzt Stewo Tschuturilo
Чутурило, Стојан, 171, 239

Ш

Шевић, Милан, 31
Шопенхауер, Артур, 162
Штутгарт, 169
Шумадинац, лист за политику, економију и књижевност, 195, 216
Шуц, Иван, 153

ИЗВОРИ⁸⁷⁰

Stevo Ćuturilo, *Pisanke I-V*, udešene slikama Njenog Veličanstva. Bez mesta i godine štampanja.

Чутурило, Стево. *Буквар за црногорске школе и уједно „букварска читанка“*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1879.

Чутурило, Стево. *Буквар за српске основне школе*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1879.

Чутурило, Стево. *Прва букварска читанка: мјешовита грађа за вјежбање у очигледној настави, у говорењу, читању и писању: за друго полугодиште I разреда*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1880.

Чутурило, Стево. *Друга читанка: за II разред основнијех школа*. Цетиње, 1880.

Чутурило, Стево. *Друга читанка: за II разред основнијех школа*. Панчево: Браћа Јовановић, 1881.

Чутурило, Стево. *Буквар за црногорске школе и уједно „букварска читанка“*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1883.

Чутурило, Стево. *Српски правопис за школску употребу*. Панчево: Браћа Јовановић, 1884.

Чутурило, Стево. *Граматика њемачког језика. I и II*. Панчево: Браћа Јовановић, 1884.

Чутурило, Стево. *Прва читанка за друго полугодиште I разреда*. Панчево: Браћа Јовановић, 1885.

⁸⁷⁰ Чутурилова објављена дела су наведена хронолошким редом.

Чутурило, Стево. *Трећа читанка за трећи разред основнијех школа*. Панчево: Браћа Јовановић, 1885.

Чутурило, Стево. *Буквар за српске основне школе*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1886.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1886.

Чутурило, Стево. *Буквар за црногорске школе*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1886.

Чутурило, Стево. *Прва букварска читанка: мјешовита грађа за вјежбање у очигледној настави, у говорењу, читању и писању: за друго полугодиште I. разреда*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1887.

Чутурило, Стево. *Друга читанка: за II разред основнијех школа*. Панчево: Браћа Јовановић, 1887.

Чутурило, Стево. *Елементарна писменост са Упутством за руковање Букваром*. Београд: Штампарија Задруге Штампарских раденика, 1888.

Чутурило, Стево. *Буквар за српске основне школе*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1890.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1892.

Чутурило, Стево. *Основи етике или науке о доброј нарави као увод у науку о васпитању*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1892.

Чутурило, Стево. *Основи психологије*. Београд: Српска-краљевска државна штампарија, 1892.

Густав Адолф Линднер, *Јован Амос Коменски*, прев. Стево Чутурило. Београд : Учитељско удружење, 1892.

Чутурило, Стево. *Буквар за црногорске школе*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1894.

Чутурило, Стево. *Педагогика или наука о васпитању: предавања на Вишој женској школи у Београду*. Београд: Штампарија код „Просвете“ С. Хоровица, 1895.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1895.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1896.

Чутурило, Стево. *Нега мутаве деце*. Београд: Штампарија Драгољуба Миросављевића, 1897.

Чутурило, Стево. *Моралне и грађанске поуке за школу и породицу*. Београд: Наклада Књижаре Велимира Валожића, 1899.

Чутурило, Стево. *Прва читанка за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1904.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1905.

Чутурило, Стево. *Упутство за наставни поступак са букваром*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1906.

Чутурило, Стево. *Цртице из породичне историје стародревног племена Вукомановића*. Путописне белешке са једне екскурзије. Нови Сад: Штампарија деоничарског друштва Браника, 1907.

Чутурило, Стево. *Буквар за српске основне школе*. Панчево: Штампарија Браће Јовановића, 1908.

Чутурило, Стево. *Прва читанка за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1908.

Чутурило, Стево. *Прва читанка за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1909.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1910.

Стево Чутурило, *Читанка за I разред српских основних школа у турској царевини*. Скопље, Прва српска штампарија Вардар Давида Димитријевића, 1910.

Чутурило, Стево. *Друга читанка за II разред основнијех школа*. Панчево: Напредак, 1913. Ново издање. Источно наречје.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*. Крф: Државна штампарија краљевине Србије, 1916.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Србији*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1920.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921.

Чутурило, Стево. *Прва читанка за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1922.

Чутурило, Стево. *Историја методике почетничког писања и читања*. Београд: Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1922.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1923.

Чутурило, Стево. *Прва читанка за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1923.

Чутурило, Стево. *Буквар за основне школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1925.

Чутурило, Стево. „Једна замисао“, *Зета* бр. 11 (1929)

Issmaylaga tschengitschs tod gedichtet von Iwan Mažuranić ins deutsche ubersetzt Stewo Tschuturilo. Beograd: Buchdruckerei Davidović, Pavlović i drug, 1929.

Чутурило, Стево. *Моји погледи на свет*. Београд: Штампарииа „Давидовића“, Павловића и друга, 1931.

Чутурило, Стево. *Педагогика или Наука о васпитању за школу и дом*. Друго поправљено и допуњен издање. Београд: Графички уметнички завод „Планета“, 1937.

Чутурило, Стево. *Свети Сава као филозоф-педагог*. Нови Сад, Штампарииа Јовановић и Богданов, 1938.

Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876, у: Велимир Иветић, „Књаз Никола и Црна Гора у мемоарским записима Стеве Чутурила“, *Историјски записи*, бр. 4 (1997): 229-251.

Рукописи.

Архивска грађа.

ЛИТЕРАТУРА ⁸⁷¹

Милаковић, Димитрије. „Кратки поглед на географическо-статистическо описаније Црне Горе“, *Грлица* (1835): 50.

<http://www.nbcg-digitalnabiblioteka.me/G/Grlica1835/GRLICA1835.html> (преузето 20. 1. 2014.)

Крстов Поповић, Томо. *Први извештај о Српској морепловској закладној школи Бошковић-Ђуровић-Лакетићка из 1884/85. школске*, у Пројекат Растко – Бока, http://www.rastko.rs/rastko-bo/istorija/pomorska-skola_1.html (преузето 5. 3. 2013.).

Нешковић, Мита. *Историја српских школа у Аустро-угарској монархији*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1897.

Statistika narodnjega školstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb: Tisak Dragutina Albrechta, 1875.

Костић, Милан. *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега дана*. Панчево: Књижара Браће Јовановића, 1876.

Просветни зборник закона и наредаба по којима су уређене и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији. ур. Мил. Марковић и Зар. Р. Поповић. Београд: Краљевска српска штампарија, 1895.

Деспотовић, Петар. *Историска педагогика*. Београд: Издање дворске књижарнице Мите Стајића, 1902.

Главни просветни савет. Преглед живота и рада поводом његовог хиљадитог састанка. Изложио Љуб. М. Протић. Београд: Државна штампарија Краљевине србије, 1910.

⁸⁷¹ Литература је наведена према хронологији објављивања.

Минић, Н. Р. *Кратак преглед рада на народном просвјетивању у Црној Гори од године 1860. до данас*. Цетиње: Штампариија Краљевине Црне Горе, 1910.

Протић, Љубомир. *Главни просветни савет*. Преглед живота и рада поводом његовог хиљадитог састанка. Београд: Државна штампариија Краљевине Србије, 1910.

Сувaj, Antun. *Gradja za povijest školstva*, svezak II, III, IV,V. Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm.zem vlade, Odjela za bogošt. i nastavu, 1910.

Сувaj, Antun. *Gradja za povijest školstva*, svezak VI. Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm.zem vlade, Odjela za bogošt. i nastavu, 1911.

Вук Стефановић Караџић, *Први Српски Буквар*. Беч: у штампариији Јерменског манастира, 1827, на: http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-bukvar_c.html (приступљено 12.3.2014.)

Радосав Меденица, „Stevo Tschuturilo: Issmaylaga Tschengitsch's Tod”, *Записи*, бр. 1-2 (1929): 114-116.

Станојевић, Станоје. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књига С-Ш. Загреб: Библиографски завод, 1929.

Чутурило, Стево. Како је Матавуљ дошао на Цетиње. *Записи* бр.4 (1929): 358-359.

Вуксан, Душан. *Преглед итампе у Црној Гори 1834-1934*. Цетиње: Обод, 1934.

Николић М. Милен. *Крагујевачка гимназија 1833-1933*. Крагујевац: Шумадија, 1934.

Поповић И. Петар. *Цетињска школа 1834-1934*. Београд: Штампариија Драг. Грегорића, 1934.

Споменица мушке гимназије у Крагујевцу 1833-1933. Крагујевац: Одбор за прославу стогодишњице, 1934.

Jeremić, Risto. *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja devetnaestog veka* (Zagreb: Škola narodnog zdravlja, 1935), 93.

Дамјановић, Лазар, ур. *Страници*. Подгорица: Уједињење, 1937.

Латковић, Видо. *Симо Матавуљ у Црној Гори*. Скопље: Јужна Србија, 1940.

Живковић Миролуб М. „Млади Радоје”, *Наша стварност: часопис за књижевна и културна питања* бр. 2(1950): 75-78.

Enciklopedija Jugoslavije, knjiga 2, Bosna-Dio. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1956.

Martinović, S. Niko. *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493-1945*. Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo, 1965.

Савић, Љубомир. *Теорија и пракса специјалног школства у Србији до Другог светског рата*. Београд: Савезни одбор савеза наглувих Југославије, 1966.

Мала енциклопедија Просвета, општа енциклопедија, књ.2 М-Ш, Просвета, Београд, 1969.

Ћунковић, Срећко. *Школство и просвета у Србији у 19. веку*. Београд: Педагошки музеј, 1970.

Чутурило, Јасна. „Животни пут Стева Чутурила“. *Годишњак Цетињске гимназије* бр.2 (1970): 45-52.

Чутурило, Стево. „Прва гимназија у Црној Гори“. *Годишњак цетињске гимназије*, бр. 2 (1970): 17-18.

Драгићевић, Ристо. „Прилог проучавању личности Стева Чутурила и Луко Зоре“. *Годишњак Цетињске гимназије* бр. 3 (1971): 81-84.

Деведесет година стрељаштва у Крагујевцу: 1881-1971. Крагујевац: Општински стрељачки одбор: Дружина Чика Мата, 1971.

Пејовић, Ђ.Д. *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*. Цетиње: Историјски институт у Титограду, 1971.

Хасанагић, Едиб, ур. *Историја школа и образовања код Срба*. Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974.

Максим Злоковић, „Томо Крстов Поповић - књижевник и историчар“, *Бока-зборник радова из науке, културе и умјетности* бр. 8 (1976): 271-285.

Шуковић, Радивоје. „Читанке основне школе у Црној Гори крајем 19. и почетком 20 вијека“ у: *Зборник радова професора наставничког факултета* бр. 1 (1977): 99-111.

Ковијанић, Гаврило, прир. *Крагујевачко читалиште*. Крагујевац: Светлост; Народна библиотека Вук Караџић, 1978.

Делибашић, Раде. *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918*. Титоград: Рзуш, 1980.

Школство Србије 1804-1918. Документи и казивања. Београд: Просветни савет социјалистичке републике Србије, 1980.

Мартиновић, Душан, Марко Марковић. *Црногорски уџбеници 1836-1981*. Титоград: Рзуш, 1982.

Брновић, Бранко „Три Змајева писма Стеву Чутурилу”, *Гласник одјељења умјетности*, књ.6, том 6. (1985): 233-237.

Историја српског народа. ур. одбор. IV-1, IV-2, V-1, V-1, VI-1, VI-2. Београд: Српска књижевна задруга, 1981-1986.

Џлебник, Леон. *Оршта историја школства и педагошких идеја*. Београд: Prosvetni pregled. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1983.

Стварање и вредновање уџбеника 1973-1983. Титоград: Републички завод за унапређивање васпитања и образовања, 1984.

Драшковић, Чедомир. „Цетињска читаоница и њен значај (1868-1914), и осврт на следеће фазе у развоју народног библиотекарства на Цетињу (1928-1941. и 1945-1986)” у: *150 година народног библиотекарства у Црној Гори*. Цетиње: 1986.

Мартиновић, Душан. *Портрети II, III, IV и VI.* Цетиње: ЦНБ РЦГ „Ђурђе Црнојевић“, 1987.

Dragović, Марко. *Škole u Crnoj Gori*. Zagreb: тисак Scholza i kralja, 1988.

Матавуљ, Симо. *Биљешке једног писца*. Београд: Нолит, 1988.

Црногорска библиографија 1494-1994, ур. Душан Ј. Мартиновић, том I Монографске публикације књига 3, 1834-1918 . Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, 1989.

Pedagoška enciklopedija. Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989.

Урић, Ненад. „Издавачка дјелатност Србије у вријеме окупације 1916-1918. године“. *Историјски часопис*, Књ. XXXVII. Посебан отисак. (1991): 152.

Станисављевић, Вукашин. *Два века српских уџбеника: Сентандреја, 1717 – Крф, 1918*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1992.

Радојчић, С. Јован и др. *Срби: Српска Крајина, Славонија, Далмација, Хрватска. Биографски лексикон*. Београд: Култура, 1994.

Кустудија, Иван. *Извањци у Црној Гори и она у њима*. Цетиње: Обод, 1995.

Кисић, Милица и Бранка Булатовић, *Српска штампа (1768-1995) Историјско-библиографски преглед*. Милош Мишовић, *Штампа и српско друштво 19. и 20. века*. Београд: Медија центар, 1996.

Радовановић, Бориша. *Стари Крагујевац*. Крагујевац: Круг, 1996.

Сава, епископ шумадијски. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*. Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић, 1996.

Иветић, Велимир. „Књаз Никола I и Црна Гора у мемоарским записима Стева Чутурила“. *Историјски записи* бр. 4 (1997): 225-251.

Делетић, Здравко. Буквари у Црној Гори од 1836. до 1916. године. *Историјски записи*, 4 (1997): 167-178.

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941. Први део: Друштво и држава*. Београд: Стубови Културе, 1997.

Баковљев, Милан. *Борђе Натошевић: педагошка делатност и педагошка становишта*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине, 1998.

Иветић, Велимир. „*Књаз Никола I и Црна Гора у мемоарским записима Стева Чутурила*“. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1998: 428-431.

Мартиновић, Душан. *Цетињска читаоница 1868-1915;1928-1940. Градска библиотека Његош 1945-1998*. Цетиње: Градска библиотека и читаоница „Његош“; Ужице : Рујно, 1998.

Поткоњак, Никола. „Институције за образовање учитеља у Срба (1778-1998)“. *Алманах Сомбор: Учитељски факултет*, 1998.

Војводић, Михаило. *Друштво Светог Саве. Документи 1886-1891*. Београд: Архив Србије. Друштво Свети Сава, 1999.

Литвињенко, Стеван. „Стево Чутурило (1846-1939) Поводом 60. годишњице смрти“. *Настава и васпитање* бр.3 (2000): 483-492.

Министри просвете Србије 1811-1918. (ур.). Бранислава Јордановић. Београд: Педагошки музеј, 2000.

Мартиновић, Душан. *Просвјетно-педагошка дјелатност Сима Матавуља у Црној Гори*. Подгорица: Културно-просвјетна заједница, 2001.

Ковачевић, Бранислав пр. *Државни савјет књажевине/краљевине Црне Горе 1879-1915*. Цетиње: Државни архив Црне Горе, 2001.

Стокић Симончић, Гордана. „Српске читаонице у Панчеву у 19 веку“ у *Књижевна топографија Панчева*. Панчево: Градска библиотека; Београд: ИКУМ, 2001: 400-409.

Мартиновић, Душан. *160 година државне (националне) библиотеке Црне Горе (1838-1998)*. Подгорица: ЦАНУ, 2002.

Образовање код Срба кроз векове. Петковић, Радослав, Петар В. Крестић и Тибор Живковић (ур.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Друштво историчара Србије: Историјски институт, 2003.

Вукић, ур. Предраг. *Љетописи основних школа у Књажевини Црној Гори (1885-1908).* Цетиње: Државни архив Црне Горе, 2003.

Андрић, Саво. „Морални обриси Аустро-Угарске антисрпске пропаганде у првим деценијама XX века” у *Рад Музеја Војводине* (2004), 265-271. http://www.muzejvojvodine.org.rs/?lat/resursi/publikacije/radm46_sadrzaj (преузето 22. 1. 2013.)

Брборић, Вељко. *Правопис српског наставног језика у наставној пракси.* Београд: Филолошки факултет, 2004.

Мартиновић, Душан. „Кореспонденција Стева Чутурила, главног школског надзорника црногорског, са црногорским учитељима и школским властима”. *Васпитање и образовање* бр.2 (2004):190-204.

Стефановић, Мила. *Народна библиотека у Крагујевцу (1866-2004).* Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета, Народна библиотека Вук Караџић; Београд: Октоих, 2005.

Два века образовања у Србији. Образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004. (ур.) Зоран Аврамовић. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005.

Поткоњак, Никола. *Именик српских педагога.* Београд: Српска академија образовања, 2005.

Golec, Ivica. „Čitaonice Banske krajine u kontekstu sazrijevanja stranačko-političke scene na krajiškom području (1873. - 1881.)”, *Hrvatski institut za povijest*, br. 1 (2006): 267-296.

Istorijski leksikon Crne Gore Č-J. ur. Rastoder Šerbo, Ž. Andrijašević. Podgorica: Daily Press - Vijesti, 2006.

Јанићијевић, Јасна . „Друштво Свети Сава некад и сад. Уз сто година постојања”, *Братство* бр. 10. (2006), 15-20

Поткоњак, Никола. *Образовање учитеља у Срба*. Београд-Ужице: Учитељски факултет, 2006.

Душан Т. Батаковић, Т. Душан. *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом, 2007.

Вулић, М. Татјана. *Крагујевачка штампа 19. века. Садржинско-жанровске одлике*. Крагујевац: Народна библиотека "Вук Караџић", 2007.

Јовановић, Наталија. *Школа у српском друштву XIX века*. Ниш: Филозофски факултет, 2007.

Рејовић, Момчило. *Cetinjska gimnazija 1880-1920*. Cetinje: Obod, 2007.

Кулаузов, Маша. „Постанак, развитак и развојачење Војне границе Аустријске монархије”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 125 (2008): 141-147.

Стокић Симончић, Гордана. *Књига и библиотеке код Срба у Средњем веку*. Панчево: Градска библиотека, 2008.

Тош, Џон. *У трагању за историјом*. Београд: Клио, 2008.

Брборић, Вељко. „Настава српског језика у школској библиотеци”. у *Школски библиотекар - сарадник у настави: зборник предавања са акредитованог стручног семинара*. Београд, 2008.

Стокић Симончић, Гордана. „Културно-просветна делатност школског библиотекара”. у *Школски библиотекар - сарадник у настави: зборник предавања са акредитованог стручног семинара*. Београд, 2008

Бакић, Војислав . *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872-1929)*. Ужице: Учитељски факултет, Београд: Српска академија образовања, 2009.

Петровић Његош, Никола I. *Мемоари I*. Цетиње: Светигора, Подгорица: Октоих, 2009.

Радојчић, С. Јован и др. *Срби западно од Дунава и Дрине: биографије*. књ. 3, П-Ш. Нови Сад: Прометеј, 2009.

Стокић Симончић, Гордана. Славица Јанковић. *Школски библиотекар пред изазовима реформе образовања*. У: Библиотекар, св. 1-4 (2009): 17-33.

Чоловић, Даница-Каћа и Срђан Чоловић. *Стево Чутурило педагог, писац, просветитељ*. Београд: Књижевно друштво Свети Сава, 2009.

Буквари и букварска настава код Срба. Београд: Педагошки музеј, 2010.

Војновић, Жарко. *Из Спарте светлост то јест Живот и подвизи Каменка и Павла Браће Јовановића уједно и библиографија издања*. Панчево: Градска библиотека, 2010.

Крагујевац у другој половини 20. века, ур. Радовановић, Бориша и Предраг Илић. Крагујевац: Интерпринт, 2010.

Nikolova, Maja. Stevo Ćuturilo – začetnik modernog crnogorskog školstva. *Архивски записи – часопис за архивску теорију и праксу* бр. 1 (2010): 93-104.

Трајковић, Борјанка. *Библиографија српских буквара (1597-2008)*. Београд: Завод за уџбенике, Педагошки музеј, 2010.

Иветић, Наташа. „Ђачка дружина Слога“. *Књижевна историја* бр. 143/144. (2011): 397-411.

Деретић, Јован. *Културна историја Срба*. Београд: Евро Ђунти, 2011.

Ђорђевић, Бојан. *Српска краљевска четврта гимназија 1910/11 – Гимназија „Свети Сава“ 2010/11: координате*. Београд: Гимназија „Свети Сава“, 2011.

Стаматовић, Десанка. *Читалишта у Србији у XIX веку*. Панчево: Градска библиотека, 2011.

Старчевић, Велимир. *Старо српско књижевство*. Београд: Службени гласник, 2011.

Влаховић, Петар. „Улога и значај српских државних, црквених и народних сабора“, *Братство* бр. XVI (2012): 21-36.

Иветић, Наташа. „Материјална и историјска подлога Савином Житију и Служби Светом Симеону“. *Зборник ВШССОВ*, бр. 1 (2012): 129-135.

Миладиновић, Александра. *Значајне личности са територије Параћина*, <https://sites.google.com/site/paracinusrcu/znacajne-licnosti-sa-teritorije-paracina>(приступљено 10.2.2012.)

Стокић Симончић, Гордана. Жељко Вучковић. *Библиотеке и идентитет. Прелогомена за исорију модерног српског билиотекарства*. Панчево: Градска библиотека; Нови Сад: Филозофски факултет, 2012.

Наташа Иветић, „Разумевање прочитаног текста у настави српског језика”. *Узданица бр. 1* (2012): 241-250.

Трнавац, Недељко. *Лексикон историје педагогије српског народа*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Иветић, Наташа. „Читанке Стојана Новаковића“. *Зборник ВШССОВ*, бр. 1 (2013): 109-117.

Крагујевачки лексикон. Радић, Боривоје, ур. тома. Београд: Службени гласник; Крагујевац: Град Крагујевац, 2013.

Гордана Стокић Симончић. „Баштинске установе културе, институције јавног памћења, херитологија, мнемозофија...”. *Читалиште бр. 22* (2013): 1.

Иветић, Наташа. „Књижевни огласи у Гласу Црногорца у време уредника Стеве Чутурила“. *Читалиште бр. 14* (2014): 72-77.

Иветић, Наташа. „Бачка књижевна дружина Доситеј“. *Књижевна историја бр. 153* (2014) : 659-677.

Rejović, Vesko *Cetinje moj grad. Istorijski razvoj*, <http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=165> (преузето 4. 7. 2014)

Пијановић, Петар. *Српска култура 1900-1950*. Београд: Службени гласник, 2014.

U Mjesecu hrvatske knjige: 140. rođendan Narodne knjižnice Otočac, <http://glasgacke.hr/?ispis=detalji&novost=2807&kat=71> (приступљено 30. 8. 2014.)

Периодичне публикације

Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži (1868-1874)

Застава (1879-1885)

Глас Црногорца: недјељни лист за политику и књижевност (1876-1892)

Весник крагујевачке општине (1886)

Скраћенице

АС– Архив Србије

МПс-П - Министарство просвете

МС –Матица српска

ДАЦГ – Државни архив Црне Горе

ГШН – Главно школско надзорништво

МП и ЦД – Министарство просвјете и црквених дјела

ПМ – Педагошки музеј

НБЦГ – Национална библиотека Црне Горе

ПРИЛОЗИ

Прилог 1: Карта кретања Стеве Чутурила.

REALSCHULZEUGNIS.

Cuturolo Stefan, gebürtig aus Galax in Croatien

Schüler der *vierten* Klasse an der k. k. Unter-Realschule zu **Petrinia**, erhält hierdurch über das *vierte* Semester des Schuljahres 186*8* ein Zeugnis der *ersten* Klasse *mit Vorzug*.

Sittliches Betragen: *ausgezeichnet*
 Fleiß: *ausgezeichnet*

Leistungen in den einzelnen Unterrichtsgegenständen:

Religionslehre	<i>ausgezeichnet</i>	<i>Christlich</i>
Deutsche Sprache	<i>ausgezeichnet</i>	<i>Roschendorfer</i>
Kroatische Sprache	<i>ausgezeichnet</i>	<i>Pechany</i>
Geografie und Geschichte	<i>lobenswert</i>	<i>Dr. J. Schmitt</i>
Arithmetik	<i>ausgezeichnet</i>	<i>Dr. G. Schmitt</i>
Geometrie u. g. Rechnen	<i>ausgezeichnet</i>	<i>Dr. J. Schmitt</i>
Naturgeschichte	—	—
Eysik	<i>lobenswert</i>	<i>Dr. J. Schmitt</i>
Chemie	<i>ausgezeichnet</i>	<i>Roschendorfer</i>
Landwirtschaft	<i>lobenswert</i>	<i>Roschendorfer</i>
Geometrisches Zeichnen	—	—
Freies Handzeichnen	<i>lobenswert</i>	<i>Dr. Schmitt</i>
Baukunst	—	—
Kalligrafie	<i>lobenswert</i>	<i>Dr. Schmitt</i>
Freie Gegenstände	<i>lobenswert</i>	<i>Roschendorfer</i>

Außere Form der schriftlichen Arbeiten: *ausgezeichnet*
 Zahl der versäumten Lehrstunden: *keine*

Petrinia, am *30. August* 186*8*.

Kausiedler
 Direktor.

Roschendorfer
 Vorstand dieser Klasse

Grad	Sittliches Betragen	Fleiß	Vortgang	Außere Form der schriftlichen Arbeiten
1.	musterhaft	ausdauernd	ausgezeichnet	empfehlend
2.	lobenswert	befriedigend	vortrefflich	rein
3.	entsprechend	hinreichend	lobenswert	unrein
4.	minder entsprechend	ungleichmäßig	befriedigend	—
5.	nicht entsprechend	gering	genügend	—
6.	—	—	theilweise genügend	—
7.	—	—	nicht genügend	—
8.	—	—	ganz ungenügend	—

Прилог 2: Сведочанство, Петриња, 1868.

Lehrpräparanden-Zeugnis.

Herr *Cutivilo Stefan* von *Dabar*
 in *der k. k. Militärgrenze* gebürtig, *gr. oriental.* Religion,
 hat in den Jahren 1867 und 1868 dem zweijährigen Präparanden-Unterrichte
 an der k. k. Haupt- und Unterrealschule zu Petrinia beigewohnt und
 folgendes Zeugnis erhalten:

Das sittliche Betragen war den Disziplinarvorschriften *der k. k. O. O. B.* gemäß.

Der Schulbesuch *Flüchtig*
 Die Verwendung *ausgezeichnet*
 Die Aussprache *gut*

Lehrgegenstände:	Klassifikation über	
	die Kenntnis	das Verfahren
In der Religionslehre	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
In der Erziehungs- und Unterrichtslehre	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
In der deutschen Sprache, und zwar:		
a) im Gebrauche der Bibel	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
b) im Lesen	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
c) in der Sprachlehre	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
d) in der Rechtschreibung	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
e) in den schriftlichen Aufsätzen	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
In der kroatischen Sprache	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
Im Rechnen	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
Im Schön- und Fertigschreiben	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
In der Geographie und Geschichte	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
Im Zeichnen und in der Geometrie	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
Im Gesange	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
Im <i>Chor</i> gesang	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
In der Landwirtschaftslehre	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>
Im Turnen	<i>ausgezeichnet</i>	<i>ausgezeichnet</i>

Derselbe kann demnach als *Lehrer* an *Trivialschulen*
 mit *Vorzug* verwendet werden.

Petrinia, am *19. August* 1868

Josef Schwaner
St. Kalleher
Josef Schwaner
St. Kalleher
Josef Schwaner
St. Kalleher
Josef Schwaner
St. Kalleher
Josef Schwaner
St. Kalleher

Druck von Karl Geiseler in Wien.

Прилог 3: Сведочанство, Петриња, 1868.

Zeugniss

Ihr Herrn Hofam Ceterilo Lofvas des Kaiserlichen
Liniarschule.

Herr Hofam Ceterilo in glänzendem Beweise
im dem obigen Classen seit October 1870 für die von
Ihnen des kaiserlichen Grafen und Lieutenanten nach
dem Befehle des Oberstlieutenants seit dem Jahr
unermüdeten Fleiß und unermüdeten Leistungen
mit dem Zeugnis der besten Art, und für
Namen der Kaiserlichen und Kaiserlichen
Schule. Demnach sind bestätigt wird.

Otocac am 10. Juni 1872

Прилог 4: Похвала, Оточац, 1872.

M 715.

Господине!

Мило гдарице и апостоличко-Архиепископско
Величанство благоволило је највишим
Својим решетом издати у Беогу в. Св. Синоду,
дана 22. Октобра (11. Јулија по нов. ст.) т. т. у
Карловце саваки, и дана 17. Аугуста т. т.
одобрени српски народни зрљвени сабор на
дан 22. Октобра (1. 4. Октобра по нов. ст.)
на ново саове.

Штао чинило евога Господина в. Патријарха
на основу Вишине одлука Кр. ут. министар,
сави Богослужи и јавне настава од 10. Сеп.
тембра т. т. бр. 25038 и пресветага синода,
на Кр. Калесара Сигизмунда Јуберера од
18. Октобра т. т. бр. 1801 и тим српским
писмом до знања доставити, да до рече,
нос раки ради извођења седница сабора
у Карловце доћи изволите.

У Карловци 17. Октобра 1874.

Прокопије

Патријарх српски

Господину Савану Цаурицу, унитоку
саборског заступанику у

Прилог 5: Позив патријарха Прокопија, Карловци, 1874.

Господине!

Преузвишени господин кр. уг. министар богочасти и јавне наставе изволео ми је високим својим одписом од 30. марта т. г. бр. през. 504. саопштити, да је на основу овлашћења добијеног превишњим решењем Његовог царског и апостолско-краљевског величества од 23. Марта т. г. православни српски народни црквени сабор, који је прошле године на неизвесно време одгођен, ради продужења законитог делања његовог на дан 18. (30.) Маја т. г. у Карловце сазвати нашао.

Господству Вашем саопштавајући част имам уједно позвати Вас да до горе означеног рока ради продужења седница саборских у Карловце доћи изволите.

У Карловцима 3. (15.) Априла 1875.

Протокије Шварковић
Патријарх.

Господину Савану Цуцурлићу
саборском заступнику.

Прилог 6: Позив патријарха Прокопија, Карловци, 1875.

Podpisani.

Visokom glav. zemaljsk.
zarovjedničtvu
u Zagrebu.

Visokim ulpisan patriarkata
srbskoga u Karlovcima ul. 15.
travnja t. g. N. 231 poznan
sam, da u sedanjem sazivu
~~zarovjedničtvu~~ ^{zarovjedničtvu} srbskog arhiepiskop-
natnog sabora naljem.

Na osnovu s jedne strane vis. zem.
zarovjedništva u smislu priklopa
tj. ne naveli, ^{zarovjedničtvu} ~~mandat~~ ^{mandat} ~~mandat~~
svojeg zastupništva i imi ~~zarovjedničtvu~~
u ~~zarovjedničtvu~~ ^{zarovjedničtvu} ~~zarovjedničtvu~~ ^{zarovjedničtvu}
u rezignaciji na svoj službi
građanskog ~~zarovjedništva~~ ^{zarovjedništva}, po čemu
sam ja s druge strane u skladu
svojim namerama i protivanjem, da
svoju mandatovsku službu ostavim
na uvidim; Te sam prisiljen
da uvidim ^{vis. zem. zarovjedničtvu} ~~zarovjedničtvu~~
ostaviti ~~zarovjedništvo~~ ^{zarovjedništvo} ~~zarovjedništvo~~ ^{zarovjedništvo}
u ~~zarovjedničtvu~~ ^{zarovjedničtvu} ~~zarovjedničtvu~~ ^{zarovjedničtvu}
u ~~zarovjedničtvu~~ ^{zarovjedničtvu} ~~zarovjedničtvu~~ ^{zarovjedničtvu}

U Zagrebu, 1. lipnja 1875.

Jivo Čučurilo

Прилог 7: Оставка Чучурилова, Нова Градишка, 1875.

КЪИЖАРА БРАЋЕ ЈОВАНОВИЋА.

Панчево 31/ XII. 1881.

Господину С. Зубурини
Зелене.

По приложеном списку ма-
теријалног Вам одбој. Миле Ра-
метановића у Кошару 200
Книга за покривање уградњ.
ским зградама о в. Сави.

Изобравајте Вас да се при-
мете овака крива и да их
по уредј. Тржи размислите, била,
отарпанио Вам у каменјет на
мудави.

Изобравајте и још на вању
кафру речућу, послате Вам ја,
ди суфранкет дата, јесмо

с поштом

Брат Јовановић

1 септембар

Прилог 8: Писмо, Панчево, 1881.

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Ш. № 3607
19 Марта 1885 године.
у Београду

СВЕДОЧАНСТВО:

Ј. Сивану Чугурлиу, ушавку језика
Крагујевацке гимназије, родом из Зафра у Аге,
царо-угарској поданик исте државе

који је био под српском заштитом, и као српски заштићеник положио
— сходно закону од 20. Јануара 1860. године В. № 171, заклетву на српско
поданство, Министар унутрашњих дела издаје сведочанство да се он — од

15. Марта 1885. године, т. ј. од дана кад је положио заклетву, сматра
за приробениг сажитеља српског заједно са својом женом
Сиваном, изузетно од § 44 грађанског закона, пош,
што је подрио уредан статус из свог садашњег поданства.

Министар унутрашњих дела,

С. Милошевић

Прилог 9: Уверење о држављанству, Београд, 1885

ГРАЂАНИ!

Потписани пододбор друштва св. Саве примио је од главног одбора истога друштва ово писмо:

„Председнику пододбора друштва св. Саве у Крагујевцу.

Поштовани господине!

Мисао, која је покренула ову родољубу на оснивање патриотског друштва св. Саве јавила се скоро у исто време и са истим одушевљењем и у Крагујевцу, у средини Српства, у историској Шумадији. И главном је одбору познато да је тамо већ од дужег времена под вашим председништвом организован у тој цели и одбор, који је драгољубо пристао, да као под-одбор нашег друштва ради с нама у заједници на овој племенитој сврси, која је кратко али јасно обележена у основним правилима друштвеним.

Ја сам радостан, што вам у име главног одбора могу благодарити на патриотској одлуци, који нам, поред многобројних одавна с разних крајева целог Српства, даје довољно доказа, да је цело друштво св. Саве свуда подцупно појмавало и да смо ми у нашим посебним размислима занемарени били ову дужност, која би требала да буде светиња свакоме Србину.

И време је било, да нас бар успеси непријатеља наше народности — који се безобирно увлаче у српске домове, да на српској огњишту беру плодове своје грађанскости — подете на дужност, да нас покрену из досадњае немарности, те да се нађемо у колу братског загревања, који ће створити христ бачем према навали туђинштине, која нам осваја комад по комад нашег народног тела. Нека би Бог дао, да застава св. Саве буде ово знамење српско, које би обратило ово, што је нашим немарношћу разбрањено; знамење, које би било кадри да на српској огњишту уздигне српско име и да разатага неозоване наметале, и које би било и широм и у најдаље крајеве, где још тива срп. крв, увео живота, расламтао жар српске свести, српских осећаја, српске мисли и полова, пред којим би туђинштину морала узлещати...

У то име братски вас поздрављам: Срећан нам рад!

4. Септембра 1886. у Београду.

Председник
главног одбора друштва св. Саве
Свет. Николајевић с. р.

РОДОЉУБИВИ КРАГУЈЕВЧАНИ!

Овим патриотским и одушевљеним решима асељује се на родољубе Крагујевчана, на ваше родољубље, који је увек целом Српству као сунце светлило на тешином путу његова мученичког али јуначког живота. Ви, витешка браћо, сте, шта значи застава св. Саве, коју је данас Српство негало на брану своје слободе, свога развитка и свога напретка; сте тај барјак први и подигао у славу св. Саве и на срећу срп. народа. У вашим срцима најпре је и планула велика мисао о томе, како је већ крајње време, да се све Српство окупи под знамење нашег светитеља и просветитеља Саве. Ову вашу велику и епанонону мисао прихватило је Српство на све стране, и сад је ред на нама да се покажете достојни наше сопствене замисли, да покажете, да сте јуначки не само на рени но и на делу.

Оваки свесни Крагујевчани, који се без дажи срп. племеном крети, дужан је да похита под свето знамење светитеља Саве и да на олтар наше народне среће принесе ову маду и неосетну жртвицу, која се тражи од сваког члана овога друштва.

Кад се год радило да се потпомогне какво било родољубиво предузеће, Крагујевчани су били увек први. Вада сте помагали више по што сте могли; по светију и узвишенију идеју никад нисте потпомогали по што је идеја друштва св. Саве.

Већ се по целом Српству натицу села и вароши, ко ће више допринети друштву св. Саве. Уверени смо, да ће Крагујевац, у ком се та мисао и зацела, изаћи светла образа из те патриотске утакмице.

Неки нам хоће да заму првенство у овој ствари. Ухватимо се негод руке и јуримо хиљадама у друштво св. Саве, и ми смо првенство освојили, ми смо га у историји златним печатом запечатили.

Друштво св. Саве није у служби какве политичке партије, већ је у служби вапајуће пужде пасцелог Српства; и у том животном нашем питању треба да смо као један човек сви, који у себи осећамо српску крв, и српски понос. Судбина друштва почива у најоудацијим рукама преставника свају партија. Дакле, браћо, у братско коло, ко је Србин! Мушко и женско нека се уписује у чланове. Нарочито се обраћамо родољубивим Српкињама, да својим учешћем покажу, колико њм на срцу лежи ова опште народна ствар.

За сад вас молимо да у недељу 14. окт. у 10 час пре подне дођете на јавни збор, који ће се држати у скупштинској сали код старе правде. Ту ће бити упис у чланство а по том и избор чланова сталног под-одбора.

Деловођа
Ст. Чукурчић с. р.

Привремен пододбор друштва св. Саве
председник
М. Влашкица с. р.

Чланови:
Марко Аксенијевић с. р., Радован Пејић с. р., Лука Попковић с. р., Симо Костић с. р., Милан Јевтић с. р.

Прилог 10: Летак о Друштву Светог Саве, Београд, Крагујевац, 1886.

Красевско грчко
Министарство просвете
и ушлв. послова
Број. 2371.
19. Марта 1886
Београд

Директору Крагујевачке гимназије.

Ушлвено известити г. Савана Јанковића,
директора језика у овој гимназији, да сам данас
наредити, да се приликом и штампања „Буквара“
који је он израдио за основне школе у Србији,
наираде за то дело и државно право што,
који за исти јазик довати 1200 динара,
који се дело штампања. За исту наираду
он те бити дужан да држи коректуру и о
своју грешку да дође у Београд ради
исправљања с државном државне штампарије
односно мањиме израде Буквара. Стога
ради одобравам му и предно одобрење,
које треба што пре да допринесе, како би
се крајом што ишарије штампањем.
Ушлвено га, према овоме, адман дужити
на посао.

Министар просвете
и
ушлвене послова
Срб. Д. Стојковић с. р.

Прилог 11: Обавештење о штампању Буквара (препис), Београд, 1886.

Прилог 12: Захвалница, Београд, 1886.

Бр. 75. српско-царско-авантно парохиј. Звање у Оточац

Уверење.

Гр. Стево Кушурлао служио је на овдашњој
вишој основној школи, као народни учитељ
у школским годинама 18⁶²/₇₀; 18⁷⁰/₇₁; 18⁷¹/₇₂ и 18⁷²/₇₃ т.ј.
од 1. окт. 1869 до 1. окт. 1872 и а ново од 1. окт. 1873
до 1874 свега петнади година.

Своју службу вршио је гр. Кушурлао увјек са
вјешто, одушевљено и на чврсту задовољство
својих иједноставних власти. Понегд нас.
школској ради он се давао у шом вјемењу
и одриковао са чужно дошљивање и у случају
да црква и народа.

У то оно и иједноставно владао. Зато
шоме био је он да сво шом вјеме добоје
овдашње цркве цркви он и тиме, пак
сарајевској школској одбоји, пак сарајев.
не културне и напредне био је и да.
Брак за послања на цркву народни
цркви кад он на коме је свој народ
својим дачуна.

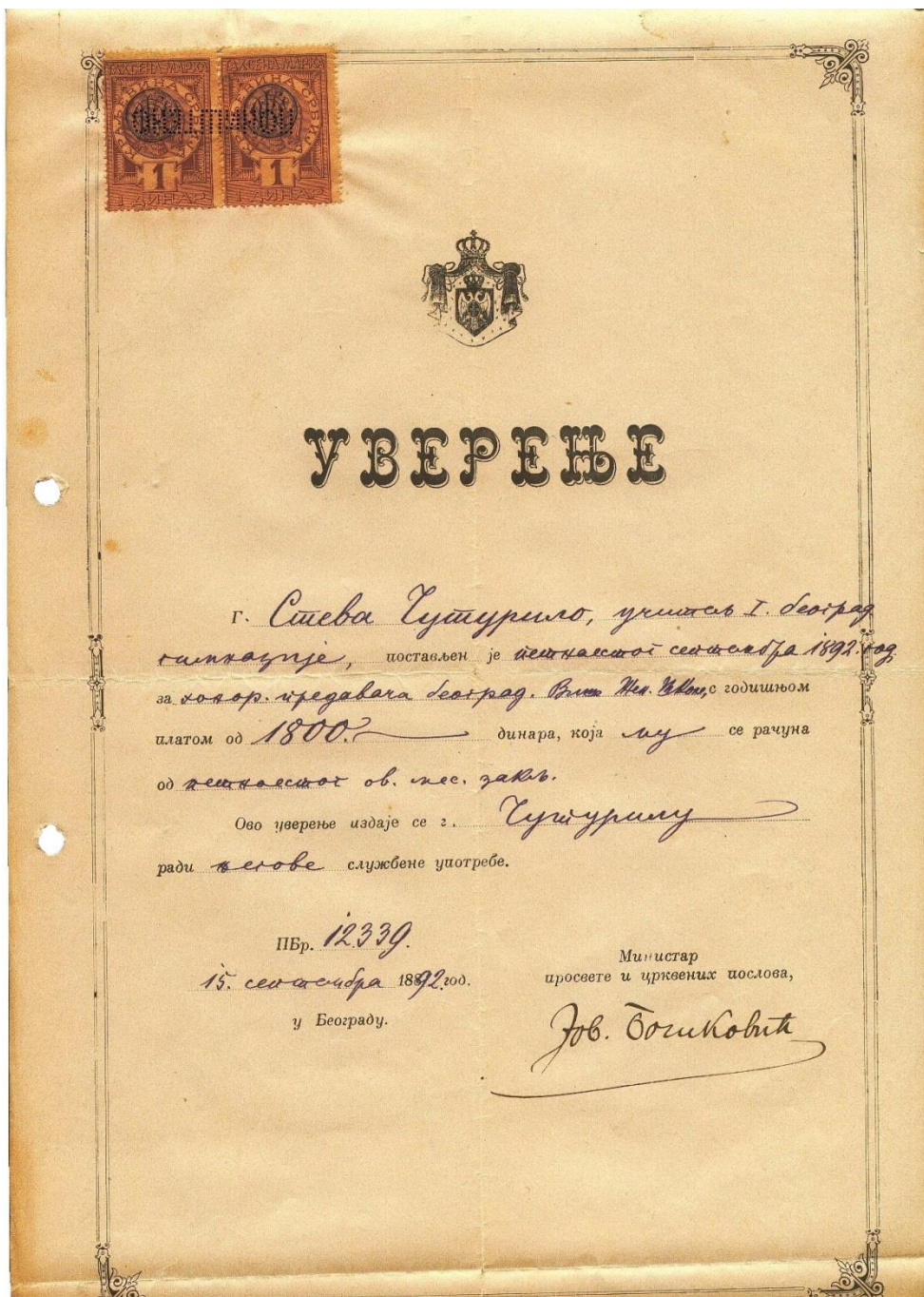
Ово уверење издаје се гр. Кушурлау
на његов захтев од овој парохијској
Звање.

У Оточац/Оточка Кола, дне 27 окт. 1892

Улија Мамутоф
народ и Шко
Ковачког. иједноставник

Прилог 13: Уверење о годинама службе, Оточац, 1892.

Прилог 14: Постављење у Вишој женској школи, Београд, 1892.

Црвени

Лбр 231.

Уважајући ово писмење Главн. Просв. Савета, одлучио сам по молби г. Стеве Цуцурлића, од 20. новбра. пр. јад. (Лбр 17886/92):
да се г. Цуцурлић, с пошлегом на 8.4. зак. о устр. гимназија, а на основу м. 57. закона о основ. школама, ухвати време од девети наести година, једанаести месеци и девети наести дана, које је, према поднесеним уверењима, провео у унителској мурди ван граница Краљевине Србије.

О ухватицу једне године, провео је у унителској мурди у Шупанима и Раковици, у Арватској, и једне године унителске мурде у Карловцу, у Арватској, докле се одлука ода, кад г. Цуцурлић буде поднео потребна уверења од надлежних власти.

10. Јануара 1893.
у Београду.

Министар
Просвете и Цркв. Послова
Јован Гарџевит с. р.

Да је овај.

Прилог 15: Уверење о радном стажу (препис), Београд, 1893.

Бр.

7. децембра 1894.
У КРАГУЈЕВЦУ.

Поштована господине,

Пошто је за педагошки постављен постављен
тек Концесии пр. месец, могу Вам тек сад договори-
ти на Ваше писмо, да сам Вам у Крагуј претору-
мо уградилан да ће доради 23 Концесии.

Знајући, да се Концесиирана даје известан пра-
целат, мислим, да ми неће одбити молбу: да тај угра-
дијет радат даје у Крагуј, које сам радовао сира-
милним уградилан. Молимо ме с тога послати
потребан број свлачаних табака и ким дело брже
послати Вам навалу.

Примите, господине, уверено а моја одговорна
поштовану.

2) 10/III. 1894. година зч
25. септембра по 6 мв. Јака.

Јовановићу

Прилог 17: Постављење у Трећој гимназији, Београд, 1897.

УВЕРЕЊЕ

Београдин *Стеван Чуџурина* уписао је у *I класу*
у *Београдској богословији* *10. септембра 1898 год.*
за уписања у *I класу* у *Београдској богословији* с годишном
платом од *2500* динара, која му се рачуна
од *1. септембра* ове године
Ово уверење издаје се *Стевану Чуџурини*
ради *плате* службене употребе.

ПБр. *16529*
10. септембра 1898 год.
у Београду.

МИНИСТАР
ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА,
[Signature]
А. Ж. О. Д.

Прилог 18: Постављење у Богословији, Београд, 1898.

КАБИНЕТ

КОМАНДАНТА АКТИВНЕ ВОЈСКЕ

№

Господине,

По налогу Н. С. Краља Александра,
како сам му је упутио Главо, да
упутише други списак до Ваше у Главо,
те да Главо предаје ~~като~~ 200 копија
за Синода Н. С. Краља Александра 1го

14. XII. 1899 г.

Нш.

Александар Н. С. Краљ
и Александра, и. т. д.
Мил. М. Лукић

Напоменутом основних списака
Господину
Т. Стевану Тургулану
вече

Прилог 19: Позив на Двор, Ниш, 1899.

Господину МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ

Београд

Част ми је умолити Господина Министра, да изволи одобрити приватно издање Буквара, који је као државно издање више од 40 година постојао под именом "Буквар од Стеве Чутурила", а на основу свих побуда:

1/ Иако је у периоду од 40 година, сваке пете године за нови Буквар расписиван стечај, мој поднети рукопис редовно је увек усвајан од стране Просветног Савета и одобран од Министарства Просвете.

2/ У наведеном времену од 40 година, више од десет стручних комисија прегледале су сваки пут мој поднети рукопис, редовно га оцењивале као најбољи и препоручивале за државно издање.

3/ И према томе, пошто ја и овог пута подносим то исто издање, без икакве промене, то држим да је сувишно свако ново прегледање и оцењивање мог Буквара.

4/ Свако дуго одржање мог Буквара у својству државног издања, свакако потиче од његове стручно-педагошке вредности, а нарочито од његових методских преимућстава. Јер аналитично-синтетични метод, који у савременој литератури има да служи за оснoв при писању прве дечије књиге, од моје стране је у тој мери исцрпљен и усавршен, да је свака основна реч смела да у својој гласовној садржини има само једно непознато слово међу више познатих, и то почетно слово /иницијал/ исте основне речи, које је слово усто, да би се боље уочило, написано првеном бојом. На тај начин дете је имало да између више познатих писмена уочи и утужи једно ново непознато, чиме је како анализа тако и синтеза до краја олакшана, јер томе помаже пресудно и слика над основном речју. До пре мога буквара, било је у букварима свих народа слика на челу сваке букварске лекције; али испод слике није могло бити њеног имена. У свој односној литератури, тога није могло бити и први је мој буквар, у ком је та новина остварена.

5/ Ово морадох навести мало опширније, јер је то есенција мога метода и његово преимућство. Пре десетак година мој је буквар замењен новим Букваром, /Бушетићевим/, који је Министарство после три-четири месеца само забранило, те од тад више и не постоји никакво државно издање овог првог дечијег уџбеника. Али и сви писци наших нових буквара противзаконито су присвајали овај есенцијелни део мога метода.

6/ Пошто је мој буквар због свог метода био нов, ја сам нашао за потребно да напишем и Упуство за наставнике при предавању прве букварске писмености, које сам подупро мојом "Историјом Почетне Писмености."

7/ Ја се због тога нисам никоме жалио и никога оптуживао, већ, напротив, радовао сам се, што се и шири круг, у интересу народног просвећивања, резултатима мог дела служи и време се чак и користи, и неслутећи при том, да бих ја могао бити спречен, да се и ја користим плодом свога властитог дела. Па ипак се то десило.

8/ Кад сам ја пре десетак година покушао да мој буквар отштампам као приватно издање, тадања управа Државне Штампарије уложила је протест код Министарства Просвете, са овом чудном мотивацијом: "Државна Штампарија неће од свог издања буквара моћи да прода ни десет примерака, ако се г. Чутурилу одобри приватно издање његовог буквара, јер свако тражи Чутурилов буквар."

Ова преставка Државне Штампарије збиља је и уважена, а издавање мога буквара забрањено због тога "што га свако тражи". Надам се да ће Госп. Министар ову неправду исправити одобрењем приватног издања мог буквара, тим пре, што више и не постоји никакво државно издање овога уџбеника.

Одличним поштовањем Господину Министру

18. Августа 1938. г.

у Београду

Вонизан
Стево Чутурило

Белешка о аутору

Наташа Ј. Иветић рођена је 1971. године у Кикинди. Основне и мастер студије је завршила на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на групи за Српску књижевност и језик са општом књижевношћу. Завршни рад *Особености записа Вука Врчевића у Вуковој збирци Српске народне приповијетке (1853)* одбранила је код професорке Наде Милошевић Ђорђевић и Снежане Самарције. Докторске студије је уписала 2009. на истом факултету, на модулу Књижевност. Објавила је више стручних и научних радова.

Запослена је у ОШ „Вук Караџић“ у Кикинди као наставник српског језика.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Наташа Иветић

број индекса 08182

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 12. 2. 2015.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Наташа Иветић

Број индекса 08182

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада

Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти

Ментор проф. др Гордана Стокић Симончић

Потписани/а Наташа Иветић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 12. 2. 2015.

Наташа Иветић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Личност и дело Стеве Чутурила: културно-историјски и библиолошки аспекти

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 12. 2. 2015.

